

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

*Лексикологія
Фонетика*

Підручник

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України*

Київ

“ЗНАННЯ”

2010

УДК 811.161.2(075.8)

ББК 81.2.УКР-9я73

С89

Автори — викладачі кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: доктори філологічних наук: *А.К. Мойсієнко*, завідувач кафедри, професор (кер. авт. кол., вступ); *Ю.Л. Мосенкіс*, доцент (Лексикологія: § 17); кандидати філологічних наук, доценти: *О.В. Бас-Кононенко* (Фонетика: § 9, 16); *В.В. Бондаренко* (Фонетика: § 10, 17); *О.А. Гапченко* (Лексикологія: § 1—16); *Л.О. Кравченко* (Лексикологія: § 18—20, 23—25); *О.М. Мацько* (Фразеологія); *Н.П. Плющ* (Фонетика: § 1—8, 17—18); *О.М. Сидоренко* (Лексикологія: § 21—22, 26; Лексикографія)

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-8023 від 25 вересня 2009 р.)*

Рецензенти: *Л.І. Мацько* — академік АПН України, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; *Н.В. Гуйванюк* — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; *В.В. Жайворонок* — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України

С89 Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / *А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Бондаренко та ін.* — К. : Знання, 2010. — 270 с.

ISBN 978-966-346-826-6

У підручнику висвітлено найважливіші питання лексикології, фразеології, фонетики сучасної української мови. Зокрема подано системно-семасіологічну характеристику словникового складу української мови, опис основних системних зв'язків у лексиці, розглянуто природу і структуру лексичного значення слова, проблему типології лексичних значень, смислову структуру слова, види семантичної деривації, актуальні питання української фразеології, а також сучасної української лексикографії. Опис одиниць фонетики здійснено в артикуляційному, акустичному і власне лінгвістичному (функціональному) вимірах. При цьому автори спиралися на здобутки фонетичної теорії, власний досвід викладання, а також на дослідження звукової системи української літературної мови, здійснені в лабораторіях експериментальної фонетики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту мовознавства імені О.О. Потебні НАН України.

Для студентів філологічних факультетів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, науковців. Книга буде корисною також усім, кого цікавить сучасна українська літературна мова.

УДК 811.161.2(075.8)

ББК 81.2.УКР-9я73

© А.К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Бондаренко, Л.О. Кравченко та ін. автори, 2010

ISBN 978-966-346-826-6 © Видавництво “Знання”, 2010

ЗМІСТ

Вступ. Українська мова — національна мова українського народу	7
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	15
§ 1. Лексикологія як розділ мовознавства. Предмет і завдання лексикології	15
§ 2. Лексико-семантична система мови	18
Розділ I. Лексична семантика	24
§ 3. Одиниці лексики. Слово як основна лексична одиниця. Поняття лексеми	24
§ 4. Слово й поняття. Значення слова	27
§ 5. Лексичне значення слова	29
§ 6. Аспекти лексичного значення	32
§ 7. Основні типи лексичних значень	34
§ 8. Ономазіологія й семасіологія — основні аспекти лексичної семантики	39
§ 9. Семна структура слова. Типологія сем. Методика компонентного аналізу лексичних одиниць	40
§ 10. Однозначні і багатозначні слова. Лексична полісемія. Типи лексичної полісемії	47

§ 11.	Смислова структура слова. Поняття внутрішньої форми слова	58
§ 12.	Омонімія. Класифікація і функції омонімів	64
§ 13.	Явище паронімії в українській лексиці	68
§ 14.	Синонімія. Місце синонімів у лексико-семантичній системі. Класифікація синонімів.....	69
§ 15.	Лексична конверсія. Типи конверсивів та їхні функції	76
§ 16.	Антонімія. Антоніми, їхні типи й роль у лексико-семантичній системі	79
Розділ II.	Класифікація лексики української мови	85
§ 17.	Лексика української мови за походженням	85
§ 18.	Лексика української мови за сферою вживання. Загальнонавжівана лексика. Лексика обмеженого вживання.....	87
§ 19.	Територіально обмежена лексика	88
§ 20.	Класифікація діалектизмів	89
§ 21.	Соціальні діалекти	94
§ 22.	Науково-термінологічна лексика	104
§ 23.	Активний і пасивний склад лексики української мови.....	112
§ 24.	Застарілі слова в лексичній системі української мови	114
§ 25.	Місце неологізмів у лексичній системі української мови.....	117
§ 26.	Нейтральна, емоційно забарвлена та стилістично маркована лексика	119
	Література	125
	Словники	128
ФРАЗЕОЛОГІЯ		129
§ 1.	Фразеологія як розділ мовознавства. Основні напрямки фразеологічних досліджень	129
§ 2.	Фразеологічне значення. Системні відношення у фразеології	132
§ 3.	Класифікації фразеологізмів	134
§ 4.	Джерела фразеології.....	138
§ 5.	Експресивно-стилістичні властивості фразеології....	143
	Література	144
	Словники	145
ЛЕКСИКОГРАФІЯ		146
§ 1.	Лексикографія як розділ мовознавства	146
§ 2.	З історії української лексикографії.....	147

§ 3. Загальна типологія словників	152
§ 4. Типи лінгвістичних словників	154
§ 5. Перспективи української лексикографії.....	163
Література.....	164
ФОНЕТИКА.....	165
Розділ I. Загальні питання фонетики	165
§ 1. Предмет і завдання фонетики	165
§ 2. Субстанціальна та функціональна фонетика	167
§ 3. Сегментна та надсегментна фонетика	168
§ 4. Загальна фонетика і фонетика окремої мови	169
§ 5. Описова (синхронна) та історична (діахронна) фонетика	171
§ 6. Теоретична й прикладна фонетика. Зв'язок фоне- тики з іншими мовознавчими й немовознавчими дисциплінами	171
§ 7. Фоносемантика і фоностилістика	173
§ 8. Науково-лінгвістична транскрипція	174
Розділ II. Сегментна фонетика.....	178
<i>Аспекти вивчення мовних звуків</i>	<i>178</i>
§ 9. Артикуляційно-акустичний аспект вивчення мовних звуків	178
1. Анатомо-фізіологічні передумови творення мовних звуків. Будова мовного апарату людини	178
2. Інструментальне дослідження звуків українського мовлення	184
3. Артикуляційно-акустичні умови творення голосних звуків. Артикуляційна класифікація голосних	189
4. Артикуляційно-акустичні умови творення приголос- них звуків. Артикуляційна класифікація приголосних	191
§ 10. Зміни звуків у мовному потоці	194
1. Артикуляційно-акустичні передумови змін звуків у мовному потоці.....	194
2. Типи змін звуків	195
3. Комбінаторні зміни (якісні та кількісні).....	195
4. Позиційні зміни.....	213
§ 11. Власне лінгвістичний (функціональний) аспект вивчення звукових одиниць. Фонологія. Основні поняття	215
1. Поняття фонемі. Фонологічні школи	216
2. Фонема й алофон. Різновиди алофонів	220
3. Принципи виділення фонем у мові	220

<i>Система фонем сучасної української літературної мови</i>	222
§ 12. Система голосних фонем сучасної української мови. Дискусійні питання щодо складу голосних фонем. Класифікація	223
§ 13. Система приголосних фонем сучасної української мови. Дискусійні питання щодо складу приголосних фонем. Класифікація.....	225
§ 14. Фонологічна інтерпретація змін звуків у мовному потоці.....	231
1. Модифікації фонем	232
2. Чергування фонем.....	234
Розділ III. Надсегментна фонетика.....	242
<i>Одиниці і засоби надсегментної фонетики</i>	<i>242</i>
§ 15. Поняття просодії.....	243
§ 16. Склад як сегментно-надсегментна (просодична) одиниця, носій просодичних характеристик мовлення	244
§ 17. Наголос	248
§ 18. Інтонація	252
Література	265
Про авторів.....	268

Вступ

УКРАЇНСЬКА МОВА — НАЦІОНАЛЬНА МОВА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

*Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих — рідна мова,
Вишневих ніжність пелюстків,
Сурма походу світанкова,
Неволи стогін, волі спів,
Життя духовного основа.*

Так висловився видатний поет-академік Максим Рильський про нашу мову. Сягаючи у своєму історичному розвитку глибин віків, українська мова ввібрала безцінні надбання народу, що стосуються його трудового і суспільного досвіду, його духовного життя. Сьогодні українська мова є однією з найбільш поширених і розвинених мов у світі. За свідченням перепису 1991 року, з-поміж 48,5 млн осіб, що мешкають в Україні, українську мову вважають рідною близько 33 млн. Вона є державною мовою в Україні. Загалом у світі мовою української нації нині розмовляє до 45 млн осіб. Крім України, нашою мовою послуговуються численні групи населення в багатьох зарубіжних країнах, нею користуються в ряді наукових та навчальних закладів, у видавничо-інформаційній сфері в Польщі і Румунії, Чехії і Словаччині, Сербії і Хорватії, Македонії і Угорщині, США і Канаді, Бразилії і Аргентині, Франції і Австралії, на теренах колишнього Радянського Союзу — в Росії і Білорусі, Молдові і Казахстані, республіках Прибалтики і Кавказу...

Національна українська мова охоплює систему виробленої народом і вдосконаленої видатними діячами культури літературної мови, а також систему загальнонародної мови включно з територіальними діалектами, професійними і соціальними субмовами.

Літературна мова — це унормована загальнонаціональна мова, що існує в писемній і усній формах, обслуговуючи всі сфери вироб-

ничого, суспільного і культурного життя народу, відзначається розгалуженою системою функціонально-стильових різновидів. Нормативність — одна з основних ознак літературної мови. “Нормативність мовного явища, — писав академік А. Грищенко, — ґрунтується на взаємодії щонайменше таких трьох ознак: 1) відповідності того або іншого явища структурі мови; 2) регулярної відтворюваності відповідного явища в процесі комунікації; 3) суспільного схвалення і визнання відповідного явища як нормативного”¹. Літературна норма отримує вираження на всіх мовних рівнях — існують лексичні, морфологічні, синтаксичні, правописні (орфографічні), вимовні (орфоепічні) норми тощо. Кодифіковані мовні норми відображені в законодавчих документах, правописі, словниках, підручниках.

Нормативність, однак, не означає незмінності, застигlosti в історичному, функціональному процесі. Літературна мова, характеризуючись такими ознаками, як стійкість і традиційність, дуже чутлива до оновлень, пов’язаних із суспільно-культурним життям народу, з естетичними засадами, культивованими сучасним розвитком нації.

Сучасна українська літературна мова є предметом однойменного курсу, який пропонується студентам вищих навчальних закладів і передбачає вивчення звукової системи мови, особливостей функціонування звуків та їх вимови (фонетика, фонологія, орфоепія), закономірностей передачі звукової будови мови на письмі (графіка і орфографія), словникового складу мови, фразеологічних багатств, їх реєстрацію (лексикологія і фразеологія, лексикографія), способів творення слів, внутрішньої структури слова (словотвір і морфеміка), частиномовних характеристик слів, словосполучень і речень (граматика: морфологія, синтаксис).

Терміном “сучасна українська літературна мова” прийнято означувати нашу мову в проміжку від Котляревського — Шевченка до сьогодні.

З’ява нової української літературної мови на живомовній народній основі, що пов’язується з появою друком “Енеїди” І. Котляревського 1798 року, сприяла становленню єдиної літературної мови, характерної як для книжного, так і для усного вжитку, мови, що з часів поетів-романтиків, а особливо Шевченка (його справедливо вважають основоположником сучасної української літературної мови), постала в усій різноманітності граматичних і стилістичних форм.

Основу української літературної мови становить південно-східне наріччя, яке нерідко обмежують середньонаддніпрянським (переславо-київським, або полтавсько-київським) діалектом. Однак, як

¹ Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька, І.М. Уздиган ; за ред. А.П. Грищенка. — К., 1993. — С. 4.

справедливо зазначають дослідники¹, діалектна основа сучасної української літературної мови значно ширша, її слід визначати середньонаддніпрянським і слобожанським діалектами південно-східного наріччя, бо у виробленні літературної норми нашої мови, у пробудженні національної самосвідомості народу важливу роль відіграли не тільки І. Котляревський, Т. Шевченко, а й ціла плеяда письменників Слобожанщини, як-от: Г. Квітка-Оснoв'яненко, П. Гулак-Артемівський, поети-романтики М. Костомаров, А. Метлинський, Л. Боровиковський, М. Петренко та ін.

Звичайно, українська літературна мова на різних етапах функціонування зазнавала впливу й інших діалектних стихій — поліського наріччя (охоплює території сьогоднішніх Чернігівської, Житомирської областей, північних частин Київської та Волинської областей), південно-західного наріччя (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області, південна частина Волинської області).

У своєму ж історичному розвитку українська мова сягає праслов'янської, праїндоевропейської мовної єдності.

З праїндоевропейською мовою-основою пов'язуємо сім'ю сучасних індоєвропейських мов, що об'єднані в іранську, індійську (індоарійську), італійську, кельтську, германську, балтійську, слов'янську та інші групи, окремі мови — албанську, вірменську, грецьку, а також мови, давно вимерлі, відомі нині лише з пам'яток, — хетсько-лувійські (анатолійські), тохарські тощо.

Розпад праїндоевропейської єдності, дець за дві тисячі років до Різдва Христового, не спричинився до суттєвих втрат старого індоєвропейського словника чи особливих новацій, які б спостерігалися у слов'янському мовному континуумі. А. Мейє² вважав, що слов'янський мовний ареал тривалий час не зазнавав активних запозичень, і саме це, на його думку, є характерною ознакою праслов'янської мови, оскільки, наприклад, грецька чи латинська мови, рано вступаючи у стосунки із середземноморською цивілізацією, втратили значну частину свого індоєвропейського словника.

Якщо час існування спільнослов'янської мови означити трьома періодами: раннім (II—I тис. до н. е.), середнім (до III—IV ст. н. е.), пізнім (V—VI ст. н. е.), то слід зауважити: найбільш активно діалектна диференціація відбувається в останньому періоді, що пов'язано з міграційними процесами у слов'янському світі. Дискусійність питання щодо території, яку займала спільнослов'янська єдність (особливо ж на початку її формування) навряд чи можна вважати вичер-

¹ Лисиченко Л.А. Українська мова: становлення та функціонування / Л.А. Лисиченко // Вивчаймо українську мову та літературу. — 2004. — № 28. — Вип. 7. — С. 5.

² Мейє А. Общеславянский язык / А. Мейє. — М., 1951. — С. 12, 14.

паною — з огляду на рухомість слов'янського ареалу, на наявність різних етносів навіть усередині цього ареалу. І все ж, не можна ігнорувати численних фактів порівняльно-історичної лексикології, лінгвогеографії, археології, що наводяться на користь середньонаддніпрянської гіпотези в дослідженнях таких відомих мовознавців, як Л. Нідерле, М. Фасмер, Ф. Філін. Так, Ф. Філін на підставі спостережень над взаємозв'язками спільнослов'янської мови із сусідніми приходить до висновку, що “давньослов'янські племена в останні віки до н. е. і на початку н. е. посідали територію приблизно між Західним Бугом і середньою течією Дніпра”¹. Порівняймо також твердження історика: академік М. Грушевський підсумовує свої студії таким чином: “Отже, правітчизну нашого народу можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпров'ю, де він міг бути автохтоном у тім значінню, що сидів тут з таких часів, у які ніяка історія не сягає”².

Слов'янське плем'я, яке з самих початків не було однорідною масою, і його мова являла собою систему близькоспоріднених діалектів, у другій половині тисячоліття по Христі займає гігантські території — від Дніпра до Ельби на захід, до Оки на схід, до Ільменя на північ, до Греції на південь; відповідно відбуваються контакти з іншими племенами і народностями — іранськими, тюркськими, балтійськими, германськими...

Все це приводить до значної диференціації на мовному ґрунті всередині слов'янства, до активізації окремих діалектних стихій. Таким чином, у V—VII ст. праслов'янська мовна єдність перестає існувати, на її місці виникають утворення, що оформлюються згодом у сучасні південнослов'янську, західнослов'янську та східнослов'янську групи, які обіймають відповідно болгарську, македонську, сербську, хорватську, словенську мови; польську, чеську, словацьку, полабську, верхньо- і нижньолужицьку мови; українську, російську, білоруську мови.

Отже, сучасна українська мова є однією зі спадкоємниць спільнослов'янської мови на історичних теренах.

Початковий літопис називає такі праукраїнські племена: поляни, древліани, сіверяни, уличі, тиверці, бужани (волиняни), хорвати, дуліби, а також племена, що пізніше започаткували російську і білоруську народності: драговичі, новгородці, полочани, кривичі. Певне, йдеться про їхню мовну близькість, зрозумілість при спілкуванні, бо далі перелічуються племена, “які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зи-

¹ *Филин Ф.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков / *Ф. Филин.* — Л., 1972. — С. 11.

² *Грушевський М.* Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / *М. Грушевський.* — К., 1991. — Т. 1. — С. 81.

мигола, корсь, нарова, ліб”, про яких сказано: “се — інші народи”, “ці мають свою мову”¹.

Починаючи з X ст., весь цей мовний конгломерат потрапляє у сферу життєдіяльності великої Київської держави, що швидко об’єднує довкола себе все нові землі і князівства.

Як зазначав О. Шахматов, після розпаду праслов’янської мови, ще в доісторичну добу, “об’єднання всіх племен у одній державі не мало привести до утворення спільної народної мови”². “На нашу думку, — пише сучасний дослідник, — давньоруської народності, а отже, й спільної давньоруської народнорозмовної мови ніколи не було, правильніше було б говорити про давньоруське суспільство не як про єдину давньоруську народність, а як про відносну спільність багатьох східнослов’янських етномовних груп в одній державі з єдиною офіційною ідеологією і релігією. Та єдність Русі, про яку ми знаємо з давньоруської літератури (єдність пропагували, до єдності закликали), — це, швидше, явище, поширене в державному житті багатоетнічних і багатонаціональних політичних утворень, коли правлячі кола прагнуть злити це розмаїття в одну безлику масу за принципом “в одній державі — один народ”, а офіційні ідеологи видають бажане за дійсне. Так було в Київській Русі, так було протягом усєї історії Російської імперії з її постійно актуальною проблемою “обрусення инородцев”, це саме тривало і в Радянському Союзі (згадаймо горезвісний постулат про нову історичну спільність людей — радянський народ, хоч сьогодні вже навряд чи хто сумнівається, що це був чистісінький міф)”³. Разом із тим Г. Півторак вважає, що термін “давньоруська мова” має право на існування, але вживати його правомірно лише щодо писемно-літературної мови, яка, поряд із церковнослов’янською (мовою православної церкви), обслуговувала всі сфери державного життя і була справді спільною для усєї території Київської Русі⁴.

Отже, на думку ряду дослідників, на Русі в X—XII ст. існувало дві літературні мови. Старослов’янська (чи церковнослов’янська), що принесена сюди разом із християнством і церковно-релігійною літературою ще в X ст., і руська, значною мірою насичена церковнослов’янськими фонетичними, граматичними і лексичними елементами. Хоч, треба зауважити, насиченість ця, залежно від жанрово-стильових, функціональних особливостей, була далеко неодна-

¹ Літопис руський / за іпатським списком переклав Л. Махновець. — К., 1989. — С. 6.

² Шахматов А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка / А. Шахматов // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Петроград, 1916. — С. 681.

³ Півторак Г. Коли ж виникла українська мова? / Г. Півторак // Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. — К., 1993. — С. 48.

⁴ Там само.

ковою. Два типи літературної мови за давньоруської доби загалом були представлені різними жанрами тодішньої літератури: церковнослов'янською писалися (перекладалися) передусім богослужбові книги, повчання, “ізборники”, також оригінальні твори — життя святих, проповіді; оригінальні твори світської літератури (літописи, художні твори, юридичні документи) склалися переважно давньоруською літературною мовою з народнорозмовною основою. Проте нерідко процес взаємовпливу однієї мови на іншу відбувався таким чином, що сучасному дослідникові часто дуже важко безпомилково визначити, яка мова на яку впливала. Скажімо, одні й ті ж пам'ятки руської культури — договори з греками X ст. — такі відомі лінгвісти, як Л. Якубинський і Б. Ларін, характеризують абсолютно по-різному: “Мова всіх трьох договорів церковнослов'янська, хоч у їхньому словниковому складі натрапляємо на окремі давньоруські елементи”¹; “Ми повинні вважати, що мова договору 911 р., так само, як і мова договору 944 р., не є ні чисто руською, ні давньоболгарською, хоч має бути визнана у своїй основі руською мовою. Таке пояснення стосується всіх відомих договорів — 911, 944 і 971 р. В основі це мова руська; у тих статтях, які записані з уст руських послів, вона чисто руська, а там, де подано переклад промов грецьких послів, у ній більше болгаризмів”².

Договори, що уклалися між греками і руськими, як правило, двома мовами, по суті, спростовують думку, яка тривалий час знаходила поширення, про те, нібито літературно-писемна мова прийшла на Русь лише з прийняттям християнства.

Відомо, що Кирило і Мефодій переклали слов'янською мовою найважливіші християнські книги, проте відомо і те, що окремі представники верхівки, які прийняли християнство ще задовго до офіційного хрещення Русі, зверталися до перекладів святого письма³.

Про давність і самобутність руського письма маємо свідчення ще з XV ст. Відомий український учений, професор Московського університету О. Бодянський, досліджуючи життя Кирила за хронографом 1494 року, звернув увагу на приписку, в якій, зокрема, говорилося, що грамота руська явилася, Богом дана, в Корсуні русину, “от нея же научился философ Константин, и оттуду сложивъ и написавъ книги русскимъ языкомъ”⁴.

¹ *Якубинский Л.П.* История древнерусского языка / Л.П. Якубинский. — М., 1953. — С. 89.

² *Ларин Б.А.* Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.) / Б.А. Ларин. — М., 1975. — С. 35.

³ *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи / Б.А. Рыбаков. — М., 1963. — С. 160—168.

⁴ Чтение в обществе истории и древностей российских при Московском ун-те : повременное издание. — М., 1863. — Кн. 2. — С. 31—32.

І. Срезневський висловив припущення, що слов'янський алфавіт Кирило і Мефодій створили на основі удосконаленого греко-слов'янського письма, яке існувало на Русі приблизно в V—VII ст.¹

Констатуючи той факт, що договори, священні книги у Візантії писалися уставом, від якого походить і кирилиця, сучасні дослідники так само роблять висновок, що десь у VII—VIII ст. східні слов'яни вже мали свою досить розвинену азбуку, яка була близькою до грецького уставу і за допомогою якої легко спілкуватися з греками. Ця азбука, з усією ймовірністю, і стала основою для майбутньої кирилиці². Це, зокрема, впливає і зі знахідки 1969 року на одній зі стін Софії Київської, де була виявлена незвичайна азбука з 27 літер — 23 грецьких і 4 слов'янських (Б, Ж, Ш, Щ), яка, за словами С. Висоцького, відбиває “якийсь ранній етап розвитку слов'янської кирилівської писемності”, позначений періодом IX — початку X ст.³ Про наявність письма в Київській Русі ще в дохристиянський період свідчить і глиняна корчага з Гнездовського могильника IX—X ст. з кириличним написом “горушна”, яка “є, по суті, першим свідком застосування кириличної азбуки простими людьми”, як справедливо зазначає П. Охріменко, бо “якби кирилиця їм стала відомою тільки після “винайдення” Кирила, то вона не змогла б за такий короткий період стати доступною ремісникам, тим більше ремісникам-язичникам, які не цікавилися кириличними релігійно-християнськими книгами”⁴.

Зрештою, про писемність на Русі у дохристиянські часи свідчать також іноземні джерела. Так, болгарський письменник X ст. Чорноризець Храбр про слов'ян-язичників говорить, що вони писали “чрътами и рѣзами”. На думку М. Бойчука, “саме техніку давньоруського письма на бересті (вдавлювання, прорізування букв) називає Чорноризець Храбр “чрътами и рѣзами”, на відміну від техніки письма (рисуння букв фарбою) чорнилом (на пергаменті), якою, як і греки, користувалися Кирило і Мефодій”⁵.

У дохристиянський період — VI—VII ст., — на думку Ю. Шевельова⁶, відбуваються перші індивідуалізаційні процеси, які свідчать про відхід нашої мови від праслов'янської спадщини (рефлексія зву-

¹ Труды I Археологического съезда. — М. — Т. I. — 1871. — С. СХV, С. XVIII.

² Охрименко П.П. К истории создания нашей азбуки (кириллицы) / П.П. Охрименко. — Сумы, 1979. — С. 6.

³ Висоцький С.О. Азбуки з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці / С.О. Висоцький // Мовознавство. — 1976. — С. 74.

⁴ Охрименко П.П. Вказ. праця. — С. 15.

⁵ Історична граматики української мови. — К., 1957.

⁶ Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не виборуська мова / Ю. Шевельов // Мовознавство: Другий міжнародний конгрес українців. — Л., 1993. — С. 60—61.

ків *d+j* в *дж, ходжу*) і являють собою початковий стан формування власне української мови.

Однак нечисленні писемні пам'ятки навіть пізнішого періоду, які дійшли до нас з перших віків по Різдву Христовому, дають дуже неповне враження про “природну”, “нерукотворну” мову тієї людськості, що жила по обидва боки Дніпра з давніх-давен.

І все ж, писемні джерела княжої доби проливають немало світла на характерні ознаки нашої мови, збережені до сьогодні: плутання букв *ы* та *и* (*неправди* замість *неправды*, *выны* замість *вины*), пор. у сучасній українській мові вживання *и* на місці старих *ы* та *и*: *милий*, *мило*, натомість з диференційованим написанням у російській мові: *мильий*, *мыло* (Ізборник 1073 р.); чергування ненаголошеного *у* та *в*: *уписалъ, въписахъ* (Слова Григорія Богослова, XI ст.); перехід давнього *е* в *о* у позиції після шиплячих та йота перед наступним здавна твердим: *носящюму* (“Лѣствица”, XII ст.); стягнені дієслівні форми: *быва и отъбыва* (Ізборник 1073 р.); множинна форма першої особи дієслова: *прѣдъступаемо* (Печерський Успенський збірник, XII ст.); вживання безособових зворотів на зразок *имъ же є поручено* (Ізборник 1073 р.) тощо. Порівняймо на лексичному рівні: *паропцы* (парубки), *борошно, жито, тынъ, мытникъ, наимитъ* та ін. Аналізуючи мову “Повчань” Володимира Мономаха, Б. Ларін підкреслював, що в тексті пам'ятки наявні лексичні одиниці, “які збереглися лише в українській мові”¹.

Звертає на себе увагу той факт, що давня українська лексика вже в перших писемних документах представлена різностильово і різножанрово. Для писемної мови XI—XII ст. характерні такі стилі, як літописний (“Повість временних літ”, Київський, Галицько-Волинський та інші літописи), світсько-художній (“Повчання Володимира Мономаха”, “Моління Данила Заточника”, твори Кліма Смолятича, Кирила Турівського, “Слово о полку Ігоревім”), діловий (“Руська правда” і різні грамоти) тощо. “Руська правда”, як зазначав академік Ю. Карський, “створює враження твору, написаного чистою руською мовою”².

Сучасний стан української мови, що характеризується багатством лексичним, жанрово-стильовим і стилістичним, надзвичайно розвиненою граматичною системою, безсумнівно, ввібрав багатомовні надбання на історичному, культурно-освітньому шляху, який судилося пройти нашому народові, незважаючи на всі терни суспільно-політичного життя, де українське слово зазнавало численних переслідувань і заборон. Попри все, це слово, як міфічний Фенікс, щораз підіймалося над світом, і сьогодні на рівних промовляє до всіх мов і нарід цілого світу.

¹ Ларин Б.А. Вказ. праця. — С. 35.

² Карский Е.Ф. “Русская правда” по древнейшему списку / Е.Ф. Карский. — Ленинград, 1930. — С. 201.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 1. Лексикологія як розділ мовознавства. Предмет і завдання лексикології

Сукупність слів сучасної української мови створює її словниковий склад, або **лексику** (від грец. *lexikós* — словесний, словниковий). Лексика є предметом вивчення **лексикології** — розділу мовознавства, в якому слово розглядається не з погляду звукового складу, належності до певної частини мови, ролі в реченні, а передусім з боку його предметного змісту.

Лексикологія — порівняно молодий розділ мовознавства: вона сформувалася пізніше, ніж деякі інші лінгвістичні галузі (наприклад, граматики чи фонетики). Слово було об'єктом різних гуманітарних наук: філософії, логіки, поезики та ін. Тривалий час українська лексикологія розвивалася в рамках лексикографії: так, ще в XI ст. почали з'являтися короткі рукописні словники, де пояснювалися іншомовні слова, що використовувалися в різних письмових джерелах (багато з яких на той час були перекладними).

Важлива роль у становленні української лексикології належить видатному мовознавцю О. Потєбні, котрий досліджував багатозначність і внутрішню форму слова. У кінці XIX ст. відомий славіст І. Бодуен де Куртене писав: “Лексикологія, або наука про слова, як окрема галузь граматики, буде творінням XX ст.”¹ Час підтвердив його

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Языкознание, или лингвистика, XIX в. / И.А. Бодуэн де Куртенэ // Избр. труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртенэ. — М., 1963. — Т. II. — С. 17.

прогнози: саме з початку ХХ ст. активізується процес становлення лексикології як окремої галузі вітчизняного мовознавства. У 20—30-х роках ХХ ст. в курсах української мови з'являються окремі розділи з лексикології (у курсі Б. Ткаченка (1928), курсі української мови за редакцією Л. Булаховського (1931)). У наш час лексикологія активно розвивається і посідає важливе місце у системі лінгвістичних дисциплін.

Отже, **лексикологія** — це розділ мовознавства, що вивчає *словниковий склад* мови і *слово* як її основну одиницю. Словниковий склад (*лексика*) можна розглядати в різних аспектах: в історичному, етимологічному, семантичному, стилістичному, соціолінгвістичному та ін. Відповідно до цього виділяються і галузі його дослідження.

Залежно від плану дослідження розрізняють *описову (синхронічну)* лексикологію, яка вивчає систему лексичних одиниць сучасної мови, й *історичну (діахронічну)* лексикологію, яка розглядає словниковий склад мови у процесі його формування й історичного розвитку.

Загальна лексикологія вивчає лексику різних мов і виявляє загальні закономірності її системної організації й функціонування. **Часткова лексикологія** досліджує словниковий склад окремої мови, його загальні закономірності і специфічні особливості. Словниковий склад мови може вивчатися у зіставленні з іншими мовами. Це є предметом *порівняльної лексикології*, в якій співвідносні одиниці й категорії лексики розглядаються з погляду їх подібності та розбіжностей (праці В. Акуленка, Р. Будагова, Л. Булаховського, В. Жайворонка, Ю. Жлуктенка, М. Кочергана, В. Манакіна, В. Нерознака, В. Русанівського, С. Семчинського, Т. Черторизької, Р. Якобсона та ін.). Основними завданнями *теоретичної лексикології* є вивчення найважливіших понять лексичної семантики, категоріальних й лексико-семантичних відношень (багатозначність, омонімія, синонімія, конверсія, антонімія), класифікація української лексики з погляду її формування (питомі й запозичені слова), характеру і сфери використання (застарілі й нові слова, діалектна, термінологічна і жаргонна лексика, нейтральні і стилістично марковані слова). **Практична лексикологія** вивчає важливі для практичного оволодіння мовою категорії. Всі аспекти лексикології тісно взаємопов'язані.

В українській лексикології виділяють такі **провідні напрями** (за хронологією, пріоритетністю і ступенем опрацювання): 1) *історична лексикологія* — вивчення історії та етимології окремих слів (праці П. Бузука, Б. Кобилянського, О. Мельничука та ін.), *тематичних груп лексики* (Л. Булаховський, А. Бурячок, В. Винник, М. Кочерган та ін.), *дослідження розвитку української лексики за семантичними полями* (В. Німчук), *походження етнізмів на території України* (О. Стрижак), *розвиток української лексики в ра-*

дянський період (І. Білодід, Л. Паламарчук); історія лексики літературної мови (Л. Булаховський, М. Жовтобрюх, О. Муромцева, В. Горобець); історія української термінології (Н. Москаленко, Т. Панько); лексичні запозичення (О. Горбач, Г. Їжакевич, П. Лизанець, С. Семчинський, Д. Шелудько); 2) **діалектна лексикологія** (В. Ващенко, А. Грищенко, Й. Дзендзелівський), **народна зоологічна, ботанічна, географічна, метеорологічна, медична та ін. номенклатура** (Л. Булаховський, Я. Вакалюк, Н. Дейниченко, А. Шамота, М. Юрковський); 3) **лексика мови художньої літератури**, яка особливо активно досліджувалася в 50—60-ті роки ХХ ст. (В. Ващенко, Л. Паламарчук, Л. Полюга, Л. Скрипник); 4) **проблеми лексичної стилістики** (В. Ващенко, І. Чередниченко, А. Коваль та ін.); 5) **лексика соціальних діалектів, професіоналізми та жаргонізми** (В. Винник, Й. Дзендзелівський); 6) **лексика фольклору** (С. Ермоленко); 7) **проблеми лексичної семантики в синхронічному та діахронічному аспектах** — загальні питання (Л. Булаховський, Ю. Карпенко, В. Русанівський, О. Тараненко), питання системності лексики в її різноманітних виявах (М. Кочерган, В. Левицький, Л. Лисиченко, М. Муравицька)¹.

Лексикологія використовує як загальнолінгвістичні, так і специфічні методи дослідження мовного матеріалу, серед яких: **дистрибутивний** (при визначенні меж слова, розмежуванні значень), **субституції** (при вивченні синонімії, значень слова), **компонентно-опозитивний** (при визначенні структури значення лексичних одиниць, семантичної структури слова в цілому, при вивченні семантичних полів, зміни значень лексичних одиниць, реалізації значення лексичної одиниці у контексті), **трансформаційний** (при виявленні семантичного навантаження слова у контексті шляхом згортання або розгортання синтаксичних структур, при визначенні значення лексичної одиниці), **кількісно-статистичний** (визначення частотності лексичної одиниці, її синтагматичних зв'язків тощо), **експериментальний** та ін.

Лексикологія як розділ мовознавства тісно взаємодіє з іншими лінгвістичними дисциплінами: семантикою (наукою про значення), фонетикою, словотвором, морфологією, фразеологією, синтаксисом, стилістикою, соціолінгвістикою, психолінгвістикою, лінгвістичною прагматикою і лінгвокультурологією. Вивчення процесів виникнення і формування української лексики передбачає використання даних історико-лінгвістичних дисциплін (передусім історичної лексикології). Крім того, лексикологія взаємодіє з такими науками, як історія, філософія, логіка, психологія, етнографія, культурологія тощо.

¹ Див.: Тараненко О.О. Лексикологія / О.О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 282.

§ 2. Лексико-семантична система мови

Мова, як особливий вид людської діяльності, має двоїстий характер: з одного боку, вона спрямована на реальний світ, а з іншого — на внутрішній, духовний світ людини. Думка про те, що мова — не просто сукупність засобів спілкування, висловлювалася досить давно: припущення про складну взаємодію мовних явищ робилося стародавніми дослідниками (Яско, Паніні), давньогрецькими мислителями Олександрійської школи (Аристарх, Діонісій Фракієць). Однак глибоке вивчення внутрішньої організації мови почалося тільки в ХІХ ст. Системний підхід у мовознавстві першим найбільш послідовно застосував Ф. де Соссюру “Курсі загальної лінгвістики” (1916). До середини ХХ ст. уявлення про мову як систему оформилось в окрему теорію.

Як й інші мовні рівні (фонетичний, словотвірний, граматичний), *лексика є системою*, тобто сукупністю елементів, що перебувають у закономірних відношеннях і створюють певну цілісність. Ідея *системності лексики*, яка висувалася у працях М. Покровського, Л. Щерби, В. Виноградова як найважливіше завдання лексикології, певний час викликала різне ставлення до себе з боку лексикологів. У сучасному мовознавстві системність лексики можна вважати загальноновизнаною. Цьому питанню присвячені праці таких лінгвістів, як Л. Щерба, О. Ахманова, Р. Будагов, Л. Васильєв, В. Виноградов, В. Гак, М. Кочерган, Л. Кудрявцева, Л. Новиков, С. Ожегов, В. Русанівський, О. Тараненко, Г. Уфимцева, Д. Шмельов та ін.

Елементами лексико-семантичної системи мови є *лексичні одиниці*, пов’язані між собою внутрішньослівними, парадигматичними, синтагматичними, асоціативно-дериваційними відношеннями. Виявити всі системні зв’язки в лексиці якоїсь мови — надзвичайно трудомістке завдання. Визначення місця лексичної одиниці в лексичній системі передбачає, передусім, виявлення її *синтагматичних і парадигматичних* властивостей та відношень.

Парадигматичні та синтагматичні відношення між одиницями одного рівня є універсальними для мовної системи в цілому й реалізуються в межах усіх її рівнів. Чітке визначення парадигматичних і синтагматичних відношень, особливості їхнього співвіднесення сформульовані у працях Ф. де Соссюра та Л. Єльмслева. Детальний опис синтагматичних відношень зробив О. Есперсен у праці “Філософія граматики” (1928). При спілкуванні людина для вираження своєї думки обирає певну лексичну одиницю і пов’язує її в мовленні з іншими одиницями. Співрозмовник, сприймаючи цю одиницю у зв’язному тексті, зіставляє її з близькими одиницями й конкретизує. Це є можливим тому, що кожна одиниця входить одночасно до

двох видів відношень, які утворюють систему: до лінійних (синтагматичних) і нелінійних (парадигматичних). *Віршиками* *Відносини*

Парадигматичними відношеннями слова зв'язані між собою як самостійні одиниці лексичної системи в їхній основній, номінативній функції. В основі парадигматичних відношень у лексиці лежить формальна чи семантична подібність слів або їх протилежність. **Парадигма** — це група елементів (мовних знаків), що мають певну загальну властивість, але розрізняються за якоюсь ознакою.

Парадигматичні відношення одиниць не представлені в тексті безпосередньо: вони виявляються шляхом протиставлення одних лексичних одиниць іншим однорідним одиницям і встановлення їхніх подібних і специфічних ознак. Значущість лексичних одиниць зумовлюється їхніми диференційними (розрізнявальними) ознаками. Кожна одиниця посідає в парадигмі цілком визначене місце. Парадигмами можна вважати структуру багатозначного слова, синонімічні ряди, антонімічні пари, лексико-семантичні групи, семантичні поля.

Синтагматичні відношення виявляються у закономірностях сполучуваності слів у лінійному ряду (у словосполученнях, реченнях). Слова визначають свій контекст і одночасно самі визначаються ним: значення слова не можна спостерігати безпосередньо, воно виводиться з тексту.

Важливим поняттям синтагматики є **позиція** лексичної одиниці, тобто її статус у тексті стосовно інших слів. У позиції слова реалізується певне його значення. Розрізнення сильних і слабких позицій є суттєвим для розуміння природи й функціонування лексичних одиниць. Так, співзначення багатозначних слів чітко протиставляються в сильних позиціях, а взаємне заміщення синонімів, як одна з найважливіших їхніх функцій, реалізується у слабких позиціях. Парадигматичні властивості лексичної одиниці розкриває її **опозиція** (протиставлення) іншим семантично однорідним одиницям. Характер опозиції ми можемо з'ясувати, проаналізувавши використання слів у тексті. Тому парадигматичні відношення мовних одиниць доцільно розглядати відповідно до їхніх синтагматичних властивостей, характеру їх оточення в тексті.

Слова, зв'язані між собою різними типами опозицій, утворюють різні за обсягом і структурою лексико-семантичні угруповання: синонімічні ряди, лексико-семантичні групи, лексико-семантичні поля, лексико-фразеологічні поля, тематичні групи, асоціативні угруповання.

Повний і всебічний опис лексичні одиниці отримують у **семантичному полі**. Теорію семантичних полів на початку ХХ ст. розробив німецький лінгвіст Й. Трір. Теорія Тріра набула розвитку в працях М. Пешковського, П. Роже, Р. Халліга, Г. Інсена, А. Бондарко,

Ю. Караулова та інших дослідників. Поле можна розглядати як фрагмент лексикону, який складається зі слів, пов'язаних за змістом (наприклад, семантичні поля кольору, часу тощо).

Можливість розподілити одиниці словникового складу мови за семантичними полями (класами слів зі спільним загальним значенням) є одним із найважливіших виявів системності лексики. Головний принцип польового моделювання системи мови — об'єднання мовних одиниць за змістом: кожна одиниця лексичної системи включається в певні поля на основі змістової подібності та певних асоціацій з іншими одиницями. Одиниці одного поля відображають предметну, понятійну або функціональну подібність позначуваних явищ, отже, польова модель репрезентує діалектичний зв'язок між мовними одиницями та явищами світу. Лексика як система являє собою множину полів, одиниці яких не тільки взаємопов'язані, але й взаємодіють з одиницями інших полів. Словниковий склад мови ділиться на класи слів, підкласи й лексико-семантичні групи.

Елементарним семантичним полем (мікрополем) є **лексико-семантична група (ЛСГ)** — група слів однієї частини мови, об'єднаних одним словом-ідентифікатором або стійким словосполученням, значення якого повністю входить у значення інших слів групи і яке може замінити інші слова в деяких контекстах (наприклад: *молоток, лопата, граблі, лещата, викрутка* — інструменти; *лікар, медсестра, фельдшер* — медичні працівники)¹. ЛСГ є відносно замкнутим рядом лексичних одиниць однієї частини мови, об'єднаних спільним елементом значення — архісемою більш конкретного змісту і класифікаційно нижчого порядку, ніж архісема поля. Семантичне поле 'людина' як клас найменувань ділиться на підкласи: 'частини тіла людини', 'зовнішність людини', 'вік людини', 'інтелект людини', 'емоції людини', 'характер людини', 'професія людини' та ін. У кожному з цих підкласів можна виділити елементарні мікрополя — лексико-семантичні групи, наприклад: *високий, худий, товстий, низький, огрядний, стрункий* і т. ін. (зовнішність людини); *пальці, руки, ноги, шия, голова* та ін. (частини тіла людини).

На відміну від ЛСГ семантичне поле включає мовні одиниці, об'єднані спільним значенням, які можуть належати не тільки до однієї, а й до різних частин мови. Всі одиниці поля поєднуються спільним значенням, спільним змістовим компонентом. Залежно від принципу структурування розрізняють декілька типів мовних полів. Семантичний принцип покладений в основу лексико-семантичних, лексико-фразеологічних і лексико-граматичних полів, де мовні одиниці групуються на основі спільності значення, що виражається

¹ Попова З.Д. Общее языкознание / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М., 2007. — С. 257.

ними. **Лексико-семантичне поле (ЛСП)** — це сукупність великої кількості слів однієї чи кількох частин мови, які об'єднуються спільним поняттям. **Лексико-фразеологічне поле (ЛФП)** → це семантичне поле, в яке входять і фразеологічні одиниці.

Одиницею семантичного поля є слово (якщо воно однозначне чи має в усіх своїх значеннях однорідний понятійний зміст) або лексико-семантичний варіант слова (ЛСВ). Лексичні одиниці входять до семантичного поля на основі спільної архісеми або семи. Так, наприклад, слова *батько, мати, син, дочка, племінниця, онук, бабуся, дід, вітчим* та інші входять до семантичного поля назв споріднення, оскільки мають архісеми 'родич / родичка'; *вчора, сьогодні, завтра, довго, іноді, місяць, день, рік* та багато інших — до поля позначення часу (архісема 'час'); *білий, жовтий, зелений, синій, червоний* та інші — до поля кольоропозначень (спільна сема — 'колір'). Назвою поля, як правило, є словосполучення, що називає поняття, яке об'єднує слова в полі, наприклад: поле "транспортні засоби" (*трамвай, тролейбус, машина, велосипед, скутер, таксі*), поле "періоди часу" (*секунда, хвилина, година, тиждень, місяць, рік*).

Структура семантичного поля — поняття складне і багатовимірне. Найважливішими характеристиками семантичного поля є: 1) вимір поля; 2) семантичні відношення його одиниць; 3) центр і периферія поля; 4) взаємовідношення поля з іншими суміжними полями.

Можна виділити деякі спільні риси структури семантичних полів. Структурною специфікою польової моделі мови є виділення в полі **ядра (центра)** та **периферії**. Якщо представити поле у вигляді сфери, то його одиниці розташуються шарами на різній відстані від ядра залежно від ступеня смислової близькості до загального значення поля, що найбільш явно представлене в **центрі (ядрі)** семантичного поля і поступово згасає при віддаленні до його **периферії**.

Найчастіше виділяються три критерії визначення ядра і периферії: 1) ступінь інтегрованості одиниці в мережу відношень, властивих відповідному полю в цілому, а також ознак, за якими одиниці тяжіють до інших полів; при цьому враховується ієрархія ознак поля; 2) функціональне навантаження аналізованої одиниці у системі (її розрізнявальні властивості і властивості сполучуваності); 3) частота використання одиниці в мовленні (тексті). Більш високі показники за всіма трьома параметрами свідчать про те, що елемент є центральним, більш низькі — що він належить до периферії. Поява периферійних одиниць мовного поля пояснюється динамічним характером розвитку мови, оскільки система мови — незамкнуте, відкрите утворення.

Одиниці поля об'єднуються навколо лексеми, що виражає його загальне значення в "чистому вигляді". Одиниця, яка має загальне

значення поля, та її найближче оточення (варіанти, синоніми, антоніми) утворюють **ядро семантичного поля**. Ядерні елементи поля відзначаються більшою частотністю функціонування. Одиниці, які становлять **ядро** поля, характеризуються певними, досить чіткими ознаками. **Периферію** утворюють мовні одиниці, які мають більш індивідуальні і тому нечітко виражені ознаки поля. Мовні одиниці, розташовані на периферії, мають складніший, насиченіший зміст і тісно взаємодіють із членами суміжних полів. Межа між ядром і периферією нечітка, розмита. Перехід від ядра до периферії здійснюється поступово, що дозволяє виділити декілька периферійних зон поля. Різкої межі між центром і периферією семантичного поля й між суміжними полями немає.

Межі семантичних полів відносні й можуть варіюватись залежно від обраного принципу класифікації. ЛСП відрізняються за кількістю компонентів, за характером опозицій між ними. Кількість одиниць поля коливається від порівняно обмеженої (наприклад, основні кольоропозначення) до дуже великої (порівняйте ЛСП родинних стосунків, професій, занять, побутових дій людини тощо). У складі значних за обсягом полів виділяються різного роду мікрополя (ЛСП). Менш важливі або менш знайомі людині сфери (наприклад, космос, мікросвіт) не мають великих і добре структурованих лексико-семантичних полів. Кількість слів у полі з часом може змінюватися. Не всі галузі словника мають чітко виражену систему опозицій між семами, а отже, не всі вони утворюють поля.

У семантичному полі представлені всі типи семантичних відношень лексичних одиниць. **Основними вимірами семантичного поля** є синтагматичний, парадигматичний, а також асоціативно-дериваційний. Слово (або ЛСВ) у полі входить не тільки в синтагматичні і парадигматичні, але й в асоціативно-дериваційні відношення. Асоціації, які традиційно ділять на синтагматичні й парадигматичні, відіграють велику роль у запам'ятовуванні лексики, в організації її впорядкованого зберігання у пам'яті людини. **Асоціативна група (поле)** — це сукупність слів, пов'язаних у свідомості людини з яким-небудь словом. Асоціативні групи не входять в ієрархічну організацію лексичних угруповань (тематична група — лексико-семантичне поле — лексико-семантична група — синонімічний ряд), а пронизують у різних напрямках усю лексичну систему мови.

Одиниці семантичного поля характеризуються однорідною понятійною співвіднесеністю, тому асоціативно пов'язані значення багатозначного слова зазвичай входять не в одне, а в різні поля. Слова, які входять в одне ЛСП, розвивають однотипні конотації, переживають тотожні метонімічні і метафоричні зсуви. Так, назви наук традиційно використовуються і як назви підручників із цих наук (*фізика, хімія*); назви рослин використовуються і як назви плодів цих

рослин (*груша, вишня*); назва частини тіла використовується і для позначення захворювання цієї частини тіла (*голова, горло*) тощо¹.

Семантичні поля розкривають різні зв'язки мовних одиниць і є найадекватнішим відображенням лексико-семантичної системи мови, яка являє собою ієрархію семантичних полів. За такої систематизації лексики її одиниці розташовуються не за алфавітом, а за тематичним (понятійним) принципом: вони групуються ономасіологічно як мовні засоби, що виражають певний зміст. Такий опис лексики називається ідеографічним і представлений в ідеографічних словниках.

ЛСП різних мов мають свою специфіку. Порівняльне вивчення співвідносних ЛСП дає можливість виявити подібні і специфічні риси в систематизації лексики різних мов, побачити особливості національних мовних картин світу. Національна специфіка може виявлятися в кількості слів у полі (наприклад, слів для позначення білого кольору, а також назв снігу в народів півночі набагато більше, ніж в інших народів), у типах опозицій між семемами й лексемами.

Головна перевага польової моделі системи мови в тому, що вона дозволяє представити мову як систему взаємодіючих систем. У результаті такого підходу мова постає як система, в якій відбуваються постійні перебудови елементів і відношень між ними.

Виявом системності лексики є відношення синонімії, антонімії, конверсії тощо. Різнопланова й одночасно чітка систематизація словникового складу мови виявляється також у протиставленні класів слів за походженням (питомі — запозичені), за використанням сучасними мовцями (активні — пасивні) тощо. Системність лексики виявляється не тільки в її класифікації, але й у певних закономірностях використання лексичних одиниць у мовленні. Слова з близькими чи протилежними значеннями (одиниці однієї лексико-семантичної групи, синоніми, антоніми тощо) мають подібну лексичну сполучуваність.

Лексика є відкритою, динамічною системою. Словниковий склад мови постійно змінюється: з'являються нові слова і значення для позначення нових реалій життя, а лексичні одиниці, які втрачають свою актуальність, відходять на другий план. Лексика включає в себе велику кількість елементів, пов'язаних різними відношеннями, а тому її можна вважати чи не найскладнішою системою мови. Крім того, ця система, на відміну від інших, тісно пов'язана із зовнішніми, екстралінгвістичними чинниками і безпосередньо відображає зміни, що відбуваються у нашому житті.

¹ *Попова З.Д.* Вказ. праця. — С. 258.

Розділ I

ЛЕКСИЧНА СЕМАНТИКА

§ 3. Одиниці лексики. Слово як основна лексична одиниця. Поняття лексеми

В європейській лінгвістичній традиції основною одиницею мови вважається **слово**. Воно перебуває в центрі всіх лінгвістичних досліджень. У лексикології виділяють два види одиниць: **основна** — **слово** й **елементарна** — **“слово-поняття”** (за Л. Щербою), або **лексико-семантичний варіант**. “Слово-поняття” (слово, взяте в одному з його значень) є прикладом найпростішої лексичної одиниці. Оскільки слова становлять основу лексичної системи, вивчення лексикології слід починати з визначення статусу слова як одиниці цієї системи.

Хоча слово є одиницею, яку можна безпосередньо сприймати, його, як й іншим основним лінгвістичним поняттям, важко дати чітке загальне визначення. Через складність визначення єдиних критеріїв виділення слова погляди на нього як на **основну** одиницю мови зазнавали змін. Одні дослідники пропонували, не відмовляючись від поняття “слово”, не давати йому загального визначення (В. Скалічка), другі вважали, що поняття *слово* не властиве всім мовам (наприклад, його не застосовують щодо аморфних, полісинтетичних мов), треті відмовлялися від поняття *слово* як одиниці мови (Ф. Боас, Ш. Баллі, А. Мартіне). Так, Ш. Баллі поняття *слово* замінював на “семантема” (неактуалізований знак, що виражає одне поняття) і “синтаксична молекула” (актуалізований комплекс, що складається з семантеми і граматичних знаків, які функціонують у

фразі); А. Мартіне використовував термін “монема” (значуща одиниця, що об’єднується у висловлюванні в синтагми і може відповідати окремій словоформі чи словосполученню).

Спроби замінити термін *слово* іншими були невдалими, оскільки саме *слово* поєднує ознаки різних аспектів мови (звукового, смислового, граматичного). Слово — “найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремленооформлювана значеннева одиниця мови, яка зіставляється з пізнаним і вищленованим окремим елементом дійсності (предметом, явищем, ознакою, процесом, відношенням та ін.) й основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента — його називання, вказування на нього або його вираження”¹. Отже, характерними ознаками слова є його цілісність і вільне відтворення в мовленні.

Слово як основна структурно-семантична одиниця мови, що служить для називання предметів, явищ, процесів, дій тощо й має сукупність семантичних, фонетичних і граматичних ознак, специфічних для кожної мови, є для носіїв мови психолінгвістичною реальністю. Саме слова служать засобом фіксації в мові і передачі в мовленні знань і досвіду людей, тому знання мови пов’язане передусім зі знанням слів.

За своєю лінгвістичною природою слово — складна, багатовимірна, різнопланова мовна одиниця, з різноманітними ознаками й мовними зв’язками, тому розглядати його лише як певний комплекс звуків, що позначає якесь поняття, — означає ізолювати його від системи мови в цілому. Було виділено більше 70 критеріїв визначення слова, в основі яких лежать графічні, фонетичні, структурні, синтаксичні, семантичні та інші принципи. Проблема визначення слова включає два аспекти, детально проаналізовані О. Пешковським і О. Смирницьким: проблему визначення меж слова в тексті (розрізнення слова, морфеми і словосполучення) і проблему тотожності слова, його ідентифікацію.

Враховуючи складність і багатоплановість структури слова, сучасні лінгвісти при його характеристиці використовують так званий багатоаспектний тип аналізу. Слово — носій комплексу значень, які належать різним рівням мови. Отже, воно співвідноситься з різними мовними рівнями: фонетичним, словотвірним, морфологічним, синтаксичним (слова реалізують свої семантичні можливості при поєднанні з іншими словами, тобто у словосполученнях, реченнях і більш складних синтаксичних конструкціях). З одними рівнями зв’язок слова виражений чітко, послідовно, з іншими — взаємодія не є такою регулярною і чіткою.

¹ Тараненко О.О. Слово / О.О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 565.

Отже, основна одиниця лексикології — слово, елементарна одиниця — лексико-семантичний варіант слова, або, за Л. Щербою, “слово-поняття” (слово, взяте в одному з лексичних значень).

Термін “лексико-семантичний варіант” запропонував у 1954 р. О. Смирницький. Лексико-семантичний варіант (ЛСВ) — елементарна “клітинка” лексичної системи, двобічна одиниця мови, яка являє собою єдність знака, представленого рядом граматичних форм, й елементарного значення. Отже, ЛСВ як елементарна лексична одиниця — це сукупність усіх граматичних форм слова, співвіднесених з одним конкретним значенням. Слово як основна лексична одиниця зазвичай являє собою структуру взаємопов’язаних ЛСВ з однаковими знаками (наприклад: ХЛІВ = $хліб_1 + хліб_2 + хліб_3...$). Слово можна представити як сукупність тотожних за формою, внутрішньо взаємопов’язаних ЛСВ. Якщо слово є однозначним, то воно представлено одним ЛСВ.

План вираження слова (ЛСВ) називають лексемою, а план змісту — семемою. Термін лексема був запропонований О. Пешковським (1918), уточнювався у працях В. Виноградова, О. Смирницького, А. Залізняка та ін. У сучасному мовознавстві під лексемою розуміють слово як одиницю словникового складу мови в сукупності його конкретних граматичних форм і флексій, які їх виражають, а також можливих конкретних смислових варіантів; як абстрактну двобічну одиницю словника¹. Конкретну реалізацію лексеми в мовленні (тексті), тобто одну з граматичних форм, прийнято називати лексою: *ліс, лісу, лісом* — лекси однієї лексеми *ліс*. Лексема — це знак, звукова чи графічна оболонка мовної одиниці, її форма, семема — її зміст, елементарне значення, яке реалізується в мовленні (тексті). Семемі мають комунікативний, соціальний характер. У словниках вони подаються як окремі значення багатозначних слів.

Лексико-семантичний варіант слова як елементарна одиниця мови являє собою єдність лексеми і семемі. Слово як основна мовна одиниця — це єдність лексеми і співвідносних із нею взаємопов’язаних семем. Порівнюючи основну й елементарну одиниці лексики, тобто слово й ЛСВ, можна зробити висновок, що “робочою” одиницею семантичного аналізу й опису словникового складу мови є ЛСВ.

Лексема і семема не є далі неподільними одиницями: лексема, наприклад, може членуватися на морфеми (*ліс-у, ліс-н-ий* тощо), семема — на семи.

Сема (від грец. *sema* — знак) — це мінімальний компонент елементарного значення, або семемі, гранична одиниця плану змісту. Семи утворюють структуру семемі. Архісема (від грец. *archē* — по-

¹ Бульгіна Т.В. Лексема / Т.В. Бульгіна, С.А. Крылов // ЛЭС. — М., 2002. — С. 257.

чаток, *зѣта* — знак) відображає загальний зміст усього класу одиниць без урахування тих семантичних ознак, за якими вони протиставляються. Сема є операційною одиницею компонентного аналізу.

Отже, слово є основою лексико-семантичної системи як внутрішньо організованої єдності, водночас, будучи пов'язаним із різними рівнями мови, воно скріплює загальномовну системність. Крім того, у слові відображені результати пізнавальної діяльності народу, його культура, традиції, морально-етичні цінності тощо.

§ 4. Слово й поняття. Значення слова

Свої уявлення про світ, про предмети, явища, процеси людина формулює у словах. Ці уявлення стають основою *понять*. Зв'язок між словом і поняттям дуже тісний: відношення між *значенням слова* і *поняттям* визначають семантичні зв'язки всередині слова.

З розвитком мислення в людини з'являється здатність до *абстрагування*. Пізнаючи реалії світу, людина абстрагується від їхніх несуттєвих характеристик, зосереджує увагу на основних рисах, потім порівнює уявлення, отримані від пізнання цих реалій.

Поняття — одна з основних форм мислення, за допомогою якої реальна дійсність узагальнено відображається в нашій свідомості. Поняття про предмет, явище, якість, стан, дію — це узагальнене відображення у свідомості людей основних уявлень про реалії світу, що пізнається у процесі суспільної діяльності. У людській свідомості можуть відображатися не тільки реально існуючі предмети та явища, які безпосередньо сприймаються за допомогою органів чуття.

Поняття як форма мислення — це результат пізнання, в якому узагальнюється досвід людини, її знання про світ. Функція поняття — виділення спільного, що є можливим при абстрагуванні від особливостей окремих предметів класу. У понятті відображаються не всі ознаки предмета (явища, процесу), а лише основні, найбільш суттєві, які дозволяють відрізнити один предмет (явище, процес) від іншого. Так, для поняття *птах* найсуттєвішим є уявлення про те, що перед нами різновид хребетних, які мають тіло, вкрите пір'ям, дзьоб і замість передніх кінцівок — крила. Ці ознаки дозволяють відрізнити птаха від інших тварин (савців, плазунів, риб, комах). Інші ознаки та якості, властиві птахам, є в цьому випадку менш істотними, хоча вони потрібні для конкретніших характеристик класу птахів.

За поняттям закріплюється слово. Поняття — логічна категорія, а слово — лінгвістична. Зв'язок між словом і поняттям встановлюється у процесі спільної діяльності людей, тому слова приблизно од-

наково розуміються всіма членами мовного колективу. Позначаючи предмет, явище, ознаку, дію, виражаючи поняття про них, слово виконує свою номінативну функцію, яка дозволяє виділити предмет (явище, ознаку, дію) з ряду подібних або серед інших.

Не всі слова позначають якесь поняття: службові частини мови, вибуки, звуконаслідування, а також певною мірою числівники, займенники і власні назви прямо не називають поняття, не зв'язані з ними безпосередньо. Значення ж мають усі слова. Одні є понятійно повнозначними, їхні значення прямо пов'язані з поняттями. В інших слів подібний зв'язок відсутній, їм не властива безпосередня співвіднесеність із предметом (явищем, дією), вони є ніби понятійно неповнозначними, в їхній семантиці наявна вказівка на зв'язок між повнозначними словами, вираження емоцій, ставлення до дійсності, а не пряме, безпосереднє співвіднесення з поняттям.

Поняття і значення належать до різних сфер, але є співвідносними категоріями. Термін *значення* досі не отримав сталої дефініції. О. Селіванова вважає, що значення “є психоментальним фрагментом колективної етносвідомості, що конвенційно закріплений за певною мовною формою й завдяки чому існує в індивідуальній свідомості в різних способах застосування”¹. За О. Ахмановою, значення слова — це “відображення предмета дійсності (явища, відношення, якості, процесу) у свідомості, яке стає фактом мови внаслідок встановлення постійного і нерозривного його зв'язку з певним звучанням, у якому воно реалізується”². Основна функція мовного значення — апелювати до певного позамовного змісту, до фонових знань людини.

Провідний український лексиколог Л. Булаховський писав: “Значення — це те, що позначається словом, це якийсь факт або явище дійсності, про які у своєму мовленні одна людина хоче повідомити іншій і які повинні розумітися однаково як мовцем, так і слухачем”³. Необхідно розрізнати зовнішній матеріальний знак (звукову чи графічну оболонку слова) і внутрішній знак — психічний образ матеріального знака (у внутрішньому мовленні). Зовнішній і внутрішній знаки тісно пов'язані. За допомогою внутрішніх знаків і відповідних їм значень людина формулює свої думки, за допомогою зовнішніх — ці думки стають доступними для інших, що є необхідною умовою спілкування.

Залежно від теоретичних засад досліджень виділяють різні **аспекти тлумачення значення**: “**онтологічний**, що проектує значення

¹ Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава, 2006. — С. 169.

² Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. — М., 1969.

³ Булаховський Л.А. Введение в языкознание / Л.А. Булаховский. — М., 1953. — С. 21.

на предмети реального світу; *гносеологічний*, що пов'язує значення зі сферою ідей, думок, понять як результатів інтеріоризації світу носіями певної мови; *логічний* із властивим йому прирівнюванням значення до поняття за умови встановлення істинності шляхом логічних обчислень; *семіотичний*, що пов'язує значення з акустичним образом мовного знака (за концепцією Ф. де Соссюра); *психологічний*, який розглядає значення як складне психічне явище, що має дві сторони — індивідуальний зміст і колективний досвід; *інформаційний*, що ототожнює значення з інформаційною функцією мовних одиниць; *енциклопедичний*, який розмежовує мовний статус значення й енциклопедичне (концептуальне) знання або ототожнює значення з енциклопедичними знаннями”¹.

Р. Будагов називав значенням слова “зв’язок, що історично постав, між звучанням слів і тим відображенням предмета чи явища, яке відбувається в нашій свідомості”². Отже, значення слова — поняття історичне. Воно не залишається незмінним, у його змісті знаходять відображення ті суттєві (мовні і позамовні) ознаки, що є характерними для кожного періоду розвитку лексики, безпосередньо пов’язаного з позамовною дійсністю.

§ 5. Лексичне значення слова

Предмети та явища, їх властивості і зв’язки відображаються у свідомості людини як результат складної взаємодії мови й мислення.

Поняття є найсуттєвішим елементом значення слова, але не обов’язково єдиним. У значення слова можуть входити відтінки емоційно-оцінного характеру, граматичні ознаки, контекстуально-стилістичні і соціально-психологічні асоціації. Поняттю не властиве емоційно-експресивне забарвлення. Емоційні і стилістичні компоненти лежать за межами основної, понятійної частини значення слова.

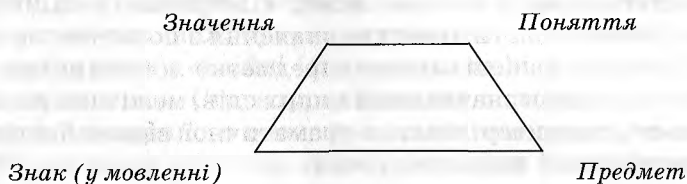
Кожне поняття має дві основні характеристики — *обсяг* і *зміст*. **Обсяг поняття** — це клас певних явищ, узагальнених у ньому, а **зміст** — сукупність істотних ознак цих явищ. Зміст поняття утворений із взаємопов’язаних узагальнених, суттєвих ознак і має складну структуру. У значеннях слів виділяються семантичні компоненти, співвіднесені зі змістовими ознаками понять. Поняття *дерево* включає ознаки: *рослина, багаторічна, має стовбур і гілля* (порівняймо визначення слова *дерево: багаторічна рослина з твердим стовбуром і гіллям, що утворює крону*).

¹ Селіванова О.О. Вказ. праця. — С. 169.

² Будагов Р.А. История слов в истории общества / Р.А. Будагов. — М., 1971. — С. 64.

Слово як лексична одиниця являє собою єдність знака (звукової і графічної оболонки слова) і значення — специфічного мовного відображення дійсності. Звукова (графічна) оболонка слова стає знаком, тому що має значення. До чинників, які визначають лексичне значення, належить передусім об'єктивна реальність, з якою співвідноситься мовна одиниця. Значення як необхідний складник лексичної одиниці тісно пов'язане з певним знаком, входить у складі слова в мовну систему й визначається нею.

У сучасній семантиці залежність лексичного значення від чинників, які його визначають (об'єктивної дійсності, мислення, системи мови), і його зв'язок із предметом, поняттям чи знаком схематично зображують у вигляді трапеції:

За межами понятійної частини змісту лексичних значень слів лежать елементи, які входять у ці значення як додаткова інформація експресивно-стилістичного характеру. Ця інформація може стосуватися самого слова або явища, позначеного словом. Явища дійсності можуть мати певну оцінку. Відповідно слова, що позначають такі явища, містять у своїх значеннях, крім понятійного змісту, інформацію про соціальну оцінку явищ, яка має переважно емоційний характер. У словниках слова з оцінною інформацією подаються зі спеціальними примітками, наприклад: *птах* — *перен., розм., ірон. людина, яка відзначається чимось незвичайним, особливим (переважно щодо суспільного стану, значення і т. ін.)*.

Елементом значення може бути мотиваційна ознака, *внутрішня форма слова*. Похідні слова завжди пов'язані з вихідними семантичними ознаками, які входять у мотиваційну частину значень. Мотивуюча частина, спільна для похідного і вихідного слів, є втіленням їхньої семантичної близькості. При цьому мотиваційні ознаки можуть бути прямо представлені в лексичному значенні слів як його компоненти або не входить до складу основних семантичних компонентів лексичного значення похідного слова. Іноді мотивуюча ознака взагалі настільки завуальована, що не усвідомлюється носіями мови.

Г. Уфимцева вважає, що лексичне значення повнозначного слова — це "ідеальна сутність, яка відображає реальні речі, явища та

їхні зв'язки у предметному світі, а також поняття й уявлення кваліфікативних (оцінних) етичних і психічних сфер носіїв мови”¹.

З окремими словами у свідомості носіїв мови можуть бути пов'язані соціально значущі (спільні для всіх носіїв мови) чи індивідуальні асоціації. У формуванні лексичних значень слів беруть участь й інші, значущі для носіїв мови, елементи, що мають специфічно мовний характер. Таким чином, усі фактори, які визначають природу, структуру і значення лексичної одиниці, є співвіднесеними і взаємопов'язаними, хоча між предметом і знаком прямого зв'язку немає: вони пов'язані опосередковано через зміст знака (поняття, значення).

Отже, лексичне значення слова — це не тільки його співвіднесеність із конкретним предметом або абстрактним явищем. Лексичне значення включається в систему мови, відображає її національну специфіку. Ототожнювати лексичне значення з поняттям не слід. Значенні слова відображені загальні предметно-логічні зв'язки, відношення з лексичними значеннями інших слів, межі його лексичної сполучуваності, характер лексико-граматичної віднесеності і його емоційно-експресивні характеристики.

§ 6. Аспекти лексичного значення

Лексичне значення слова — складна структура, яка визначається загальними властивостями слова як знака: його семантикою, прагматикою, синтактикою. У зв'язку з цим у структурі лексичного значення виділяються різні аспекти.

Сигніфікативний, або власне семантичний, аспект — це специфічно мовне відображення об'єктивної дійсності, основний мовний зміст лексичної одиниці. *Сигніфікат* (від лат. *significatio* — значення, смисл) — це диференційні, найбільш суттєві для класу предметів ознаки, точніше, їх сукупність. Сигніфікат проявляється через відношення знака до відповідного поняття: зі змісту поняття вибирають диференційні ознаки, за допомогою яких одна лексична одиниця відрізняється за своїм змістом від інших. Сигніфікат становить *ядро* лексичного значення. Коли немає потреби у протиставленні інших аспектам лексичного значення, сигніфікат називають просто значенням слова. У словниках воно представлено у вигляді тлумачень, може бути розкладене на елементи і структуроване.

Денотативний аспект, або денотат (від лат. *denotatum* — предмет), — це предметне значення лексичної одиниці. Денотат — предм

¹ Уфимцева А.А. Лексическое значение (Принцип семиологического описания лексики) / А.А. Уфимцева. — М., 1986. — С. 14.

чи явище дійсності, з яким співвідноситься мовна одиниця. Він визначається через відношення мовної одиниці (тобто знака і властивого йому сигніфікативного, структурного й емотивного значення) до конкретного об'єкта дійсності, конкретної ситуації. У сучасній семасіології поняття “денотація” не має чіткого визначення. Денотативний означає зв'язаний з предметним рядом, з категорією предметності, оформленої мовними засобами. У денотативному аспекті лексичного значення фіксуються результати пізнавальної діяльності людини. Денотат є узагальненням ознак предметів номінації. Існування денотативного компонента у значенні слова пояснюється предметністю людського мислення.

Структурний аспект — це формальна характеристика властивостей лексичної одиниці, яка визначає її місце у системі мови. Таке значення розкривається через відношення знаків один до одного. Кожна мовна одиниця, будучи закріпленою в системі, вступає з іншими одиницями в лінійні (синтагматичні) і нелінійні (парадигматичні) відношення. Структурний аспект є своєрідним формальним “каркасом” лексичного значення, який наповнюється мовним змістом. Ці значення дозволяють ототожнювати й розрізняти лексичні одиниці за їхньою валентністю і значущістю. Синтагматичні чинники, важливі при уточненні значення слова, є вторинними щодо власне семантичного аспекту.

Прагматичний аспект — це оцінний, емоційний, експресивний компонент лексичного значення. Він включає експресивно-емоційну оцінку й різні конотації.

Уперше термін **конотація** (від лат. *connotatio* — додаткове значення) в лінгвістику ввів Л. Блумфілд, який запозичив його у психолога Дж. Мілля. У сучасній семасіології поняття **конотація** отримало досить розширене (порівняно з вихідним) і неоднозначне тлумачення. Різні підходи до вивчення конотації і різні її визначення представлені у працях Ю. Апресяна, І. Арнольд, О. Ахманової, Є. Бартмінського, В. Говердовського, О. Залевської, М. Комлева, О. Мягкової, В. Телія, В. Шаховського та ін. Такий стан пояснюється тим, що триває збір і осмислення фактичного матеріалу про способи творення в різних мовах додаткового значення слів та висловів, яке надає їм експресивності, національно-мовного колориту, культурологічної оцінності. Отже, **конотацією** називаються *додаткові* елементи значення — експресивні, стилістичні, оцінні. Слово *додатковий* може розумітися як додатковий щодо предметно-понятійного значення, або як необов'язковий, і тому не входить до основного значення. Конотація зумовлена мовною і культурною специфікою. Емотивне значення має прагматичний характер і визначається як закріплене в мовній практиці ставлення мовців до слів і до того, що ці слова позначають.

Усі аспекти лексичного значення взаємопов'язані і взаємодіють, з різних сторін характеризуючи лексичне значення: *сигніфікат* є узагальненим відображенням фрагмента об'єктивного світу, *денотат* характеризує конкретну, актуальну співвіднесеність лексичної одиниці з предметом чи ситуацією, *прагматичний аспект* виражає емоційно-експресивну оцінку позначуваного.

§ 7. Основні типи лексичних значень

Лексичне значення є складним, багатоаспектним і разом із тим цілісним явищем. Будучи елементом мовної системи, воно, однак, характеризується достатньою самостійністю, має притаманні тільки йому специфічні властивості. Комплексному вивченню природи мовного значення сприяло виділення таких аспектів семіотики (науки про знаки і знакові системи): *семантики*, в якій вивчається відношення знаків до їхнього змісту, *синтактики*, яка досліджує взаємозв'язок між знаками, *прагматики*, де розглядається ставлення людини до знаків, а також вплив знаків на того, хто їх використовує, і *сигматики*, в якій досліджується відношення знаків до предметів і явищ об'єктивної дійсності.

Різноаспектна *типологія лексичних значень* слів була запропонована В. Виноградовим. Ця типологія базується на двох принципах: *номінативному*, в основі якого лежить фіксація характеру відношень значення з об'єктами, що позначаються, і *синтагматичному*, який враховує сполучуваність слів у реченні.

Застосування першого принципу дозволяє виділити в системі значень слова три типи лексичних значень: пряме номінативне, номінативно-похідне й експресивно-стилістичне значення.

Прямі номінативні значення, за визначенням В. Виноградова, ніби безпосередньо спрямовані на предмети та явища дійсності: "Номінативне значення слова — опора і суспільно усвідомлений фундамент усіх інших його значень і використань"¹. Такі значення не пов'язані в тексті вузькими рамками поєднання: їх сполучуваність з іншими словами визначається *предметно-логічними зв'язками* й може вважатися вільною. Цей тип лексичних значень найбільш стійкий і незалежний, тобто не обмежений у своїй реалізації рамками фразеологічних сполучень або певною синтаксичною конструкцією. Так, контексти використання слова *крига* в його основному прямому номінативному значенні '*замерзла вода, що перейшла у твер-*

¹ Виноградов В.В. Избр. труды. Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов. — М., 1977. — С. 171.

дий кристалічний стан' відповідають реальним зв'язкам позначуваного у дійсності й не мають мовних обмежень сполучуваності. Прямі номінативні значення є основною, найбільш загальною характеристикою слів: вони зазвичай першими "спливають" у нашій свідомості, коли ми чуємо (читаємо) те чи інше слово. Оскільки таке значення з поняттям і його ознаками співвідноситься безпосередньо, його ще називають основним, первинним. Ці значення можуть служити базою для різних видів семантичних змін, у результаті яких утворюються вторинні, номінативно-похідні лексичні значення.

Номінативно-похідні значення також можуть відображати предмети та явища дійсності безпосередньо. Вони утворюються на основі прямих номінативних значень і, будучи похідними, зберігають у сучасній мові мотивований зв'язок із первинною номінацією, і тому співвідносяться з прямим номінативним значенням. Наприклад, слово *земля* має два прямі номінативні значення: 1) *третья від Сонця велика планета, населена людьми, яка обертається навколо своєї осі й навколо Сонця*; 2) *суходіл*. Інші значення щодо основного є похідними (*грунт, верхній шар земної кори; розсипчаста темно-бура речовина, що входить до складу кори нашої планети; територія з угіддями, що перебуває в чьомусь володінні; країна, край, держава*). Як видно, номінативно-похідні значення можуть бути вужчими, більш спеціалізованими, ніж основне, пряме номінативне. Однак зв'язок із прямим номінативним значенням у них завжди живий, відчутний для носіїв сучасної мови.

Третій тип лексичних значень, виділений В. Виноградовим на основі номінативного принципу, — **експресивно-стилістичне значення**. Експресивно-стилістичне значення слова виражається не прямо, "не безпосередньо, а через те семантично основне або опорне слово, яке є базою відповідного синонімічного ряду й номінативне значення якого безпосередньо спрямоване на дійсність"¹. Через тождність форми (лексеми) і певних смислових асоціацій експресивно-стилістичні значення поєднуються з прямим значенням у єдину смислову структуру. Проте, на відміну від прямого значення, вони слабо закріплені парадигматично і тому потребують більшої синтагматичної зумовленості. Щоб їх відрізнити від інших значень у тексті, потрібні додаткові розрізнявальні ознаки: специфічна обмежена сполучуваність, певна синтаксична позиція.

За синтагматичним принципом В. Виноградов виділяє вторинні за своїм характером типи лексичних значень, які по-різному зумовлені синтагматично: *фразеологічно зв'язані (або зумовлені) і конструктивно зумовлені* значення. Використання слів у таких значен-

¹ Виноградов В.В. Избр. труды. Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов. — М., 1977. — С. 171.

нях має певні мовні обмеження. Ці значення протиставляються *фразеологічно незв'язаним* (й у цьому розумінні *вільним*), *синтаксично необмеженим* і *конструктивно незумовленим*.

Фразеологічно зв'язані значення реалізуються у сполученні з обмеженим колом слів. Використання слів із такими значеннями зумовлене закономірностями лексико-семантичної системи, а не предметно-логічними відношеннями. Так, слово *сизий* визначається у словниках як *'темно-сірий із синюватим полиском, сіро-голубий'*, проте не можна сказати *сизий костюм, сизе волосся, сизі очі*, оскільки такі сполучення є ненормативними для української мови: значення слова *сизий* як фразеологічно зв'язане реалізується в сучасній українській мові тільки у сполученні з іменниками *голуб, орел, сокіл*. Кількість слів, які сполучаються з лексичними одиницями з фразеологічно зв'язаними значеннями, не можна збільшувати, оскільки це розхитує норми слововживання. Часто фразеологічно зв'язане значення властиве не всьому слову, а певним його ЛСВ і служить засобом диференціації значень багатозначного слова.

Синтаксично обмежені (зумовлені) значення властиві лексико-семантичним варіантам слова (або цілим словам), функції яких у реченні обмежені. Такі значення зумовлені цілком визначеною синтаксичною позицією мовної одиниці (найчастіше присудка).

Конструктивно зумовлені значення потребують для свого розкриття певних граматичних конструкцій, завдяки яким такі значення відрізняються від інших, а також одне від одного в межах багатозначного слова.

Класифікація В. Виноградова розвивалася й удосконалювалася його послідовниками. Найчастіше в сучасних лексикологічних дослідженнях виділяються наведені нижче типи лексичного значення¹.

За **способом номінації**, тобто за характером зв'язку значення слова з об'єктом дійсності, виділяються два типи лексичних значень — *пряме (номінативне, основне)* і *непряме (переносне)*. Слово, яке має *пряме (номінативне)* значення, прямо вказує на об'єкт, тобто воно безпосередньо співвіднесене з поняттям або окремими його ознаками. Прямим називають значення слова, найменше зумовлене його сполучуваністю. Пряме значення чітко визначене парадигматично.

Непрямим (переносним) називається значення слова, зумовлене появою асоціацій, що поєднують один предмет з іншим. Переносне значення з'являється в результаті переносу прямого позначення об'єкта на новий об'єкт. Переносні значення є *вторинними*. Поняття "первинне" і "вторинне" поширюються лише на сучасний стан

¹ Див., напр.: *Фомина М.И.* Современный русский язык. Лексикология / М.И. Фомина. — М., 1990.

лексики, тому терміни “пряме”, “номінативне” є пріоритетними порівняно з термінами “основне”, “головне”.

Отже, залежно від характеру номінативної функції, зв'язку слова з предметами та явищами дійсності розглядають два типи лексичних значень: прямі й переносні. Переносні значення, у свою чергу, можуть бути поділені на переносні зі стертою образністю (*дощ іде, носик чайника, ніжка столу*) і переносно-образні (*залізні нерви*).

За ступенем семантичної вмотивованості виділяються *непохідне* (немотивоване, первинне) і *похідне* (мотивоване первинним, вихідним значенням, вторинне) значення. Різними за характером і ступенем вмотивованості можуть бути і прямі, і переносні значення.

За можливістю лексичної сполучуваності, або видом синтагматичних відношень між словами, виділяють значення вільні й не-вільні. Значення слів, що мають відносно широку сполучуваність, називаються *вільними*. Вільні значення мають, наприклад, слова *вода, волосся, дерево* та багато інших. “Свобода” лексичної сполучуваності — поняття відносне, оскільки вона обмежена предметно-логічними відношеннями слів у мові. Так, виходячи з предметно-логічних зв'язків, не можна поєднати слово *вода* зі словами *дерева, цікава, пухнаста* тощо.

Слова, лексична сполучуваність яких обмежена не тільки предметно-логічними, а й власне мовними відношеннями, мають *невільні* значення. Серед лексично невольних значень виділяються фразеологічно зв'язані і синтаксично зумовлені з різновидом конструктивно обмежених (або зумовлених).

Фразеологічно зв'язаним називається значення, яке реалізується тільки в умовах певних сполучень слова з вузько обмеженим, стійким колом лексичних одиниць, тобто у фразеологічних сполученнях (наприклад, *теревені правити, точити яси*). Зв'язки слів у цих сполученнях зумовлені не предметно-логічними відношеннями, а внутрішніми закономірностями лексичної системи української мови. Фразеологічно зв'язане значення “позбавлене глибокого стійкого понятійного центру. Загальне предметно-логічне ядро не виступає в ньому так рельєфно, як у вільному значенні”¹.

Синтаксично зумовленим називається таке переносне значення, яке з'являється у слова при виконанні незвичної для нього функції в реченні (за В. Виноградовим, функціонально-синтаксично зумовлену). У розвитку таких значень досить суттєвою є роль контексту, який і зумовлює реалізацію потенційних семантичних можливостей слова. Різновидом синтаксично зумовлених значень є *конструктивно обмежені (або зумовлені) значення*, які реалізуються тільки в

¹ Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. — 1953. — № 5. — С. 17.

умовах певної синтаксичної конструкції, тобто “у сполученні з іншими словами, кількість і склад яких можуть бути нічим не обмежені”¹. Наприклад, у слова *артерія* основним є термінологічне значення — ‘кровоносна судина, що розносить кров від серця по всіх частинах тіла’. У конструкції *артерії міста* слово набуває значення ‘важливий комунікаційний шлях’. Перше значення, предметно-термінологічне — вільне, друге — невільне, воно суворо зумовлене використанням тільки у конструкції з родовим відмінком і в цьому випадку має переносне значення.

За **характером функцій**, що виконуються, виділяють *власне номінативні й експресивно-синонімічні* лексичні значення слова.

Номінативними є значення слів, які використовуються для називання предметів, явищ, властивостей, дій тощо. У семантичній структурі слів із таким значенням, як правило, не знаходять відображення додаткові ознаки (наприклад, оцінка), однак у процесі подальшого використання вони можуть з’явитися. Номінативним є значення слів *вода, людина, пересуватися, слон* і багато інших. Кожне з них безпосередньо співвіднесене з поняттям, називає його.

Експресивно-синонімічним називається значення, в якому основою є емоційно-оцінна ознака. Слова з таким значенням виникли як додаткові експресивно-емоційні найменування до вже існуючих у мові номінацій з денотативним значенням. Такі слова існують у мові самостійно, зафіксовані у словниках, однак сприймаються носіями мови за асоціацією з їхніми номінативними синонімами. Слова з експресивно-синонімічним значенням, як правило, невільні у своїх зв’язках з іншими словами.

В українській мові є слова, що мають лексичні значення, які тісно пов’язані з тим або іншим вищеназваним основним типом лексичних значень, але все ж відрізняються від них певними семантичними відтінками і не підпадають під жодний тип.

Отже, **типологія лексичних значень** спирається на три основні види відношень: понятійно-предметний зв’язок (парадигматичні відношення), відношення слів одне до одного (синтагматичні зв’язки) і ступінь вмотивованості значення (дериваційні зв’язки). Виділення різних типів лексичних значень допомагає глибше розібратися в семантичній структурі слова, зрозуміти характер системних внутрішньослівних зв’язків.

¹ *Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. — 1953. — № 5. — С. 27.*

§ 8. Ономасіологія й семасіологія — основні аспекти лексичної семантики

Одним із найважливіших завдань лексикології є вивчення предметного значення слів. На відміну від плану вираження, план змісту (тобто значення) тривалий час залишався без належної уваги.

Значення мовних одиниць досліджується *лінгвістичною семантикою*, яка виникла у кінці XIX ст. і сьогодні активно розвивається. Лінгвістична семантика поділяється на *лексичну* і *граматичну*. Лексична семантика вивчає лексичне значення слова, граматична — граматичні значення. Лексичне і граматичне значення співіснують і тісно взаємодіють, тому повне уявлення про семантику слова можливе тільки при врахуванні його лексичного і граматичного значень.

Значення в лексичній семантиці може вивчатись у двох основних напрямках: від форми (графічної чи звукової оболонки) слова, тобто плану вираження, до його значення, плану змісту, і навпаки. Відповідно до цього виділяються два аспекти лексичної семантики — *семасіологію* й *ономасіологію*.

Семасіологія (від грец. *sēmasía* — значення і *lógos* — поняття, вчення) — це аспект лексичної семантики, в якому значення вивчається в напрямку від плану вираження до плану змісту, у рамках питання: “Що означає це слово?” Такий підхід відображає позицію того, хто сприймає усне мовлення або читає текст.

Термін *семасіологія* був уведений у науковий обіг німецьким ученим Х. Рейзігом. Як самостійний розділ мовознавства семасіологія сформувалася у XIX ст. Основи семасіології були закладені у працях таких провідних учених, як В. фон Гумбольдт, О. Потебня, В. Вундт, Г. Пауль, М. Покровський, І. Бодуен де Куртене, П. Фортунатов, О. Шахматов, Л. Щерба, Л. Єльмслев, В. Виноградов та ін.

Серед головних теоретичних проблем сучасної семасіології є: 1) проблема типології значень; 2) проблема значення і смислу; 3) диференціація і структура лексико-семантичної підсистеми мови та її динаміка; 4) валентність і сполучуваність; 5) семантична структура мовних одиниць і її динаміка у процесі комунікації; 6) теорія метафори; 7) концептуальна організація семантики тощо. Ці та інші проблеми сучасної семасіології досліджуються у працях Ю. Апресяна, В. Гака, Г. Колшанського, Л. Кудрявцевої, Е. Кузнецової, М. Нікітіна, Л. Новикова, Б. Плотникова, З. Попової, Ю. Степанова, Й. Стерніна, Г. Уфимцевої, Д. Шмельова та ін.

Ономасіологія (від грец. *ónyma* — ім'я і *lógos* — поняття, вчення) — аспект лексичної семантики, в якому значення вивчається у напрямку: від плану змісту до плану вираження. Вона вивчає номі-

націю: перехід від предмета чи явища до їхнього позначення в мові. На відміну від семасіології, тут виникає питання: “Які існують лексичні одиниці для вираження цього значення, змісту?” Це позиція іншого учасника комунікації — того, хто говорить або пише.

Ономасіологічний підхід виник у лінгвістиці пізніше від семасіологічного (хоча теоретично йде від розробки філософських проблем мови такими вченими, як Р. Декарт, Г. Лейбніц, Дж. Дальгарно, Дж. Уілкінс та ін.). Проблеми номінації досліджували Ф. Диц та М. Покровський. Основоположником ономасіології традиційно вважають А. Цаунера, який у 1903 році запропонував термін *ономасіологія*. Проблеми ономасіології розглядаються у працях Н. Арутюнової, О. Земської, Ю. Караулова, О. Кубрякової, О. Залевської, О. Снитко, В. Телія та ін.

Виділення аспектів семантики дозволяє повніше представити різні зв'язки мовних одиниць і способи їх об'єднання в лексичні категорії. Одні категоріальні лексико-семантичні відношення одиниць (наприклад, полісемія) є переважно семасіологічними, інші (наприклад, синонімія) — переважно ономасіологічними, заснованими на змістовій, а не на асоціативній подібності. Семасіологічний підхід реалізується у тлумачних словниках, а ономасіологічний — у тезаурусах.

Таким чином, *семасіологія* й *ономасіологія* — це два аспекти й методи однієї наукової дисципліни — *семантики*. Одночасний семасіологічний і ономасіологічний аналіз лексичних одиниць дозволяє чітко визначити їхній статус у системі, дає наочне уявлення про їхні значення, про спільні та специфічні риси.

§ 9. Семна структура слова. Типологія сем.

Методика компонентного аналізу лексичних одиниць

Основою парадигматики є комбінаторність мовних одиниць, що проявляється й на рівні лексичних одиниць. Представлення значення слова у вигляді набору семантичних компонентів є досить традиційним. Розклад значення слова на найпростіші складники бере початок від ідей Л. Єльмслева та Р. Якобсона. Комбінаторність лексичного значення слова отримала загальне визнання в лексикології, у зв'язку з чим метод семантичного аналізу слів, оснований на виділенні компонентів лексичних значень, вважається одним з найбільш універсальних способів лінгвістичного дослідження. Цей спосіб семантичного опису називається *компонентним аналізом*.

Компонентний аналіз розвивався у працях таких відомих європейських і американських лінгвістів, як А. Греймас, Дж. Лайонз,

Ю. Найда, Б. Потье, і спочатку використовувався в генеративній граматиці для семантичної інтерпретації граматично правильних речень. Один із найвідоміших семантичних описів з використанням компонентного аналізу належить Дж. Катцу і Дж. Фодору. Сьогодні компонентний аналіз є основним методом структурної семасіології, мета якого — визначення семантичної структури мовних одиниць. Визначення семантичної структури мовної одиниці передбачає: 1) виділення найменших одиниць її змісту; 2) виявлення закономірних зв'язків і відношень між цими одиницями. За визначенням В. Гака, “під семантичною структурою окремого значення слова розуміється сукупність елементарних смислів, “сем”, які становлять це значення”¹.

Методика компонентного аналізу лексичних значень, як найважливіший вид лексикологічного аналізу, передбачає фіксовану метамову і стандартну форму опису конкретного слова.

Процедура розкладу смислу на простіші елементи передбачає певний раніше заданий набір семантичних компонентів. Як правило, вважається, що в основі такого опису лежить набір елементарних компонентів смислу, які далі не розкладаються. Такі мінімальні елементарні смисли називають також семантичними множниками, або семами.

Сема — це мінімальний смисловий елемент змістової структури слова. У позначенні компонентів значень слів є певна термінологічна нестійкість: диференційний елемент (Ф. де Соссюр), фігура змісту (Л. Ельмслев), семантичний множник (Ю. Апресян), диференційна ознака (І. Арнольд), семантичний маркер (Д. Болінджер, Дж. Кац і Дж. Тодор), ноема (Г. Мейер), сема (В. Скалчка). Останнім часом термін *сема*, можливо, через свою лаконічність, набув явних переваг з-поміж інших. Отже, сема — це найменший смисловий елемент значення, конструктивний компонент семемі.

Зазвичай виділяють три функції семи. Конститутивна функція семи виявляється в розумінні значення як структурно впорядкованого набору сем. Існування конститутивної функції вважається семасіологічною аксіомою. Класифікаційна функція семи пов'язана з парадигматичними зв'язками слова: у значеннях різних слів є однакові компоненти; наявність спільних сем, їхня повторюваність у значеннях різних слів робить відповідні слова парадигматично співвіднесеними за смислом. Третя функція семи — функція сполучуваності — визначається тим, що мінімальні смислові елементи значення служать засобом поєднання, сполучуваності слів на синтагматичному рівні.

¹ Гак В.Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова / В.Г. Гак // Вопросы описания лексико-семантической системы языка. — М., 1971. — С. 271.

Мінімальні компоненти формують більш складні утворення — семемами. Семема — це семантична структура, що виражає певні змістові відношення між семами, які репрезентують властивості й ознаки об'єктів. Семи, з яких складається зміст лексичного значення слова, співвідносяться з ознаками відповідного поняття. Ознаки поняття відображають ознаки реальних явищ дійсності, отже, семи у своїй основі мають нелінгвістичну природу. В. Гак звертає увагу на зв'язок між семами й ознаками денотата: “Кожна сема є відображенням у свідомості носіїв мови різних рис, які об'єктивно властиві денотату або які приписуються йому мовним середовищем і, відповідно, є об'єктивними щодо кожного мовця”¹. Цю думку поділяють Ю. Найда, А. Греймас, Дж. Кац, Дж. Фодор та ін.

Враховуючи існуючі підходи до компонентного аналізу, можна виділити декілька способів виявлення сем у структурі значення: а) *логічний*, заснований на встановленні гносеологічних зв'язків між семами й ознаками денотата; б) *лінгвістичний*, який враховує спільне використання (сполучуваність, синтагматику) семантично близьких слів у мовленні; в) *логіко-лінгвістичний*, який поєднує в собі логічні та лінгвістичні прийоми виділення сем.

У виявленні смислових компонентів допомагає інтуїція, підкріплена зіставленням слова з іншими, близькими за значеннями словами. Під час таких спостережень виявляються семи, які диференціюють значення слів. Такий спосіб виявлення компонентів слів потребує багато часу і таїть у собі небезпеку помилок, оскільки інтуїція кожної людини досить суб'єктивна. Допомогти у цьому випадку можуть тлумачні словники. За словами О. Ахманової, “визначення тлумачних словників уже виконали більшу частину роботи щодо розкладання змісту на компоненти”². У словниках досить повно відображено багато особливостей лексичної системи, проте сказане не виключає критичного ставлення до цих словників, зокрема до змісту словникових визначень. Визначення створювалися емпіричним шляхом і не завжди витримують теоретичну перевірку.

Лексикографічні описи слід розглядати як первинні матеріали, що потребують детального аналізу. Найбільш цінними для компонентного аналізу є розгорнуті аналітичні визначення. Семантичні компоненти значень мають узагальнений характер. Такі визначення, як правило, складаються з двох частин: ідентифікатора і словникових конкретизаторів (*злива* — *дощ* (ідентифікатор), *сильний* (словниковий конкретизатор); *купити* — *придбати* (ідентифікатор) *за гроші* (словниковий конкретизатор)). Ідентифікатор містить вказівку на найбільш загальні, родові ознаки поняття, вираженого у слові.

¹ Гак В.Г. Вказ. праця. — С. 271.

² Ахманова О.С. Вказ. праця. — С. 34.

Ідентифікатор ніби повністю “вкладається” у значення слова, але не вичерпує його: поряд із найбільш загальними ознаками, вираженими за допомогою ідентифікатора, у змісті слова завжди є конкретні ознаки диференційного характеру, які виражаються словниковими конкретизаторами¹.

Значення слова можна подати у вигляді комбінації сем. Наприклад, семна структура слова *молоко* може бути представлена у вигляді такого набору сем, пов’язаних відношеннями залежності менш загальних від більш загальних: 1) *предмет* (граматична сема), 2) *речовина* (лексико-граматична сема), 3) *має вигляд рідини* (категоріально-лексична сема), 4) *густої*, 5) *білої*, 6) *виробляється коровами*.

Семи розрізняються передусім залежно від їхньої ролі у структурі семеми, в якій вони організовані ієрархічно. У цій структурі можна виділити найбільш загальні семи, яким підпорядковані всі інші. Найбільш загальними семами вважаються *класеми* (за іншою термінологією, *грамеми*, семи граматичного характеру) — “найбільш узагальнені за змістом ознаки, які відповідають значенням частин мови: предметності, ознаки, кількості, дії та ін.”² Ці категоріально-граматичні семи уточнюються за допомогою сем лексико-граматичного характеру, які присутні в лексичних значеннях слів однієї частини мови, але не є однаковими для всіх цих слів. Наприклад, у значенні прикметника *солодкий* граматична сема ‘ознака’ конкретизується лексико-граматичною семою ‘якість’, а в прикметника *соплячий* — відповідною семою ‘відносність’.

Конкретнішими є *власне лексичні* семи, серед яких також можна виділити головні (домінуючі, більш загальні) і залежні (підпорядковані, менш загальні). Перші називають категоріально-лексичними семами, архісемами, або надсемами (Б. Потье, В. Гак, Ю. Караулов, Й. Стернін та ін.). *Архісеми* — це “ознаки, які поєднують групи слів всередині частини мови, наприклад, одухотвореність / неодухотвореність, чоловіча стать / жіноча стать, дорослий / молодий, дія / стан і т. ін.”³ Прикладом архісеми є сема ‘рідина’ у значеннях слів *вода*, *молоко*, *сік* та ін., яка уточнює в них лексико-граматичну сему ‘речовина’ й уточнюється за допомогою ще більш конкретних лексичних сем диференційного характеру. Таку саму роль відіграє сема ‘переміщення’ в значеннях дієслів типу *їхати*, *летіти*, *пливти* тощо або сема ‘смак’ у прикметниках типу *солодкий*, *солоний*, *кислий* і т. ін. Архісеми є найважливішими в організації лексичного значення слова й “утворюють вузлові пункти у

¹ Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка / Э.В. Кузнецова. — М., 1982.

² Попова З.Д. Вказ. праця. — С. 249.

³ Там само.

класифікації слів”¹, у зв’язку з чим “словниковий склад може бути представлений розбитим на певні класи, що утворюються перетинанням саме категоріальних ознак”².

Архісемам підпорядковані всі інші семи, які уточнюють, конкретизують їх, що й надає семній структурі слова ієрархічного характеру. Такі семи називають диференційними. *Диференційні семи* — це “ознаки, за якими протиставляються слова, згруповані за однією архісемою, і за якими можна відрізнити одну семему від іншої”³. Саме ці семи визначають індивідуальність слів, диференціюють їх, хоча вони й не є унікальними, а можуть повторюватися в низці слів у різних комбінаціях. Диференційні семи перебувають з архісемою у родо-видових відношеннях. Так, у слів *син* (‘особа чоловічої статі стосовно своїх батьків’) і *дочка* (‘особа жіночої статі стосовно своїх батьків’) спільними ідентифікаційними семами є ‘особа стосовно своїх батьків’, а диференційними — ‘чоловіча’ і ‘жіноча стать’. Архісема — це загальна (інтегрувальна) для певної групи слів сема родового значення, а диференційні семи — семи видового значення.

Разом з архісемою диференційні семи становлять *ядро лексичного значення*. Однак ними семантика слова не вичерпується. В. Гак поділяє диференційні семи на описові й відносні. Описові семи відображають властивості предмета (розмір, будову, форму, зовнішній вигляд, спосіб дії тощо), відносні — зв’язки об’єкта з іншими об’єктами в різних відношеннях (просторові, часові, функціональні та ін.). Наприклад, у дієслів переміщення описові семи характеризують спосіб дії: *йти* — за допомогою ніг, *пливти* — по воді, *летіти* — у повітрі, *їхати* — транспортом. Відносні семи вказують напрямок переміщення: *віддалятися* — від вихідного пункту, *наближатися* — до кінцевого пункту⁴.

З. Попова та Й. Стернін серед описових сем розрізняють асертивні семи, які відображають об’єктивні ознаки денотата, і диспозиційні семи, що відображають такі ознаки денотата, які він повинен мати в ідеалі. Наприклад, у слові *спортсменка* містяться асертивні семи ‘особа’, ‘жінка’, ‘доросла’. За даними психолінгвістичних експериментів, більшість мовців цьому слову приписують диспозиційні семи ‘струнка’, ‘цілеспрямована’, ‘гнучка’. Описові семи поділяють також на постійні й імовірнісні, узагальнюючі й конкретні, парадигматичні й синтагматичні, актуалізовані й неактуалізовані, в окре-

¹ Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики / В.Г. Гак // Проблемы структурной лингвистики. — 1971. — М., 1972. — С. 371.

² Шмелев Д.Н. Семантические признаки слов / Д.Н. Шмелев // Русский язык в национальной школе. — 1968. — № 5. — С. 20.

³ Попова З.Д. Вказ. праця. — С. 249.

⁴ Там само.

мих мовленнєвих ситуаціях виникають оказіональні (випадкові) семи¹.

Архісеми й диференційні семи вважаються достатніми для характеристики семеми, за ними зміст семеми визначається цілком задовільно. Однак кожна семема може мати необмежену кількість сем, які деталізують різні ознаки об'єкта.

Крім категоріальних і диференційних сем, у значеннях окремих слів можуть бути й унікальні, "інтегральні семантичні ознаки" (Д. Шмельов), а також ознаки, що мають характер "*потенційних сем*" (В. Гак). Ці семи утворюють імплікаціонал значення, який також має структурну організацію. У ньому виділяють дві зони — біляядерну і периферійну.

Біляядерну зону утворюють так звані потенційні семи. Потенційні семи не усвідомлюються як істотні при ізольованому розгляді слова, але можуть актуалізуватися у вторинних значеннях слова або в окремих випадках його використання. Так, сема 'приємність' у змісті вихідного значення слова *мед* є потенційною, малоістотною, але у вторинних, переносних значеннях вона може актуалізуватися, наприклад, у вислові *життя не мед*, який використовується для характеристики чогось неприємного. Виникають потенційні семи в результаті відображення свідомістю реальних лінійних зв'язків, залежностей предметів та їхніх ознак.

Периферійна зона імплікаціоналу складається з прихованих сем. Їх породжують різні образно-асоціативні зв'язки, які встановлюються мисленням між предметами первинної і вторинної номінації. Власне лексичні семи характеризуються імпліцитністю (невираженістю), оскільки не мають засобів для свого виявлення в лексемі. Наприклад, З. Попова і Й. Стернін у семемі лексеми *начальник* шляхом експерименту виявили приховані, імовірнісні семи 'товстий', 'злий', 'нервовий'; у семемі лексеми *професор* — семи 'в окулярах', 'старий', 'суворий', 'розумний'; в семемі *студент* — семи 'веселий', 'товариський'; *доярка* — 'добра'. За спостереженнями дослідників, імовірнісні семи найчастіше виявляються в семемах іменників, оскільки саме у предметах людина відкриває все нові й нові властивості. У словниках імовірнісні семи нерідко позначаються словом "звичайно"². Периферійні семи визначаються архісемою і диференційними семемами.

Таким чином, структура основної, понятійної частини лексичного значення слова становить єдність граматичних, лексико-грама-

¹ Попова З.Д. Лексическая система языка / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — Воронеж, 1984. — С. 42.

² Попова З.Д. Общее языкознание / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М., 2007. — С. 250.

тичних, категоріально-лексичних, диференційних і потенційних сем, пов'язаних відношеннями уточнення. Крім того, у змісті лексичного значення слова можуть бути семантичні компоненти емоційно-оцінного і стилістичного характеру, які створюють конотативну частину цих значень. *Конотативні семи* бувають оцінними (*гава, орел*), емотивними (виражають симпатію, захоплення, презирство тощо (*чарівний, колосальний, вояка*)), стилістичними (*візуальний, ефемерний, пійт, протокол*).

У вторинних (похідних) значеннях можуть проявитися повною мірою потенційні семи і послабитися, трансформуватися якісь із основних сем. Під впливом контексту можуть виходити на передній план такі семантичні компоненти, які при сприйнятті слова поза контекстом видаються малоістотними. Аналізуючи семну структуру слів, необхідно орієнтуватися на контекст.

Між компонентами лексеми і семеми немає повної відповідності. Найбільш загальні семи граматичного характеру ('предмет', 'ознака', 'дія'), як правило, знаходять своє регулярне вираження в лексемі через морфеми формотворчого, граматичного характеру. Основу слова прийнято вважати носієм лексичного значення, оскільки вона залишається незмінною в усіх граматичних формах слова. За такого підходу граматичні семи ніби виключаються з лексичного значення слова, з чим не можна погодитись. Немає підстав вважати, що виразниками лексичних значень є тільки основи слів, оскільки "граматичні значення не є чимось існуючим окремо від лексичних значень, вони входять у лексичне значення, становлять один із його компонентів"¹.

Семи у складі семеми характеризуються ієрархічною залежністю (архісема, диференційні, потенційні, приховані семи), співвіднесеністю / неспіввіднесеністю з елементами плану вираження (експліцитні й імпліцитні семи). За парадигматичними й синтагматичними властивостями розрізняють семи описові, які відображають власні характеристики реалій (розміри, будову, форму, зовнішній вигляд тощо), і відносні, які виражають різні відношення, реляції (просторові, функціональні та ін.)².

Отже, семи у складі семеми ієрархічно впорядковані і перебувають у структурних відношеннях, визначаючи категорію слова, родові й видові ознаки об'єкта, його головні і другорядні ознаки. Семема "постає як мікроструктура сем"³. Виходячи з польового підходу, у

¹ Тимофеев К.А. О некоторых вопросах словообразования / К.А. Тимофеев. — Новосибирск, 1966. — С. 16.

² Див.: Попова З.Д. Лексическая система языка / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — Воронеж, 1984. — С. 42.

³ Попова З.Д. Общее языкознание / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М., 2007. — С. 250.

структурі семени виділяють ядро (основні, постійні, експліцитні семи) і периферію (неосновні, імовірнісні, приховані семи). Зміст лексичних значень слів, склад їхніх компонентів характеризуються динамічністю.

§ 10. Однозначні і багатозначні слова. Лексична полісемія. Типи лексичної полісемії

Чимало слів сучасної української мови мають одне лексичне значення, стійко закріплене за їхнім звуковим комплексом. Такими є більшість термінів (*галоген, косинус, матриця, пропілен, протон, хромосома*), деякі назви деталей механізмів (*гайка, запобіжник, шарнір, шуруп*), назви окремих різновидів рослин (*агрус, артишок, лавр, фікус, черешня*) і тварин (*єнот, куниця, лемур, медуза, нерпа, пінгвін, форель*), деякі найменування тканин (*батист, вельвет, гіпюр, нейлон, твід*), будівельних матеріалів (*азбоцемент, асфальтобетон, керамзит, піноскло*) тощо. Ці слова мають чітко виражену предметну співвіднесеність, одне стійке значення (представлені одним ЛСВ). Семантичні межі таких слів цілком визначені. В лексикології вони називаються *однозначними*, або *моносемічними* (від грец. *monos* — один, єдиний, *sema* — знак), а здатність слова мати одне лексичне значення — однозначністю, або моносемією.

Однозначні слова протиставляються словам *багатозначним*, або *полісемічним* (від грец. *polysemos* — багатозначний, багатозначність). Багатозначними є більшість слів сучасної української мови. Багатозначність — широко розповсюджене в мовах світу явище, одна з найважливіших семантичних закономірностей, властива всім мовним рівням, але найповніше вона проявляється саме у лексиці. Отже, *багатозначність* слова (*полісемія*) — це здатність слова мати одночасно декілька лексичних значень, декілька взаємопов'язаних ЛСВ. Вона є категоріальним лексико-семантичним відношенням внутрішньо мотивованих значень, які виражаються формами одного слова (однією лексемою) і розрізняються у тексті завдяки різним позиціям ЛСВ цього слова.

Найчастіше виділяють *дві основні причини багатозначності*. Перша є проявом принципу економії і зумовлена існуванням певного протиріччя між різноманітністю світу й обмеженістю ресурсів мови: мова не може постійно збагачуватись за рахунок появи нових слів, оскільки тоді її словниковий запас стане занадто громіздким і важким для користування. Тому, пізнаючи нові грані світу, ми змушені використовувати одне і те саме слово для позначення різних явищ, так чи інакше пов'язаних у нашій свідомості, переносючи на-

зв'яз одного предмета (явища) на інші. Вже існуюче слово набуває нових значень і додаткових смислів. Друга причина багатозначності — сам характер людського мислення: узагальнення, властиве нашому мисленню, відображається в мові (у тому числі й у полісемії). Отже, багатозначність — це спосіб компактного зберігання в мові інформації про світ.

Семантична природа полісемії пояснюється *асиметричністю*, яка існує між знаком і значенням. Цю важливу семантичну закономірність першим сформулював С. Карцевський: один і той самий знак “прагне мати інші функції, ніж його власна”, а значення “тяжкіє до того, щоб виразити себе іншими засобами, ніж його власний знак. Вони асиметричні”¹. Пристосовуючись до конкретної комунікативної ситуації, лексичні одиниці поступово частково змінюються, розширюють свій зміст, але залишаються по суті тими самими одиницями.

Семасіологічний підхід (“Що значить слово?”) при вивченні полісемії є головним: він дозволяє розкрити природу багатозначності, способи об'єднання значень у смислову структуру слова. Ономасіологічний аспект полісемії (“Яким знаком можна виразити потрібні значення?”) вважається несуттєвим, оскільки такі зв'язані, як правило, асоціативно значення є досить віддаленими одне від одного і не становлять єдиного понятійного цілого.

Лексична одиниця може входити одночасно в полісемічні та синонімічні відношення. Так, слово *великий* у головному ЛСВ *великий*₁ має значення ‘значний за розмірами’ й антонім *малий*. Але відношення знака і значення не симетричні. При використанні цього слова в різних контекстах у результаті його “пристосування” до них реалізуються інші ЛСВ слова: *великий*₂ ‘який набагато переважає звичайний рівень, звичайну міру’, *великий*₃ ‘який має чималу силу прояву, інтенсивність дії; значний за глибиною, силою (про почуття, душевні переживання)’, *великий*₄ ‘який має важливе значення’ (*великий день*), *великий*₅ ‘глибокий, важливий за змістом, визначний за суспільним становищем’, *великий*₆ ‘геніальний, загальновідомий, діяльність якого дуже високо оцінена, який відрізняється надзвичайною обдарованістю в чому-небудь, відомий’ (*великий учений*), *великий*₇ ‘такий, що відзначається високим рівнем складності, вимагає професіоналізму й майстерності’ (*велика політика, велика хімія, великий бізнес*). У процесі використання різних ЛСВ багатозначного слова воно набуває різних синонімів (*важкий, величезний, високий, широкий, могутній, сильний, гігант, здоровий, поширений, просто-*

¹ Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака / С.О. Карцевский // Звегинцев В.А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях / В.А. Звегинцев. — Ч. II. — М., 1965. — С. 90.

рий, розлогий, глобальний, панорамний, масштабний, дорогоцінний, відомий, славетний, зубр, мудрий), які тлумачать ці ЛСВ. Усвідомлення несиметричного характеру співвідношення знака і значення, які утворюють слово, є дуже важливим.

Характерною особливістю полісемії є **типовість, повторюваність, регулярність** відношення значень (ЛСВ) у структурі багатозначних слів. Усі значення слова так чи інакше між собою пов'язані й утворюють досить складну семантичну єдність, яка називається **семантичною структурою слова**. Семантичні зв'язки всередині багатозначного слова організують системність лексики, яка найвиразніше проявляється на рівні одного слова. Два і більше ЛСВ утворюють структуру багатозначного слова, якщо у них тотожні знаки (одна і та сама лексема) і **пов'язані** між собою значення. В цьому її принципова відмінність від омонімії, яка характеризується нетиповим, нерегулярним, ізольованим характером відношень її одиниць.

Виділяють різні **типи полісемії**: за характером вмотивованості значень (ЛСВ), за їхньою залежністю від головного значення і взаємозв'язком, за видом їх опозиції. Так, за характером зв'язку вторинних значень із головним і між собою виділяються три основні типологічні різновиди полісемії: **радіальна** (усі вторинні значення безпосередньо зв'язані з головним і мотивуються ним), **ланцюжкова** (кожне зі значень зв'язане безпосередньо тільки з найближчим значенням, мотивується попереднім значенням і мотивує наступне), і **радіально-ланцюжкова** (комбінована). Одні ЛСВ багатозначного слова є далекими за своїм змістом (семним складом) і зв'язані тільки за асоціативною ознакою (внутрішньою формою). Такий тип полісемії називають асоціативною полісемією. Існує також інший, менш розповсюджений тип багатозначності — асоціативно-змістова полісемія, при якій значення (ЛСВ) слова зв'язані не лише асоціативно, але і своїм змістом (спільними семами) і належать до близьких, суміжних понятійних сфер.

ЛСВ багатозначного слова, як правило, використовуються у контексті не контактено. Близьке розташування лексико-семантичних варіантів слова в тексті реалізує особливі, стилістичні функції багатозначних слів. Повтор у тексті одного ЛСВ є засобом мовленнєвої експресії, виразності, дозволяє підкреслити ту чи іншу думку. Може використовуватися каламбурне зближення різних значень слова, яке дає образно-стилістичний ефект.

Переосмислення вже існуючих у мові лексичних одиниць і використання їх для позначення нових реалій — активний процес у сучасних мовах світу, серед яких і українська. Семантичні зміни у лексиці спричинені як мовними, внутрішньосистемними, так і зовнішніми, позамовними (екстралінгвістичними) чинниками: розвитком науки, техніки, культури, суспільно-політичними явищами тощо.

Еволюція значень слова відбувається у процесі переносу назви з одного об'єкта на інший за їхньою подібністю або за наявністю стійких зв'язків між ними (за суміжністю). Слово стає багатозначним не одразу: нові значення в нього з'являються у процесі функціонування в мовленні, потім вони стають фактом мови, входять у її лексичну систему. При цьому іноді первинне значення слова може стати менш вживаним або взагалі вийти з активного словника, а вторинні (переносні) значення стають основними. Для розвитку значень, для їх фіксації важливою є комунікативна ситуація, в якій використовується слово, тобто так звана семантична позиція. Роль контексту не основна: він лише визначає реалізацію значення слова, яке "незалежно від його вживання <...> є присутнім у свідомості з усіма своїми значеннями, з прихованими й можливими, які готові за першої нагоди спливати на поверхню"¹.

Розглянемо найбільш продуктивні типи багатозначності, основані на різних видах мовної вмотивованості: зв'язок за подібністю (**метафора**) і за суміжністю (**метонімія**). Метафоричні й метонімічні відношення значень (ЛСВ) розглядаються у сучасній лексикології не як індивідуально-стилістичні, образні, а як механізми стійкого зв'язку елементарних одиниць (ЛСВ), що утворюють багатозначне слово.

Перенесення найменувань за подібністю зовнішніх ознак, місця розташування, форми, смаку, функцій відбувається в результаті виникнення подібних асоціацій між предметом, що вже має назву, і новим, який її потребує. Перенесення такого типу називається **метафоричним**.

Метафорі присвячена величезна кількість досліджень. До феномену метафори зверталися філософи, логіки, психологи, літературознавці, стилісти, семасіологи, психолінгвісти. Навіть сформувався окремий відносно самостійний напрямок наукових досліджень, пов'язаний із вивченням метафори, — **метафорологія**. Але комплексних досліджень, у яких була б представлена теоретична концепція метафори, на фактичному матеріалі осмислено місце метафори в лексико-семантичній системі української мови, чітко визначені аспекти вивчення метафори, виявлені типи метафор за різними параметрами, семантичні моделі і закономірності метафоризації, роль метафоричної лексики у відображенні фрагментів картини світу, дуже мало.

Першим метафору як спосіб переосмислення значення слова на основі подібності описав Арістотель (праця "Поетика"). Він створив одну з перших класифікацій метафори, про яку згадують майже всі сучасні дослідники цього явища. Цицерон тлумачив метафору як

¹ *Виноградов В.В.* Русский язык (грамматическое учение о слове) / В.В. Виноградов. — М., 1986. — С. 21.

спосіб формування необхідних знань: перенесення за подібністю відбувається через відсутність у мові відповідних поняттям слів. В античній традиції сформувався погляд на метафору як на невід'ємну властивість мови, необхідну для комунікативних, номінативних, когнітивних цілей.

Слід зазначити, що поняття метафори (метафоричного типу перенесення) у мовознавстві дещо ширше, ніж у літературознавстві. Розуміння мовної метафори як лінгвістичної категорії містить у собі багато протиріч. Основне протиріччя, на думку більшості дослідників, полягає у тому, що, отримавши статус мовного явища, метафора і сьогодні часто тлумачиться як *троп* (фігура мовлення, художній засіб). Тобто *мовна метафора* за традицією поєднується з *художньою* (індивідуально-авторською) метафорою. Використання традиційного терміна поезики ускладнює лінгвістичні дослідження. Першим протиставив мовну метафору поетичній Ш. Баллі¹. Окремі спроби замінити літературознавчий термін *метафора* відповідним лінгвістичним терміном (наприклад, *метасема* Ж. Дюбуа)², не вплинули на термінологічний і понятійний апарат лінгвістики.

Сьогодні вже не заперечується існування двох типів метафори — художньої і мовної. **Художня метафора**, яка виникає як результат свідомих, цілеспрямованих естетичних пошуків, досліджується переважно у поезиці як одна з її основних естетичних категорій. Стосовно метафори як категорії поезики використовуються терміни художня, поетична, індивідуальна, індивідуально-авторська, мовленева, оказіональна метафора, метафора стилю тощо. **Мовна метафора** є спонтанною, закладеною у самій мовній природі, готовою лексичною одиницею, яку не потрібно щоразу створювати, яка автоматично сприймається й відтворюється в мовленні (часто навіть несвідомо). Отже, суттєвою є різниця між мовною і художньою метафорами з погляду їхнього лексичного статусу: мовна метафора є самостійною одиницею, яка відносно вільно вступає в семантичні зв'язки й реалізується в різних лексичних оточеннях, а художня не має такої лексичної самостійності — вона завжди зв'язана зі своїм контекстом. Мовна метафора має системний характер, відображає колективні предметно-логічні зв'язки, виконує комунікативну функцію, є "анонімною" (не має автора), вільно відтворюється. Художня метафора позасистемна, суб'єктивна (відображає індивідуальний погляд людини на світ), виконує естетичну функцію, зберігає "авторство",

¹ Балли Ш. Французская лингвистика : пер. с фр. / Ш. Балли. — М., 1961. — С. 333.

² Дюбуа Ж. Общая риторика : пер. с фр. / Ж. Дюбуа [и др.]. — М., 1986. — С. 168.

має максимальну синтагматичну зумовленість, вона унікальна, невідтворює.

Мовна метафора досліджується як комплексна лінгвістична проблема в лексикології, семасіології, ономасіології, психолінгвістиці, лінгвостилістиці, когнітивній лінгвістиці. У сучасній лексикології за основу прийнято розуміння метафори як вторинної непрямой номінації при обов'язковому збереженні семантичної двоплановості й образного елемента. Таке тлумачення метафори, з одного боку, ставить її в один ряд із тропом (за наявністю образності) і при цьому змушує шукати критерії розмежування метафори і тропа за лінгвістичними ознаками. З іншого боку, таке тлумачення метафори включає метафору як образний мовний засіб у лексико-семантичну систему мови на правах одного з лексичних розрядів, співвідносних з іншими розрядами або протиставлених їм¹.

Ще декілька десятиліть тому виділяли чотири основні аспекти вивчення мовної метафори: номінативно-предметний, формально-логічний, психологічний і лінгвістичний.

Сьогодні таких напрямів значно більш, серед них умовно можна виділити такі: 1) **семасіологічний** (механізми утворення метафори, семна структура, співвідношення сем у вихідному і метафоричному значеннях, специфіка денотата мовної метафори, характер конотативних елементів тощо (праці Ш. Баллі, Н. Арутюнової, Н. Лук'янової, Г. Склярєвської, Й. Стерніна, В. Телія, Д. Шмельова)); 2) **ономазіологічний** (метафора з погляду її предметної співвіднесеності, з погляду співвідношення мовних одиниць з позамовними об'єктами (Н. Арутюнова, В. Гак, С. Кацнельсон, Г. Колшанський, Ю. Степанов, В. Телія)); 3) **гносеологічний** (метафора як один зі способів організації пізнавальної діяльності людини (О. Потебня, Л. Виготський, В. Виноградов, Н. Арутюнова, В. Гак, Ю. Караулов, С. Кацнельсон, Г. Колшанський, М. Комлев, В. Телія)); 4) **логічний** (аналіз логічних зв'язків метафоричних значень (Н. Арутюнова, Р. Будагов, Л. Васильєв, А. Вежбицька, В. Телія)); 5) **власне лінгвістичний** (виявляє мовні (морфологічні, словотвірні, синтаксичні) властивості метафори (О. Потебня, В. Виноградов, Н. Арутюнова, В. Телія)); 6) **лінгвостилістичний** (В. Гак, І. Гальперін)); 7) **лінгвістико-літературознавчий** (лінгвістичні властивості художньої метафори (Б. Ларін, Й. Стернін, Р. Якобсон)); 8) **лексикологічний** (мовна метафора в різних лексичних групах (А. Гудавічюс, Г. Склярєвська)); 9) **експресіологічний** (експресивні властивості метафори (І. Арнольд, О. Білінова, В. Звєгінцев, Н. Лук'янова, В. Шаховський, Д. Шмельов)); 10) **психолінгвістичний** (мовна метафора в аспекті теорії мовотво-

¹ Склярєвская Г.Н. Метафора в системе языка / Г.Н. Склярєвская. — СПб., 2004. — С. 15—16.

рення і сприйняття мовлення як модель мовленнєвої діяльності (Л. Виготський, Л. Сахарний, Й. Стернін, Р. Фрумкіна)).

Розуміння мовної метафори як категорії лексикології ставить питання про її місце в лексико-семантичній системі мови. Метод компонентного аналізу дозволяє розглянути семну структуру лексичного значення, побудувати його модель. Широко відомою є модель семантичної (семної) структури мовної метафори, створена В. Гаком на прикладі метафори *лисиця* (хитра людина). Номінативне (вихідне) значення слова *лисиця* має певний набір сем: категоріальна архісема 'жива істота' + родова сема 'тварина' + видова диференційна сема 'тварина з певними ознаками' + потенційна сема 'хитрість' (якість, яка присвоюється лисиці)¹. До метафоризації ведуть такі семантичні зміни, як усунення родової ('тварина') та видової ('певні ознаки тварини') сем й актуалізація потенційної семи ('хитрість'). Згідно зі спостереженнями дослідників, у процесі метафоризації може актуалізуватися будь-яка конотативна сема, як би далеко вона не знаходилася від денотативного ядра. Компонентний аналіз дозволяє також виявити глибинні розбіжності між мовною і художньою метафорою на рівні семантичної структури їх значення: лексичне значення мовної метафори за всієї складності його будови все ж піддається структуруванню і підведенню під типові схеми, а кожна художня метафора унікальна, її не можна зіставити за семантичною структурою з іншими художніми метафорами. Якщо у структурі мовної метафори набір семантичних елементів, яким би великим він не був, все ж злічений, то в художньої метафори він, по суті, безмежний². Мовна метафора має системний характер, тобто утворюється і функціонує за законами мовної системи, а художня метафора у цьому відношенні є позасистемною³.

Існують різні **типології метафори**. Відомі типології мовної метафори об'єднують або "живу" (образну) метафору і генетичну (типології Н. Арутюнової, В. Гака), або мовну (загальноновживану) метафору і поетичну (індивідуальну), як у типології Ю. Левіна. Н. Арутюнова, показуючи функціональні типи мовної метафори, виділяє: 1) *номінативну*, 2) *образну*, 3) *когнітивну* і 4) *генералізуючу* (як кінцевий результат когнітивної) метафори. Типологія В. Гака орієнтована на характер семантичних процесів, які відбуваються при метафоризації: А. Повне метафоричне перенесення: 1) двобічна метафора (*голова — казанок*); 2) однібічна семантична метафора (*ніжка стіль-*

¹ Гак В.Г. К проблеме общих семантических законов / В.Г. Гак // Общее и романское языкознание. — М., 1972. — С. 151—152.

² Вольф Е.М. Прилагательное в тексте / Е.М. Вольф // Лингвистика и поэтика. — М., 1979. — С. 133.

³ Складаревская Г.Н. Вказ. праця.

ця); 3) однобічна ономасіологічна метафора (*волинити*). Б. Часткове метафоричне перенесення (*зубець виделки*)¹.

На думку дослідників, чітко відмежувати один вид мовної метафори від іншого не можливо через її нестійкий, динамічний характер. Розглянемо деякі типи мовних метафор, які виділяються більшістю дослідників.

Метафора не лише служить засобом оцінки, але часто виконує номінативну функцію, визначаючи і називаючи нове поняття вже відомим словом. Існує ціла низка термінів, які позначають таку метафору: номінативна (Н. Арутюнова), лексична, лексикалізована, мертва, скам'яніла, стерта (О. Ахманова), генетична, термінологічна (В. Корольков), однобічна семасіологічна (В. Гак), ексметафора (Н. Черкасова). Термін *генетична метафора* узагальнено і досить точно відображає сутність цього мовного явища: первинну метафоричність і втрату образності у сучасній мові, семантичний розпад слова — розрив зв'язку з джерелом найменування. Номінативна (генетична) метафора визнається більшістю дослідників типом мовної метафори. Так, визначаючи генетичну метафору як однобічну семасіологічну метафору і визнаючи її номінативний характер, В. Гак, проте, наполягає на тому, що така лексична одиниця зберігає свій метафоричний статус². Г. Склярєвська розглядає її не як тип мовної метафори, а як суміжне з нею семантичне явище, оскільки, на її думку, генетична метафора позбавлена всіх ознак мовної метафори (образності, двоплановості, оцінних й інших конотацій), для неї характерна втрата вмотивованості, випадіння елементів порівняння з семантичної структури слова. Втрата зв'язку з вихідним значенням у семасіологічному плані означає повернення до звичайної, безпосередньої денотативної віднесеності: якщо при “живій” метафорі спостерігається подвійний зв'язок із денотатом (подвоєння денотата), який надає їй семантичної двоплановості, то в генетичній метафорі — безпосередній зв'язок з новим денотатом, без співвіднесення з первинним³. Генетична метафора у синхронічному плані сприймається як первинна номінація. Разом із тим, зазначає Г. Склярєвська, існує генетична метафора, яка втратила двоплановість, але зберегла конотативний зміст (емоційність, експресивність, оцінку)⁴. Отже, метафоричними є значення слів, образність яких ще цілком відчутна, а також значення, образність яких ніби “згасла” і давно не відчувається мовцями, але вона у слові є і міститься у самому факті по-

¹ Гак В.Г. К проблеме общих семантических законов / В.Г. Гак // Общее и романское языкознание. — М., 1972. — С. 151.

² Там само. — С. 150.

³ Склярєвская Г.Н. Вказ. праця. — С. 44—45.

⁴ Там само.

рівняльного перенесення назви з одного предмета на інший, тобто у тих подібних асоціаціях, які виникають при використуванні слова в переносному значенні (*ніс людини — ніс літака, хвіст птаха — хвіст потяга*).

Асоціативна мовна метафора базується на здатності людської свідомості знаходити аналогії між об'єктами. Ця метафора займає провідне місце в лексичній системі мови як у кількісному відношенні, так і за впливом на системні семантичні процеси. При утворенні асоціативної метафори актуалізуються елементи семантики вихідного лексичного значення, які знаходяться далеко від ядерної частини. Асоціації можуть представляти якісь реальні властивості предмета або ознаки, що, не знаходячи відображення в денотаті вихідного значення, приписуються предмету уявою людей, і є відомими всім мовцям (*великий, хижий — акула*). Інші асоціації відображають певне загальне психологічне враження (*м'який — щодо характеру людини*). Асоціативна метафора "скріплена" з похідним значенням лише деякими елементами знання про денотат.

Метафоричні зв'язки базуються на різного роду подібності позначуваних об'єктів: подібність форми, зовнішнього вигляду, впливу, місцезнаходження, подібність у способі представлення дій, подібність у способі представлення оцінки, подібність функцій.

Можна виділити певні типи регулярних метафоричних перенесень у сучасній українській мові: з природних об'єктів на створене людиною (*гора (книжок), джунгли (міста)*); з предмета на людину (*манекен, лялька, тумба, мішок*); з тварини на людину (*акула, баран, мавпа, собака*); з рослини на людину (*дуб*); з предмета на психічний світ (*море (радості)*); фізичний світ — психічна сфера (*весна (кохання), осінь (життя), буря (емоції)*) та ін. Регулярним є метафоричне перенесення назв об'єктів неживої природи на якості, дії, властиві живим істотам (*золотий ланцюжок — золотий характер, теплий будинок — теплий погляд*). Нерідко відбувається зворотний перенос, коли певні ознаки і дії істот стають основою для найменування інших предметів. До різновиду метафоричних переносів можна віднести і вторинні найменування предметів, що виникли в результаті подібності виконуваних ними функцій, наприклад: *калькулятор* (особа, яка виконує підрахунок чогось) — *калькулятор* (прилад, що виконує елементарні математичні операції над числами); *кондуктор* (працівник транспорту, що продає квитки і стежить за порядком) — *кондуктор* (пристосування у верстатах, що надає правильного положення інструменту).

Поряд із розширенням обсягу значення слів у процесі розвитку переносних назв може відбуватися і його *звуження* (*звивина* мозку, семантичне *поле, корінь* слова). За спостереженнями Л. Кудрявцевої, лексико-семантична деривація цього типу відбувається за раху-

нок додавання до вихідного смислового змісту нових семантичних компонентів, які звужують, конкретизують семантику слова. Як правило, при семантичній деривації цього типу значення слова збагачується семами-спеціалізаторами, тому ця модель активно реалізується при *термінологічній номінації*¹.

Крім цього, виділяють *семантичний зсув*, який характеризується міною диференційної ознаки — однієї чи кількох денотативних сем вихідного значення при збереженні у похідному ЛСВ архісеми і смислового обсягу (кількості диференційних сем) вихідного значення², наприклад: *лайнер* (велике океанське, морське пасажирське або вантажне судно — багатомісний пасажирський швидкісний літак), *ностальгія* (болісна туга за Батьківщиною — туга за минулим, за тим, що минуло, за пережитим).

Названі типи переносу найменувань характеризуються відносною регулярністю виникнення, звичайністю, є *узуальними* (лат. *usus* — звичайний) і відображені у словниках.

Важливу роль у розвитку й організації сучасної лексичної системи відіграють перенесення найменувань за *суміжністю*. “Використання слова по відношенню до нового позамовного об’єкта, *суміжного* зі старим денотатом у часі і просторі або залученим в одну ситуацію”³ називається *метонімією*.

Особливості метонімічного перенесення досліджуються у працях О. Потебні, Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, Є. Гінзбурга, А. Журавльова, Л. Кудрявцевої, Л. Новикова, В. Русанівського, О. Тараненка та ін. Так, Д. Шмельов під метонімією розуміє “найменування того чи іншого предмета або явища, перенесене на інший предмет чи явище за *суміжністю*”⁴. Р. Якобсон зв’язує метафору з парадигматичними, а метонімію — з синтагматичними відношеннями в мові⁵. Під *метонімією* звичайно розуміють регулярний або оказіональний перенос назви з одного об’єкта чи класу об’єктів на інший на основі реально існуючого між ними зовнішнього чи внутрішнього зв’язку (просторового, причиново-наслідкового, логічного тощо).

На відміну від метафоричних, метонімічні перенесення є більш регулярними і продуктивними. Можна виділити певні регулярні моделі, за якими найчастіше відбуваються метонімічні перенесення в сучасній українській мові: дія — місце дії (*вхід, зупинка*), дія —

¹ Кудрявцева Л.А. Моделирование динамики словарного состава языка / Л.А. Кудрявцева. — К., 2004. — С. 67—69.

² Там само. — С. 70.

³ Кронгауз М.А. Семантика / М.А. Кронгауз. — М., 2001. — С. 156.

⁴ Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика / Д.Н. Шмелев. — М., 1977. — С. 97.

⁵ Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений / Р. Якобсон // Теория метафоры. — М., 1990.

суб'єкт дії (*керівництво* — 'дія за знач. керувати' і 'керівники, керівний склад установи'; *захист* — 'дія за знач. захищати', 'сторона, яка захищає обвинуваченого під час суду' і 'ті, хто у складі спортивної команди захищають якусь ділянку ігрового поля'), приміщення — його вміст (*аудиторія* слухає), посуд — його вміст (випити *чашку*), матеріал — виріб із нього (*кристаль* — 'особливий вид скла' і 'посуд, виріб із цього скла'; *золото* — 'м'який, ковкий метал' і 'вироби з цього металу'), населений пункт — його жителі (*місто* працює), ім'я автора — його твір (читати *Кафку*) та безліч інших. Метонімічне перенесення спостерігається при використанні власної назви для називання конкретного явища, предмета (*Ом* — німецький фізик і 'одиниця вимірювання електричного опору'). При цьому слово втрачає лексико-граматичні риси власної назви і стає загальною, а його значення стає більш широким, узагальненим, втрачаючи свій первинний зв'язок із конкретним предметом. На відміну від метафори, метонімія важко піддається інтерпретації, принаймні семантичній.

Різновидом метонімії є *синекдоха* — перенесення назви з предмета на його частину або, навпаки, з частини на весь предмет: *вишня* (дерево і плід), *борода* ('волосяний покрив на нижній частині обличчя' і 'бородатий чоловік'), *тенор* ('високий чоловічий голос' і 'співак із таким голосом'). Синекдоха базується на суміжності асоціацій.

Наведені приклади не вичерпують усього різноманіття типів полісемії, але дають уявлення про її регулярність і закономірності зв'язку значень (ЛСВ) у структурі багатозначного слова.

Полісемія є однією з яскравих ознак національної самобутності лексики, оскільки характер семантичних зв'язків у різних мовах неоднаковий. Р. Будагов відзначає: "Багатозначність слів природних мов народів світу — це одна з найважливіших особливостей їхньої лексики, одна з найважливіших особливостей людської мови взагалі. Саме тому слід говорити про *закон багатозначності слова*, про *закон лексичної полісемії*"¹. Вивчення цих законів дозволяє активно використовувати потенційні властивості слова при перекладі з однієї мови на іншу, тобто при виявленні міжмовних семантичних відповідностей.

¹ Будагов Р.А. Закон многозначности слова / Р.А. Будагов // Русская речь. — 1972. — № 3. — С. 140.

§ 11. Смысловая структура слова. Понятия внутренней формы слова

Большинство слов современной украинской речи имеет несколько значений (семем), либо складывается из нескольких ЛСВ, про что свидетельствуют, в частности, и толковые словари украинской речи. В. Звегинцев под значениями слова понимает “совокупность его лексико-семантических вариантов”¹.

Смысловая структура слова образует микросистему взаимоотношений ЛСВ, *иерархию* значений. Существование иерархических связей между ЛСВ многозначного слова не вызывает сомнения.

У слова выделяются **головне (первинне)** и **вторинні** значения. Эти значения неравноценны по месту в семантической структуре слова и по характеру взаимоотношения с контекстом. **Головне значение** слова — наименее зависимое от контекста и наиболее общее по содержанию, поэтому слово в таком значении имеет самую широкую применимость. У словаря такое значение дается первым. Оно — реализацией первичной семантической функции слова, поэтому головное значение называют также **первинним**. Сравнивая головное (первинне) и вторичное значения с точки зрения специфики их размещения в лексико-семантической системе, Д. Шмелев подчеркнул, что первичное значение наиболее обусловлено парадигматично и наименее синтагматично².

Основными свойствами любого предмета, являющегося действительностью — **форма** и **смысл**. Смысл предмета — это совокупность элементов и процессов, которые определяют его сущность; форма — способ существования этого предмета, внутренняя и внешняя организация его содержания. Противоположность и одновременно неразрывная единичность и целостность содержания и формы являются источниками существования и развития мира. Изучение взаимосвязи этих важнейших категорий имеет принципиальное значение для развития любой науки. Не является исключением и лингвистика. **Проблема формы и смысла** так или иначе исследуется во всех лингвистических работах. Понятие **форма** в лингвистике имеет несколько значений. Прежде всего под формой понимается внешняя, связанная со слуховым (или зрительным) восприятием сторона речи, которая подвергается наблюдению. Используя относительно речи в целом, термин **форма** отвечает термину “выражение” (Ф. де Соссюр) и “план выражения” (Л. Ельмслев).

Относительно языковой единицы термин **форма** обозначает внешнюю сторону языкового знака, его материальную, физическую сущность и противопоставляется *значению, смыслу, понятию, функции* и т. д.

¹ Звегинцев В.А. Семасиология / В.А. Звегинцев. — М., 1957.

² Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев. — М., 1973. — С. 212.

На проблему співвідношення мовної форми та змісту існує два погляди. В основі першого, викладеного у працях Ф. де Соссюра, лежить принцип довільності мовного знака: форма внутрішньо не пов'язана зі змістом, вона довільна, випадкова щодо нього. Згідно з другою концепцією, викладеною у працях Л. Щерби, І. Мещанінова, Л. Блумфілда та ін., форма і зміст є єдиним цілим, синтетичним началом. Ця концепція ґрунтується на принципі вмотивованості мовного знака: зовнішня форма і зміст пов'язані природними внутрішніми зв'язками.

Взаємодія форми і змісту, що нею виражається, породжує більш детальне, якісне розшарування мовної форми на *зовнішню* і *внутрішню*.

Зовнішня форма почуттєво сприймається людиною й за своєю природою — єдина і загальна для всіх природних мов звукова матерія та її відбиття у вигляді письма¹.

Поняття *внутрішня форма* в лінгвістичній літературі трактується неоднозначно і продовжує залишатися предметом детального вивчення і дискусій вже тривалий час.

Уперше на “образ імені, властивий кожній речі”, не називаючи це явище “внутрішньою формою”, вказав Платон. Детальну розробку вчення про внутрішню форму отримало у працях В. фон Гумбольдта, який розглядав внутрішню форму мови в цілому.

Внутрішня форма, за В. фон Гумбольдтом, є “не що інше, як використання, яке робить зі звукової форми мовну творчість; саме за її посередництва мова здатна надати прояву всьому, до чого в процесі створення ідей прагнуть кращі уми кожного покоління”² Внутрішній формі кожної мови властива національна самобутність, сутність якої у тому, що кожний народ по-своєму осягає природу, “наближається до неї відповідно до того, в які стосунки вступають його духовні сили”³.

У вітчизняному мовознавстві зачинателем вивчення проблеми внутрішньої форми був О. Потебня. Розвиваючи положення концепції В. фон Гумбольдта на матеріалі російської мови, він створив оригінальну теорію, яка ґрунтувалася на дослідженні конкретних одиниць мови — слів. О. Потебня виділяв у слові три аспекти: *зовнішню форму* (“членороздільний звук”), зміст, “що об'єктивується через посередництво звука” і *внутрішню форму* (“найближче етимологічне

¹ Плотников Б.А. О форме и содержании в языке / Б.А. Плотников. — Минск, 1989. — С. 13.

² Звегинцев В.А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях / В.А. Звегинцев. — Ч. 1. — М., 1964. — С. 100.

³ Там само.

значення слова, той спосіб яким виражається зміст”¹). Учений вказував на необхідність розмежування внутрішньої і зовнішньої форм: “Зовнішня форма нерозривна з внутрішньою, змінюється разом із нею, без неї перестає бути сама собою, але все ж таки зовсім від неї відмінна”².

Проблема внутрішньої форми продовжує залишатися предметом досліджень і дискусій у сучасному мовознавстві. Різні аспекти цієї проблеми висвітлювалися у працях В. Плотникова, С. Семчинського, О. Снитко, В. Телія та багатьох інших.

В. Звегинцев, визначаючи внутрішню форму як “мовну вмотивованість”, зазначає, що вона “має значення переважно для етимологічних досліджень”³. За визначенням Т. Кияка, внутрішня форма — це розумовий образ, що потенційно абстрагує й відбиває у вигляді апперцепційного уявлення одну чи кілька суттєвих ознак денотата, викликається і фіксується у пам’яті носія мови, зумовленій морфемною структурою слова або вислову”⁴.

Внутрішня форма номінативних одиниць через мотивуючі ознаки закріплює реалії навколишньої дійсності у мовній свідомості людини.

ЛСВ мають не тільки елементарні значення, але й відповідні внутрішні форми. Якщо значення — це те, *що* відображується в лексичній одиниці, то внутрішня форма (ВФ) — показник того, *як* відображується в значенні цієї одиниці той чи інший предмет дійсності.

Внутрішня форма лексичних одиниць, які утворюються у результаті процесів первинної номінації й усвідомлюються носіями мови як первинні, може бути розкрита тільки при етимологічному або історичному аналізі. Однак внутрішня форма може розглядатися як динамічний компонент значення похідних (за морфологічним складом або за змістом) мовних одиниць.

На відміну від внутрішньої форми конструктивно похідних найменувань, феномен внутрішньої форми семантично похідних найменувань визнається не всіма лінгвістами. Так, В. Звегинцев стверджує, що внутрішня форма властива тільки конструктивно похідним одиницям: “Внутрішня форма слова являє собою внутрішню мовну вмотивованість, яка лежить в основі створення нового слова й не має ніякого відношення до його подальшого смислового розвитку”⁵. Останнім часом дослідники (Б. Плотников, О. Снитко,

¹ *Потебня А.А. Мысль и язык / А.А. Потебня // Эстетика и поэтика / А.А. Потебня. — М., 1976. — С. 114—115.*

² Там само.

³ *Звегинцев В.А. Семасиология / В.А. Звегинцев. — М., 1957. — С. 196.*

⁴ *Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики) / Т.Р. Кияк. — Львов, 1988. — С. 29.*

⁵ *Звегинцев В.А. Семасиология / В.А. Звегинцев. — М., 1957. — С. 206.*

В. Телія та ін.), спираючись на експериментальні дані, довели психологічну реальність внутрішньої форми семантично похідних найменувань і продовжують працювати над цією проблемою. Дослідниками підкреслюється важливість внутрішньої форми для формування і функціонування похідних значень. “Номінативна похідність звичайно виражається у вмотивованості вторинних найменувань, у наявності в них *внутрішньої форми* (живої чи такої, що усвідомлюється як така у даний період розвитку мови), яка виступає як посередник між новим смислом та його віднесеністю до дійсності (*курсив наш.* — Авт.)”¹, — зауважує В. Телія. Таким чином, внутрішня форма переосмислюваного слова визначається як мотивуюча ознака вторинних найменувань. Різні за своїм характером значення ЛСВ утворюють смислову структуру слова завдяки спільності їхніх внутрішніх форм. У ряді ЛСВ багатозначного слова кожний попередній виступає як внутрішня форма наступного. Найбільш ясно і чітко спільна, об’єднуюча ознака виступає у вихідному значенні, першому ЛСВ.

Семантично похідні найменування виникають у результаті переосмислення вже існуючих у мові слів на основі зіставлення двох сутностей (вже відомого, того, що має назву, і нового, яке має отримати назву), які піддаються апперцепції² у свідомості особистості. В основі такого механізму створення нових найменувань шляхом переосмислення вже існуючих у мові слів лежать асоціації, які пов’язують вже існуючі у свідомості особистості уявлення про явища дійсності з тими чи іншими новими поняттями.

Внутрішня форма семантично похідних найменувань представляє собою “асоціативний мотив, в основі якого лежить встановлення зв’язків зіставлення між двома сутностями, яке об’єктивується відповідною мовною формою”³.

Внутрішня форма семантично похідних найменувань за характером виникнення може бути *необразною* (тобто виступати в ролі власне асоціативного мотиву) й *образною* (тобто бути в ролі асоціативно-образного мотиву)⁴. Коли зіставляються об’єкти, які належать до однієї категорії, до одного класу, образ не виникає. “Образність слова ми вбачаємо тільки в тому випадку, якщо пов’язане з ним уявлення (“живе”, “наочно-картинне”, “мальовниче” — в різній мірі) мислиться, відчувається, усвідомлюється як узуальне, спільне для всьо-

¹ Телія В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телія. — М., 1986.

² Апперцепція — залежність сприйняття людиною нових предметів та явищ від її попереднього індивідуального досвіду, знань і психічного стану.

³ Снитко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц / Е.С. Снитко. — Львов, 1990. — С. 16.

⁴ Там само.

го колективу мовців даної мови або певної його частини... Це перша відмінність образного слова від звичайного уявлення-десигната, тобто елементарного узагальненого уявлення від множини однорідних предметів, явищ, дій тощо”¹, — зазначає Н.А. Лук’янова. Внутрішня форма семантичних дериватів, які утворюються в результаті процесів родо-видових лексико-семантичних змін, має необразний характер: при родо-видових лексико-семантичних процесах зіставляються поняття, що належать до однієї категорії, до однієї лексичної парадигми, тому при зіставленні у свідомості носія мови вихідного поняття й нового, яке потребує визначення, образ не виникає (*звивина* — ‘дугоподібний заворот, вигин’ — ‘хвиляста складка у півкулях головного мозку’; *лайнер* — ‘велике океанське, морське пасажирське або вантажне судно, яке здійснює рейси за певним маршрутом’ — ‘багатомісний пасажирський швидкісний літак, який здійснює регулярні рейси на довгі відстані’).

Встановлення зв’язків зіставлення між об’єктами різних категорій, класів пов’язане з виникненням образу, який ґрунтується на порушенні меж природних родів². У цьому аспекті особливий інтерес становить метафора, внутрішня форма якої завжди має образний характер.

Метафора, як явище двопланове, асоціює у свідомості носіїв мови дві різні категорії об’єктів. Характерна для одного класу об’єктів ознака (“специфічний атрибут”) використовується для виділення деякого різновиду в рамках іншого класу і часто супроводжується конотаціями. Таке встановлення зв’язків зіставлення між об’єктами різних класів пов’язане з виникненням образу, який, як відомо, є результатом психічної діяльності свідомості.

При метафорі слово, яке позначає певний клас об’єктів, використовується для характеристики чи найменування об’єкта, який входить до іншого класу, або ж для найменування іншого класу об’єктів, аналогічного в якомусь відношенні. Образний характер семантично похідних найменувань проявляється у здатності викликати в носіїв мови відповідне наочно-чуттєве уявлення про реальний предмет, явище, якість, пов’язані зі словом, у принципі спільне для мовного колективу, яке входить у семантичну єдність, значення слова як її компонент³. Утворюючи семантичну єдність, значення слова при метафоризації пов’язані на основі подібності певних властивостей, ознак, реалій (за виглядом, кольором, функцією тощо).

¹ Лук’янова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления / Н.А. Лук’янова. — Новосибирск, 1986. — С. 67.

² Снитко Е.С. Вказ. праця. — С. 64.

³ Див. : Лук’янова Н.А. Вказ. праця. — С. 67; Снитко Е.С. Вказ. праця. — С. 64.

Семантично двоїста природа метафори та її внутрішня форма тісно взаємопов'язані: при стиранні семантичної двоплановості згасає внутрішня форма метафори.

Внутрішня форма індикативної (номінативної) метафори, яка утворюється на основі подібності якоїсь зовнішньої ознаки й відзначається наочністю, має тенденцію до згасання, зумовлену тим, що “подібність, яка належить системі уявлення про допоміжний суб'єкт, втрачає функціональне навантаження”¹ (наприклад, *музичний диск, нова лінія метро*).

Згасаючий характер має і внутрішня форма когнітивної метафори, в якій процес переосмислення йде за рахунок внутрішньої подібності певних ознак і реалій. У процесі її широкого використання зникає семантична двоплановість (наприклад, *моральний клімат колективу, спектр проблем* тощо).

У внутрішній формі метафор, в основі яких лежить функціональна подібність реалій, переважає асоціативний мотив, образність проступає дуже слабко (*калькулятор* — ‘той, хто складає калькуляцію’ — ‘портативний електронно-обчислювальний пристрій індивідуального використання на основі мікропроцесора’, *нагромаджувач* — ‘той, хто накопичує майно, гроші і т. ін.’ — ‘пристрій для занесення й зберігання енергії, речовини, інформації; в обчислювальній техніці — периферійний пристрій для записування, зберігання та зчитування даних на (з) машинний(-ого) носій (носія)’).

Метафора, яка відображає ставлення мовців до означуваного предмета чи явища, їхню оцінку, є одним із прагматичних засобів мови. Внутрішня форма метафори, як один із компонентів значення, також належить до прагматичних засобів мови. Особистісно-прагматичне ставлення носіїв мови до позначуваної реалії найяскравіше проступає в асоціативно-образній метафорі, яка використовується не стільки з номінативною метою, скільки (більшою мірою) для суб'єктивної оцінки реалії дійсності (*акула бізнесу, джунглі міста, фінансовий спрут*). У внутрішній формі такої метафори тісно переплетені асоціативний і образний мотиви. Вона максимально зберігає образно-дериваційну функцію: саме завдяки усвідомленню внутрішньої форми “виникає, відтворюється мотив для суб'єктивно-емотивної оцінки, яка є підставою для власне експресивного забарвлення даного найменування й усього відрізка тексту, пов'язаного тематично з цим найменуванням”².

Внутрішня форма метафори тісно пов'язана з експресивно-оцінним компонентом значення: мотивуюча роль внутрішньої форми як асоціативно-образного компонента конотації, експресивного

¹ Телия В.Н. Вказ. праця. — С. 82.

² Там само. — С. 85.

забарвлення значення “програмується” в самому процесі метафоризації, паціленому на створення номінативних засобів емотивно-прагматичного впливу”¹.

Побуває думка, що семантично похідні найменування набувають “ніби нової тимчасової внутрішньої форми, яка здатна відтіснити “природну” внутрішню форму на другий план, тобто вторинне значення приходить на зміну первинному”; на зміну етимологічно згасяючим внутрішнім образам можуть приходити нові види внутрішніх форм, які сприяють збереженню в мові образності й експресивності, хоча й не на вихідній природній її властивості, а на вторинній, значною мірою штучній основі². Психологічна реальність внутрішньої форми семантично похідних номінативних одиниць підтверджується експериментальними даними.

Внутрішня форма як мотивуюча ознака вторинних найменувань реалізується в пам’яті носія мови в певній комунікативній ситуації. Внутрішня форма лексичної одиниці є способом представлення в мові певного бачення світу, властивого народу. Вона виражає національну специфіку мови.

§ 12. Омонімія. Класифікація і функції омонімів

Омонімією (від грец. *homōnymia* — однойменність) називається збіг форми (усної чи письмової) різних мовних знаків, передусім лексем і словоформ³. Омонімія досліджується у працях В. Виноградова, О. Демської, В. Кононенка, М. Кочергана, Л. Лисиченко, О. Тараненка, Д. Шмельова та ін. Мовні одиниці є *омонімами*, якщо в них однакові знаки (звукові, графічні оболонки) і незв’язані (невмотивовані) значення. Існування омонімів суперечить законам побудови знакових систем. Термін *омонімія* використовується відносно лексем, словоформ, інших мовних знаків (морфем, речень і текстів). Окремим випадком омонімії є лексична омонімія.

Лексична омонімія — це категоріальне лексико-семантичне відношення не пов’язаних за значенням слів, які збігаються за формою (написанням, звучанням) і розрізняються у тексті завдяки різним контекстуальним оточенням. *Лексичними омонімами* називаються слова, що звучать однаково, але не мають спільних елементів смислу (сем) і не зв’язані асоціативно.

¹ Телія В.Н. Вказ. праця. — С. 83.

² Плотников Б.А. О форме и содержании в языке / Б.А. Плотников. — Минск, 1989. — С. 128.

³ Кронгауз М.А. Семантика / М.А. Кронгауз. — М., 2001. — С. 149.

Омоніми не однорідні за своєю структурою і складом. Істинні лексичні омоніми відмежовуються при класифікації від суміжних одиниць і разом із тим співвідносяться з ними. На думку В. Виноградова, лексичні омоніми — “це різні за своєю семантичною структурою, а іноді і за морфологічним складом, але тотожні за звуковим складом у всіх своїх формах слова”¹.

Виникнення омонімів пояснюється різними причинами. Однією з них є формальний збіг різних за походженням слів (*тур* ‘вимерлий дикий бик’ (укр.) і ‘один оберт по колу в танці’ (з фр.)). Такі омоніми називають *етимологічними*. Омоніми можуть виникати в результаті розпаду полісемії слів, тобто втрати смислового зв’язку між значеннями (ЛСВ) раніше багатозначного слова та їхнього виділення в сучасній мові в самостійні слова-омоніми (*перо* птаха — *перо* ‘знаряддя для письма’). Такі лексичні одиниці є *семантичними* омонімами.

Утворення семантичних омонімів — процес поступовий і тривалий. У багатьох випадках можна казати про процес омонімізації значень слова, коли вони вже не виявляють стійкого, регулярного зв’язку, але ще не стали справжніми омонімами. Через різні зміни у позамовній дійсності, зміну уявлень людей про реальність і зміни в лексичній системі мови смисловий зв’язок значень багатозначного слова може порушуватись. При цьому розпад полісемії певного типу може характеризуватись специфічними закономірностями. Так, утворення омонімів зі слів, яким був властивий ланцюжковий метонімічний зв’язок, характеризується, зазвичай, втратою проміжної ланки — значення, яке зв’язувало раніше омоніми². Порушення колишнього метафоричного зв’язку й виділення одного зі значень (ЛСВ) в окреме слово часто викликане зміною нашого уявлення про предмет (явище) в результаті його пізнання.

Лексичні омоніми бувають *повні й неповні (часткові)*. *Повні лексичні омоніми* належать до однієї частини мови і збігаються в усій системі їхніх форм. Такими є, наприклад: *коса*¹ (заплетене волосся), *коса*² (сільськогосподарське знаряддя для косіння трави, збіжжя тощо), *коса*³ (вувька намивна смуга суходолу в морі, річці); *ключ*¹ (знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін.) і *ключ*² (джерело); *топоти*¹ (грубку) і *топоти*² (човен). *Часткові лексичні омоніми* — це співзвучні слова, одне з яких повністю (в усіх своїх формах або в одній) збігається з частиною форм або окремою формою іншого слова. Це, наприклад, омонімія іменників, які збігаються тільки в одній з форм числа (*кадр* ‘окремий знімок на кіно- та фото-

¹ Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях / В.В. Виноградов // Избр. труды / В.В. Виноградов. — М., 1978. — С. 299.

² Новиков Л.А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. — М., 1982.

плівці; окрема сцена або епізод із кінофільму' / *кадри* 'основний склад працівників організації, підприємства тощо'; *такт* 'почуття міри; культура поведінки' / *такти* 'метричні музичні одиниці'). Повна і часткова омонімія утворюють ядро омонімії.

Омонімія спостерігається не тільки у лексиці. Інші типи збігу мовних одиниць (омоформія, оморфемність, омофонія, омографія) визначаються законами граматичної, словотвірної, фонетичної систем і належать до периферійних явищ, суміжних із власне лексичною омонімією. Крім омонімів виділяють омографи, омофони, оморфеми, омоформи.

Омоформи — це форми різних слів однієї або різних частин мови, які збігаються за звучанням і написанням. Прикладами омоформ різних частин мови можуть бути форма інфінітива дієслова і форма називного відмінка іменника (*мати*), форма наказового способу дієслова і форма числівника (*три*), форма минулого часу дієслова й іменник середнього роду або прислівник (*мило*) тощо.

Оморфеми — це різні морфеми (корені, суфікси, префікси), які збігаються за звучанням (написанням) і мають різне значення, наприклад: корені *вод-* у словах *вод-и-ти* і *вод-а*; суфікс предметного значення *-л-* і суфікс зі значенням минулого часу у дієслові *-л-* (*ми-л-о*, *бу-л-о*).

Омофони — різні слова, які збігаються за своїм звучанням, але мають різне написання (*лежу* [ле^еж^оу] — *лижу* [ли^еж^оу], *біль* [б'іл'] — *білль* [б'іл':]). У мовах із більш традиційною орфографією (англійська, російська, французька) омофонів значно більше, ніж в українській.

Омографи — різні слова, які збігаються за написанням і розрізняються за вимовою, наголосом (*átлác*, *дорóгá*, *зámók*, *óбрáзи*).

Між омонімією і полісемією часто немає чіткої межі. Складність розмежування полісемії й омонімії веде деяких учених до висновку, що омонімами слід вважати слова, різні за походженням (В. Абаєв). Інші дослідники як об'єктивні критерії розмежування омонімії та полісемії висували словотвірні і синтаксичні характеристики, однак їхнє значення не можна визнати вирішальним, оскільки розходження словотвірних рядів необов'язково пов'язане з розривом відповідних значень.

Основною проблемою в розрізненні полісемії й омонімії є вироблення критеріїв об'єднання ЛСВ в одну лексему. Є декілька критеріїв віднесення двох лексико-семантичних варіантів до однієї лексеми. Польський лінгвіст Є. Курилович запропонував вважати критерієм належності до однієї лексеми неунікальність, повторюваність відповідного семантичного протиставлення. Цей критерій достатній для віднесення двох лексико-семантичних варіантів до однієї лексе-

ми, але він не є необхідним. Ю. Апресян називав необхідним критерієм багатозначності такий: загальна частина значень має бути неелементарною. Така частина значень називається нетривіальною, а сам критерій базується на семантичній подібності значень. Однак у цьому випадку доводиться визнати, що протиставлення між полісемією й омонімією градуальне і що існують типи полісемії, більш чи менш віддалені від омонімії¹.

Найважливішим критерієм розмежування полісемії й омонімії, на думку більшості лексикологів, є семантичний. Так, утрата значеннями (ЛСВ) колись багатозначного слова взаємного мовного вмотивування, внутрішнього семантичного зв'язку веде до появи омонімів.

Вирішення проблеми розмежування омонімії й полісемії визначає спосіб опису слова у тлумачному словнику. Користувач тлумачного словника з цією проблемою безпосередньо не стикається, оскільки має справу з уже готовим описом: значення багатозначного слова подається в одній лексикографічній статті і має один "лексикографічний вхід" (наприклад, в індоєвропейських мовах — так звану початкову словоформу цієї лексеми, в семітських — корінь), а омоніми описуються різними статтями, кожна з яких має свій власний вхід, як правило, позначений порядковим номером², наприклад:

КЛЮЧ¹.

- 1) *знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін.;*
- 2) *інструмент для загвинчування або відгвинчування гайок, болтів і т. ін.;*
- 3) *двополюсний перемикальний елемент електричного кола;*
- 4) *засіб для розуміння, розгадування чогось, для володіння чимось.*

КЛЮЧ². Те саме, що джерело.

За цим словником, *КЛЮЧ¹* і *КЛЮЧ²* є омонімами, причому *КЛЮЧ¹* — полісемічне слово, а *КЛЮЧ²* — моносемічне. ЛСВ слова *КЛЮЧ¹* об'єднані в одне слово і протиставлені *КЛЮЧ²* як іншому слову.

Як і ЛСВ багатозначних слів, омоніми зазвичай використовуються в мовленні у взаємовиключних позиціях. Свідомо використані у тотожних позиціях омоніми стають засобом створення *каламбурів*.

Омонімія — поняття синхронічне. Вона проявляється на певному етапі розвитку мови. Колись багатозначне слово може розщепи-

¹ Кронгауз М.А. Вказ. праця. — С. 151.

² Там само. — С. 150.

тися на декілька омонімічних слів. Одні лексико-семантичні категоріальні відношення є переважно семасіологічними, інші — ономасіологічними. Семасіологічними є багатозначність й омонімія, ономасіологічними — синонімія, конверсія й антонімія.

§ 13. Явище паронімії в українській лексиці

Паронімія (від грец. *pará* — близько, *ónyma* — ім'я) — явище часткової звукової подібності слів при їхній повній чи частковій семантичній різниці. Термін *паронім* увів Арістотель ("Категорії"), який так називав похідні слова. Явище паронімії вивчається у працях Ю. Бельчикова, А. Гвоздева, В. Григор'єва, Д. Гринчишина, А. Криценка, О. Сербенської, О. Тараненка та ін.

У 60—70-х роках ХХ ст. у радянському мовознавстві склалось розуміння паронімів як однокореневих слів, які належать до однієї частини мови. Найчастіше *паронімами* називають різні за значенням слова, подібні за вимовою, лексико-граматичною приналежністю і, як правило, спорідненістю коренів. Виділяють вужче і ширше розуміння паронімів. При вужчому до паронімів відносять тільки тотожні за граматичними характеристиками однокореневі слова (*адресат — адресант, забудова — побудова, засуджувати — осуджувати, класний — класовий*). Така структурна подібність паронімів (подібність морфемного складу) зумовлює їхню певну смислову співвіднесеність.

У ширшому розумінні пароніми — це слова, що при повній або частковій семантичній відмінності мають певну звукову подібність, причому їх морфемний склад до уваги не береться (*етика — естетика, дипломант — дипломат, камінь — кремій, коледж — коледж, комплекс — комплект, контингент — континент*).

Паронімічні ряди можуть складатися не тільки з двох, а й з більшої кількості членів (*деревинний — деревний — дерев'яний — дерев'янистий, класний — класовий — класичний, настанова — постановка — постановка — установка*). Однокореневі слова, які належать до однієї частини мови, утворюють паронімічні ряди закритого характеру.

При зіставленні паронімів акцент робиться на їхніх семантичних розбіжностях. Усе це надає паронімії системного характеру на рівні ідеографії, словотвору, лексичної сполучуваності.

Через певну подібність звучання пароніми близькі до омонімів, проте між ними є різниця: на відміну від омонімів, пароніми мають різне написання і ніколи не збігаються повністю за вимовою (*адресат — адресант, емігрант — мігрант*).

Пароніми близькі до однокореневих синонімів, хоча мають і явні відмінні риси. По-перше, паронімічні ряди складаються або тільки з питомих українських слів (*визначати — відзначати — зазначати, свідоцтво — свідчення, світило — світоч*), або тільки із запозичених (*афект — ефект, експонат — експонент, комплекс — комплект*), а в синонімічному ряду можуть бути представлені ті й інші (*ефемерний — уявний, нереальний*). По-друге, позначаючи одне і те саме або близьке поняття, синоніми нерідко семантично зближуються, розбіжності між ними нейтралізуються, а пароніми завжди позначають зовсім різні поняття й відрізняються чіткою семантичною диференціацією.

Нові пароніми виникають в українській мові постійно. Цьому сприяє активнодіючий у мові закон аналогії, а також авторське використання подібних за звучанням слів. Паронімія з давніх часів використовується письменниками і публіцистами. Вона лежить в основі особливої стилістичної фігури — парономазії. *Парономазія* — це стилістичний прийом, який полягає в умисному зближенні слів, які мають звукову подібність: *У графа профіль як у грифа...* (Л. Костенко); *Маріє, мріє...* (М. Вінграновський). При парономазії зіставляються як неспоріднені слова, звукова подібність яких є випадковою, так і споріднені¹. Парономазія часто використовується в мові художньої літератури, у публіцистиці, але не використовується в науковому й офіційно-діловому стилях, які передбачають точність формулювань.

Пароніми можуть виконувати різні стилістичні функції. Вміла реалізація потенційних стилістичних можливостей паронімів дозволяє створювати незвичний, оригінальний образ, який привертає увагу, надавати мовленню особливих емоційно-експресивних відтінків, служити засобом гумору, іронії, сатири.

§ 14. Синонімія. Місце синонімів у лексико-семантичній системі. Класифікація синонімів

Яскравим проявом системних відношень у лексиці є *синонімія*. Це, одне з найважливіших парадигматичних відношень, властиве всім мовам світу, а отже, синонімія є мовною універсалією. В основі синонімії лежить семантична близькість, тотожність або подібність змісту однорідних мовних одиниць.

Лінгвістична природа синонімії пояснюється *асиметричністю знака і значення*. Синонімія досліджується у працях Ш. Баллі,

¹ Бельчиков Ю. Парономазія / Ю. Бельчиков // ЛЭС. — М., 2002. — С. 368.

В. Ващенко, Д. Гринчишина, А. Євгенєвої, Г. Золотової, Дж. Лайонза, Л. Лисиченко, Л. Новикова, В. Ільїна, Л. Паламарчука, Л. Полюги, Є. Регушевського, О. Тараненка, Д. Шмельова та ін. Найбільш послідовну концепцію синонімії створив Ю. Апресян.

Існують вузьке і широке розуміння синонімії. У вузькому розумінні синонімія — це властивість слів, які повністю збігаються у своїх значеннях. При широкому розумінні синонімією називається повний або частковий збіг значень слів, морфем, фразеологічних одиниць, граматичних форм при відмінності їх звукової форми. Залежно від функціонування на різних мовних рівнях виділяють *однорівневу* (лексичну, фразеологічну, синтаксичну та ін.) і *міжрівневу* синонімію.

Синоніми — це слова, стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають однакові або близькі значення (при можливих відмінностях у стилістичних, граматичних характеристиках і сполучуваності). За належністю до мовного рівня синоніми поділяють на *лексичні, фразеологічні, словотвірні, афіксальні, граматичні (морфологічні, синтаксичні)*.

Фразеологічні синоніми — це стійкі сполучення слів, близькі або тотожні за змістом, наприклад: *тікати — давати ходу, давати дряпака, кивати п'ятами, взяти ноги в руки, взяти ноги на плечі*. Серед фразеологізмів менше абсолютних синонімів і належать вони, як правило, до стилістичних синонімів. У ряду фразеологічних синонімів важче визначити домінанту.

Під **словотвірними** синонімами можуть розумітися як однокореневі слова з різними, але синонімічними афіксами (*деякий, який-небудь, якийсь; ручка, ручечка, рученька; співак, співець*), так і синонімічні різнокореневі слова з одним афіксом (*додавляти, додавати, докладати, долучати, доповнювати; співрозмовник, співбесідник*). **Афіксальні** синоніми — це морфеми зі спільним або дуже подібним словотвірним чи граматичним значенням. Синонімія афіксів (суфіксів, префіксів, постфіксів) може розглядатися як словотвірна.

Граматичні синоніми існують у межах як морфологічних, так і синтаксичних категорій. **Морфологічні** синоніми — це варіанти форм слів, які позначають одне і те саме поняття (*співає — співа, літає — літа, синя — синяя, біле — білеє, синьому — синім, ходить — ходе, робить — робе, любить — любе*). Компоненти цих синонімічних пар мають різний діапазон використання (літературна мова, розмовне мовлення, просторіччя тощо). **Синтаксичні** синоніми — це синтаксичні конструкції, близькі або тотожні за значенням, які при відмінності формальної структури вживаються для вираження одного змісту (*для того, щоб — з метою; через те, що — тому, що*).

В українській мові виділяють так звані *фонетичні* синоніми (фонетичні дублети) — форми слова, що з'являються внаслідок чергування голосних і приголосних, наявності чи відсутності протетичних (приставних) приголосних або голосних (*іти* — *йти*, *іржа* — *ржа*, *уже* — *вже*, *учитель* — *вчитель*). Фонетичні синоніми є результатом і засобом милозвучності української мови.

Лексичні одиниці є *синонімами*, якщо вони, маючи різні знаки (лексеми), через тотожність або подібність значень здатні взаємозаміщуватися в усіх чи окремих контекстах, не змінюючи зміст висловлювання. Таким чином, синонімія визнається як повна або часткова еквівалентність значень, виражених різними знаками (лексемами).

Сукупність синонімів певної мови складають її *синоніміку*. Розділ лексикології, що вивчає синонімію, також називається *синонімікою*.

Семантична природа синонімії залишається предметом дискусій. В основу визначення синонімії кладеться або семантична близькість мовних одиниць, або їх тотожність (еквівалентність), або, найчастіше, обидві ці ознаки. Можна виділити три основні підходи до розгляду синонімії. Семантичний підхід дає підстави визначати синоніми як слова однієї частини мови з повністю або частково однаковими значеннями. При другому підході синоніми визначаються як слова, що можуть взаємно заміщуватися, не змінюючи смислу тексту. Синонімія може також розглядатися як стилістичне явище, а синоніми — як вираження емоційно-експресивної оцінки позначуваного. Синоніми можуть розрізнятися за типом сполучуваності. Ю. Апресян запропонував розглядати три типи сполучуваності — семантичну, лексичну й морфосинтаксичну. Крім типів сполучуваності, синоніми розрізняються за ступенем збігу значення — повний збіг, включення, перетинання і повна розбіжність. Тип сполучуваності може комбінуватися зі ступенем збігу. Ю. Апресяном було виділено 12 типів елементарних розбіжностей між синонімами. Всі ці підходи відображають різні сторони синонімії і мають бути враховані при її визначенні.

Синонімія найповніше й найвиразніше проявляється на *лексичному* рівні.

Лексична синонімія — це лексико-семантичне категоріальне відношення тотожних або близьких за змістом значень, що виражаються формально різними словами (ЛСВ), які реалізують у тексті семантичні функції заміщення й уточнення, а також стилістичні функції.

Оскільки лексична синонімія — явище передусім семантичне, то найсуттєвішою її ознакою є близькість (або тотожність) значення. Саме ця ознака дозволяє говорити про *нейтралізацію* значень сино-

німів, тобто про стирання семантичних розбіжностей між ними в певному контексті і про можливість майже повної їх взаємозаміни. Проте і понятійна співвіднесеність є підставою для зближення значень. Якщо така співвіднесеність порушується, то говорити про лексичну синонімію не можна.

На відміну від багатозначності й омонімії, синонімія є передусім ономазіологічним категоріальним відношенням, оскільки лексичні одиниці розглядаються головним чином у напрямку від значення (змісту) до знаків (засобів вираження).

Залежно від кількості позицій, у яких синоніми можуть заміщувати один одного, і ступеня збігу їх значень виділяються *повна* і *часткова* лексична синонімія; залежно від функцій — *семантична* (ідеографічна) і *стилістична* синонімія. Таке розмежування типів синонімії кладеться в основу класифікації лексичних синонімів.

Отже, за різними принципами класифікації синоніми поділяють на *абсолютні (повні)* — *неповні, семантичні* — *стилістичні* — *семантико-стилістичні, різнокореневі* — *однокореневі, загально-мовні* — *контекстуальні*.

За ступенем синонімічності (близькості значень і здатності заміщувати один одного) синоніми ділять на повні (абсолютні) і часткові.

Абсолютні синоніми — це слова, тотожні за своїм основним значенням (*біографія* — *життєпис, відсоток* — *процент, індустрія* — *промисловість, мовознавство* — *лінгвістика*). Такі синоніми мають однакові тлумачення значень у словниках і часто використовуються там як взаємні визначники один одного. Іноді ці синоніми називають номінативними.

На перший погляд, існування в лексичній системі двох (чи більше) слів з однаковим змістом є зайвим, проте в конкретному контексті в синонімах можуть актуалізуватися потенційні семантичні ознаки, які зазвичай не відображаються у словникових тлумаченнях. У таких випадках синоніми втрачають властивість взаємозаміни, а це свідчить про те, що вони є ідентичними за значенням, але не за використанням. Крім того, в абсолютних синонімах “простежуються додаткові відтінки, пов’язані з походженням слів чи їхніми словотвірними зв’язками”¹.

Існування абсолютних синонімів суперечить принципам побудови знакових систем, хоча такі номінативні еквіваленти є в усіх мовах світу. Абсолютна синонімія може зникати через поступове обмеження використання одного із синонімів, яке закінчується повним виходом його з лексичного складу мови. Другим способом подолання абсолютної синонімії є семантичне розмежування синонімів: у

¹ Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение / С.Д. Кацнельсон. — М. ; Л., 1965. — С. 74.

синонімічних слів розвиваються різні, специфічні для кожного з них, вторинні значення. Якщо якийсь із вторинних значень починає дуже активно використовуватися носіями мови, воно може стати основним. Таким чином абсолютна синонімія зникає, тому що вона може бути пов'язана тільки з основними значеннями слів.

За функціями синоніми діляться на *семантичні (ідеографічні)*, які відображують різні аспекти позначуваного (*широкий — просторий, розлогий, безмежний*), різний ступінь прояву ознаки, властивості, дії (*великий — грандіозний*) і *стилістичні*, що дають різну емоційно-оцінну характеристику позначуваного (*лоб — чоло, палець — перст*). Якщо слова суміщають ці "ролі", вони утворюють *семантико-стилістичні синоніми* (*йти — прямувати, простувати, повзти, чухрати, шкандибати*).

За структурою синоніми бувають *різнокореневі* (*великий — колосальний, земля — ґрунт, інтуїтивно — підсвідомо, інстинктивно; зустріч — рандеву, побачення; регіон — район*) і *однокореневі*, які відрізняються за морфемним складом (*рано, раненько, ранесенько, рано-рано, рано-раненько, рано-ранесенько; річечка, річенька*).

Синоніми виникають у мові постійно. Це пояснюється рядом причин. Одним з основних є бажання людини знайти в уже відомих предметах, явищах навколишнього світу якісь нові риси, поглибити і розширити існуючі поняття. Нова додаткова ознака поняття називається новим словом, подібним або тотожним за значенням з уже наявними найменуваннями.

Основним джерелом виникнення синонімів в українській мові є питоми слова. Разом із тим існує чимало запозичених слів, які вступають у синонімічні відношення з питомими (*голкипер — воротар, компенсація — відшкодування, конкурс — змагання*) або й з іншими запозиченими словами (*аномалія — патологія, ландшафт — пейзаж*). Іноді тотожні, а також близькі за значенням слова з'являються тому, що в різних стилях мови один і той самий предмет (явище, процес) називається по-різному. Наприклад, міжстильові (стилістично нейтральні) *йти, їхати* мають синоніми в розмовному мовленні *пхатися, сунути*. Синоніми виникають і тоді, коли предмету чи явищу дійсності порівняно із загальновідомим значенням дається інша емоційна оцінка: *небо — небеса* (поет.), *небозвід, небокрай* (поет.), *небосхил* (поет.), *твердінь* (книжн., уроч.); *лікар — медик, доктор* (розм.), *ескулап* (жарт., заст.), *цілитель* (книжн., уроч.), *коновал* (зневажл.). У синонімічні відношення можуть вступати не тільки загальноновживані слова літературної мови, але й обмежені за своїм використанням лексичні одиниці (діалектні, професійні тощо).

Два і більше синоніми, які співвідносяться між собою при позначенні одних і тих самих явищ, предметів, ознак, дій тощо, утворюють у мові певну групу, парадигму, яку називають **синонімічним**

рядом. У складі синонімічного ряду виділяється одне слово, найбільш уживане, семантично максимально ємне і стилістично нейтральше. Воно стає основним, стрижневим. Таке слово називають домінантою синонімічного ряду. У синонімічних словниках домінанта подається першою в ряду (*йти* — *ходити*, *ступати*, *прямувати*, *ірокувати*, *брести*, *летіти*, *направлятися*).

У синонімічні ряди можуть об'єднуватися слова однієї частини мови (*анонсувати* — *афішувати*, *оголошувати*, *повідомляти*, *сповіщати*; *антипатичний* — *неприємний*, *відворотний*, *огидний*, *відразливий*, *гидкий*, *бридкий*, *несимпатичний*; *антураж* — *оточення*, *середовище*, *обставини*). Іноді у синонімічному ряду разом з окремими словами об'єднуються словосполучення різних типів: повнозначні слова і сполучення службових слів з повнозначними (*антипатичний* — *неприємний*, *огидний*, *не до вподоби*; *тремтливий* — *з тремтінням*); слово і фразеологічне сполучення (*дорослішати* — *доходити літ*, *доростати свого розуму*, *зводиться на ноги*; *червоніти* — *пекти раків*). У таких випадках кожен член синонімічного ряду має подібні граматичні функції.

Синонімічні ряди неоднакові за кількістю компонентів, порівняймо: *абетка* — *азбука*, *алфавіт*; *амбагада* — *посольство*, *представництво*; *антидот* — *протиотрута*; *анекдотичний* — *смішний*, *жудний*, *гідний сміху*; *луна* — *відголос*, *відгомін*, *відлуння*, *відгук*, *резонанс*, *відлунок*.

З погляду постійності складу синонімічні ряди характеризуються відносною незамкненістю. В них можливі зміни, зумовлені розвитком мови й лексичної системи зокрема.

Синоніми розрізняються за стильовою належністю і стилістичною сутністю. В одному ряду можуть бути слова, що використовуються в різних стилях (книжні й розмовно-просторічні), слова з різними емоційно-експресивними функціями (*іти* — *прямувати*, *брести*, *волоктися*, *чалапати*, *клизгати*, *чухрати*, *тарабанитися*).

Багатозначне слово може входити своїми різними значеннями (ЛСВ) одразу в декілька синонімічних рядів (*високий*₁ (про зріст) — *рослий*, *довгий* (розм.), *довгов'язий* (розм.), *довготелесий* (розм.); *високий*₂ (важливий за значенням) — *видатний*, *почесний*, *великий*; *високий*₃ (про звук, голос) — *тонкий*, *пискливий*, *писклявий*; *високий*₄ (спрямований на здійснення великої мети) — *благородний*, *великий*, *святий*, *священний*; *високий*₅ (який має дуже добру якість) — *відмінний*, *високоякісний*, *добірний*, *якісний*; *високий*₆ (про стиль, мову) — *урочистий*, *піднесений*, *патетичний*, *пафосний*, *пишний*).

У синонімічні відношення вступають не всі слова. Не мають синонімів у літературній мові, як правило, власні назви, багато конкретних назв предметів побуту. Не повинні мати синонімів терміни, хоча так звана абсолютна синонімія (повний збіг значень) спостері-

гається переважно саме в сучасних термінологіях (*акцент — нагос, асиміляція — уподібнення*).

Крім загальномовних синонімів, які є одиницями лексичної системи, виділяються так звані *оказіональні (контекстуально-мовленнєві, ситуативні, індивідуальні, авторські)* синоніми, що виходять за межі лексико-семантичної системи. Їх поява зумовлена індивідуальними особливостями стилю носія мови. Характерними ознаками цих синонімів є чітко виражена контекстуальна зумовленість, індивідуальність семантики, невідтворюваність, тобто явна обмеженість використання, відсутність у словниках і складність дослівного перекладу на іншу мову.

Внутрішні властивості синонімів розкриваються в їхніх функціях — семантичних і стилістичних.

Найважливіші *семантичні функції* синонімів — *заміщення й уточнення*. Функція *заміщення* полягає у взаємній заміні семантично адекватних (повних) синонімів, які використовуються як різні, але рівноцінні назви одного і того самого предмета (явища). Ця функція дозволяє уникнути одноманітного повторення слів у контексті. Заміщення — вихідна семантична функція синонімів. Функцію взаємного синонімічного заміщення можна спостерігати у слова і відповідного йому фразеологізму (*червоніти — пекти раків*), у скороченнях і їхніх розгорнутих найменуваннях (*медсестра — медична сестра*), у слова й еквівалентного йому словосполучення (*перемогти — одержати перемогу*), у слова та його перифрази (*вугілля — чорне золото*). Функція *уточнення* полягає в розкритті характерних ознак позначуваних предметів і явищ. Ця найважливіша семантична функція синонімів реалізується найчастіше в межах певного фрагмента тексту (речення) при близькому, контактному розташуванні взаємоуточнювальних слів. Предмети та явища дійсності є надзвичайно багатогранними, а тому часто виникає потреба в одночасному використанні одразу кількох синонімів. *Смислорозрізнавальна (ідеографічна) й уточнювальна* функції важливі для диференціації значень¹. За допомогою ідеографічних синонімів може уточнюватися *інтенсивність, ступінь прояву* якостей, властивостей, дій тощо (*бідний — злиденний, красивий — прекрасний, малий — мізерний, холодний — крижаний*). Такі синоніми характеризуються наявністю / відсутністю семи інтенсивності (*бідність — злиденність* 'крайня бідність', *холод — мороз* 'сильний холод').

Стилістичні функції синонімів якісно відрізняються від семантичних і разом із тим взаємодіють із ними. Стилістична синонімія

¹ Див.: Палевская М.Ф. Синонимы в русском языке / М.Ф. Палевская. — М., 1964. — С. 48; Новиков Л.А. Вказ. праця. — С. 231.

реалізується передусім як функція оцінки і стильової організації тексту. *Власне стилістична* функція характеризується тим, що до депотативного значення приєднується емоційно-експресивне (конотативне) значення. Синоніми, які відрізняються оцінкою та іншими прагматичними характеристиками, називають *стилістичними*.

Стилерозрізнавальна функція полягає у тому, що синоніми вказують на стиль, сферу використання. Такі синоніми Р. Будагов назвав *стильовими*. Вони виділяються, як правило, на фоні чітко не закріпленої за певним стилем домінанти й утворюють стильові парадигми синонімів. Вираження *оцінки* позначуваного ґрунтується на різній стильовій характеристиці синонімів (високі, поетичні, книжні, офіційно-ділові — розмовні, просторічні й інші слова). Узгоджуючись стилістично із загальним характером тексту, такі синоніми виконують одночасно функцію його *стильової організації*.

Семантичні і стилістичні функції синонімів взаємопов'язані. Закріплення за синонімами певних стилістичних функцій може привести до часткової зміни їхньої семантики.

Стилістичні синоніми, які виражають більший ступінь прояву певної ознаки (властивості), мають більш “конденсовану” семантику, ніж співвідносні нейтральні слова. В мові художньої літератури вони використовуються як образотворчий засіб створення градації.

На синонімії базується таке стилістичне явище, як *перифраз* (перифраза) — описовий зворот мови, за допомогою якого зміст слова передається не прямо, а через характерні ознаки (*вугілля — чорне золото*).

Носії мови можуть використовувати так звані *евфемізми* (синонімічні евфемістичні словосполучення) — слова, словосполучення, речення, які пом'якшують, завуальовують зміст сказаного: *товстий — не худий, дорідний, міцний*.

Об'єднання слів у синонімічні ряди — один з яскравих проявів системних відношень у лексиці.

§ 15. Лексична конверсія. Типи конверсивів та їхні функції

Конверсія (від лат. *conversio* — зміна, перетворення) в граматиці й лексиці — спосіб вираження суб'єктно-об'єктних відношень в еквівалентних за смислом реченнях. Конверсія виражає зворотні відношення мовних одиниць у вихідному і похідному висловлюваннях. Явище конверсії досліджується у працях Ю. Апресяна, О. Єсперсена, Дж. Лайонза, Л. Новикова, Ю. Степанова та ін.

У граматиці конверсія проявляється у співвідносних структурах активної і пасивної конструкцій і виражається формами одного сло-

ва — так званими *граматичними конверсивами*¹. Прикладом граматичної конверсії є активний і пасивний звороти мовлення (*Учень читає оповідання — Оповідання читається учнем*), в яких форми стану (*читає і читається*) виступають як граматичні конверсиви.

Лексична конверсія, на відміну від граматичної, виражається не формами одного і того самого слова, а *різними* словами (*вищий — нижчий, давати — брати, молодший — старший, продавати — купувати, учитель — учень*). Вона різноманітніша за граматичну і позначає відношення не тільки суб'єкта й об'єкта, але й агента і контрагента як учасників однієї ситуації (*Студент складає залік професору — Професор приймає залік у студента*). Пари слів, які виражають зворотні відношення, є *лексичними конверсивами*.

Лексична конверсія — це категоріальне лексико-семантичне відношення протилежно спрямованих за своїм значенням слів (ЛСВ), що виражають їх суб'єктно-об'єктні відношення в прямому й оберненому висловлюваннях, які позначають одну і ту саму ситуацію. Таке відношення лежить в основі виділення лексико-семантичного класу *конверсивів*².

Лексичні конверсиви виражають *двобічні суб'єктно-об'єктні відношення* і представляють у тексті одну і ту саму дію (відношення) в різних, протилежних напрямках: *“Динамо” виграє у “Шахтаря” — “Шахтар” програє “Динамо”*. Виграш однієї з команд одночасно є програшем її суперників. Конверсиви мають однакову предметну співвіднесеність, один денотат.

Позначаючи з різних точок зору (позицій учасників ситуації) один і той самий позамовний факт, конверсиви мають *різні значення*, що взаємно заперечують одне інше: *вигравати* — ‘перемагати’, *перемога* — ‘успіх у чомусь’; *програвати* — ‘зазнавати поразки’, *поразка* — ‘неуспіх’. Диференційні семи конверсивів несумісні. Вони дозволяють таким словам давати пряме й обернене відображення однієї і тієї самої дії (відношення): один отримує перемогу над іншим, завойовує її, досягає успіху, інший — як наслідок і зворотна сторона цього — віддає перемогу першому, позбавляється успіху³.

Виділяють два *основні типи лексичних конверсивів* — структурні і семантичні.

Структурні типи конверсивів виділяються залежно від того, до якої частини мови вони належать: конверсиви-дієслова (*лякати — боятися, продавати — купувати, експортувати — імпортувати*), конверсиви-іменники (*автор — твір, винахідник — винахід, учитель — учень*), конверсиви-прикметники (реалізують свої функ-

¹ Новиков Л.А. Конверсія / Л.А. Новиков // ЛЭС. — М., 2002. — С. 234.

² Новиков Л.А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. — М., 1982.

³ Там само.

ції тільки у формах ступеня порівняння) і конверсиви-прислівники (*Ця книжка дорожча за ту <=> Та книжка дешевша за цю; Він ішов ліворуч від неї <=> Вона йшла праворуч від нього*). Конверсивами можуть бути і деякі інші слова, наприклад, прийменники (*Стіл стоїть перед шафою <=> Шафа стоїть за столом*).

Семантичні типи конверсивів виділяють на основі узагальненого значення, властивого групі лексичних конверсивів. Такі значення відображають взаємозалежність, взаємодію, причиново-наслідкові зв'язки предметів і явищ тощо, наприклад: 'передача', 'набуття' (*Листоноша принесла мені телеграму <=> Я отримав телеграму від листоноші; Він продає нам комп'ютер <=> Ми купуємо у нього комп'ютер; Студенти-медики набувають під час практики професійних навичок <=> Під час практики у студентів-медиків з'являються професійні навички*); 'втрата' (*Учора хлопці витратили останні гроші <=> Вчора у хлопців закінчилися всі гроші*); 'заповнення обсягу, змісту' (*Дисертація складається з чотирьох розділів <=> У дисертацію входить чотири розділи*); 'залежність, причиново-наслідкові зв'язки' (*Якість підготовки студентів визначає успішність на сесії <=> Успішність на сесії залежить від якості підготовки студентів*) тощо.

Існує невелика кількість мовних одиниць, які можуть виражати конверсію без протиставлення формально різних слів. Це конверсиви "в собі" (*воювати, дружити, розмовляти, подруга, співрозмовник, товариш* тощо). Одне й те саме слово передає конверсивні відношення у вихідному й оберненому висловлюваннях (*Ірина розмовляє з Іваном <=> Іван розмовляє з Іриною*).

На відміну від синонімів, конверсивам не властиве контактне або хоча б відносно близьке розташування в тексті. Один із конверсивів використовується в тексті, а другий залишається за його межами, але завжди розуміється завдяки закономірній заміні суб'єкта й об'єкта, пов'язаних конверсивними відношеннями¹. Обидва конверсиви в одному тексті рідко використовуються одночасно. Це стилістичний прийом експресивного підкреслення думки (*Перемога одного завжди є поразкою іншого*).

Основна функція конверсивів — бути центральним семантичним і конструктивним елементом при формулюванні еквівалентних висловлювань, які представляють у мові одну і ту саму ситуацію в різних напрямках: від одного її учасника до іншого, й навпаки. Як і синонімія, конверсія — відношення переважно ономасіологічне.

¹ Новиков Л.А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. — М., 1982.

§ 16. Антонімія. Антоніми, їхні типи й роль у лексико-семантичній системі

Одним із яскравих проявів системних відношень у лексиці є **антонімія**. Антонімія, як і синонімія, властива всім природним мовам, а отже, вона є однією з мовних універсалій.

Головним при визначенні антонімії є поняття *протилежності*: важливі для людини розбіжності в предметах і явищах осмислюються нею, оцінюються й відображаються в мові як протилежність. Розрізняють два види протилежності: контрарну і комплементарну. *Контрарна протилежність* виражається видовими поняттями, між якими є середній (проміжний) член (*гарячий* — теплий — *холодний*). *Комплементарну протилежність* утворюють видові поняття, що доповнюють одне одного до родового, між якими немає середнього (проміжного) поняття (*істинний* — *хибний*). Як і контрарні поняття, вони є крайніми, граничними на осі протилежності. Заперечення одного з комплементарних понять дає значення другого: *неістинний* означає *хибний* і навпаки¹.

За визначенням відомого українського лінгвіста О. Тараненка, **антоніми** — це “слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями”².

Найповніше й найвиразніше антонімія виявляється на лексичному рівні. Вона є передусім лексичним явищем: протилежні смисли речень виникають за рахунок антонімії їх слів-компонентів або передбачають існування певного лексико-семантичного протиставлення. Отже, антонімія є важливим семантичним відношенням *лексичних* одиниць.

Лексична антонімія — співвідносне протиставлення двох і більше слів, протилежних за найбільш загальною, найбільш суттєвою семантичною ознакою. Вона досліджується у працях Ю. Апресяна, Л. Булаховського, Дж. Лайонза, В. Кононенка, Л. Новикова, Л. Полюги, О. Тараненка, М. Шанського та ін. **Лексична антонімія** — це категоріальне лексико-семантичне відношення протилежних значень, які виражаються формально різними словами (ЛСВ), що реалізують у тексті функцію протиставлення та інші, зв’язані з нею, функції³.

¹ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). — М., 1973.

² Тараненко О.О. Антоніми / О.О. Тараненко // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 27.

³ Новиков Л.А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. — М., 1982.

До недавнього часу *антонімами* вважалися тільки слова, які містять у своєму значенні вказівку на якість. Однак таке вузьке розуміння антонімії не враховує повною мірою всіх можливостей вираження протилежності в мові. Останнім часом зміст поняття *антонім* суттєво розширився: сучасні дослідники називають антонімами слова, що належать до однієї частини мови, позначають якість, почуття, дію, стан, оцінку, просторові і часові відношення тощо і мають протилежні значення.

Лексичні одиниці є антонімами, якщо в них різні знаки (лексеми) і протилежні значення (семеми). Різні лексичні одиниці, що виражають антонімію, виявляють загальну ознаку — наявність *граничного заперечення* у тлумаченні одного з членів антонімічної пари. Логічна модель протилежності реалізується в мові як антонімія тільки у тих слів, які позначають якість, протилежну спрямованість дій, станів, ознак, властивостей, а також у невеликої кількості лексичних одиниць зі значенням просторових і часових координат. Не мають загальнономовних антонімів слова конкретної семантики (*дерево, людина, сонце, хліб*). Отже, сутність антонімії можна визначити як відношення граничного заперечення між лексичними одиницями зі значенням якості або спрямованості.

Антонімія характеризується однотипністю смислових структур її одиниць, протиставлених парадигматично за однією диференційною ознакою протилежними семами їхніх значень. Антоніми мають подібні смислові структури і тлумачення й розрізняються протиставленням протилежних сем (*літо* ‘найбільш тепла пора року’ — *зима* ‘найбільш холодна пора року’, *важкий* ‘який має велику вагу’ — *легкий* ‘який має малу вагу’).

Лексикологи (Л. Булаховський, М. Шанський та ін.) вказують на обов'язковість ознаки логіко-семантичної співвідносності понять при визначенні антонімічних слів, що називають ці поняття. Співвідносним протиставлення називається тому, що у відношення такого роду вступають лише слова, які знаходяться в одній лексичній парадигмі, належать до однієї частини мови і позначають логічно сумісні поняття. В основу їх зіставлення покладена одна спільна суттєва ознака. Так, логічно і семантично співвідносними є слова, що характеризують різного роду якісні ознаки (колір (*білий* — *чорний*), смак (*кислий* — *солодкий*) тощо); емоції (*любов* — *ненависть*); поняття простору (*зліва* — *справа, схід* — *захід*), часу (*вчора* — *завтра, ранок* — *вечір*); дії та стан (*опускати* — *піднімати, хворіти* — *одужувати*) та ін.

Експериментальні дослідження показують, що зв'язок слів за контрастом належить до числа дуже поширених і важливих в українській мові. Антоніми виявляють стійкі семантичні зв'язки, утворюючи пари і цілі мікросистеми лексичних одиниць (*високий* —

низький, гарячий — *теплій* — *холодний, підйом* — *спуск, вчора* — *сьогодні* — *завтра*). Згадка про один член антонімічної пари може викликати уявлення про інший (слово *важкий* носій мови може зіставити з протилежним — *легкий*).

Антоніми, як і синоніми, утворюють групи семантично близьких за функцією одиниць. Антонімія виникає лише тоді, коли існує не менше двох семантично співвідносних слів, протилежних за значенням. Не можна, наприклад, сказати, що слово *гарячий* — антонім. При цьому необхідно одразу уточнити: *гарячий* — антонім слова *холодний*. Отже, антоніми існують, як мінімум, попарно. Два (чи більше) близьких за функцією протиставлення слова утворюють **антонімічний ряд**. Кожен із членів цього ряду може мати синоніми. Слова в антонімічних парах (і рядах) вступають у складні відношення, утворюючи свого роду антонімічні парадигми. Підставою для зближення і зіставлення можуть служити споріднені словотвірні зв'язки (*високо* — *низько*, *високий* — *низький*, *висота* — *низина*, *височезний* — *низенький*, *вищий* — *нижчий*, *підвищувати* — *знижувати*) або загальний понятійний зміст в одній тематичній парадигмі. Зближення може відбуватися і за іншими логічними, функціонально-семантичними, стилістичними й іншими ознаками.

За **семантикою** (за типом протиставлення) антоніми поділяють на кілька основних класів. В основу *семантичної* класифікації антонімів кладеться характер протилежності, яку вони виражають у мові. Відповідно до цього виділяються основні **класи антонімів**, кожен із яких становить сукупність лексичних одиниць, що реалізують у мові один із типів протилежності.

Градуальні антоніми виражають *якісну* логічну протилежність і виявляють градуальну (ступеневу) опозицію, яка вказує на різний ступінь прояву ознаки. Градуальні антоніми є найбільшим класом слів із протилежним значенням, що позначають два діаметрально протилежні (за мірою або ступенем вияву) видові поняття певного родового поняття. Це переважно поняття якості (*хороший* — *поганий*, *красивий* — *потворний*, *гарячий* — *холодний*), кількості (*багато* — *мало*), дії (*починати* — *завершувати*), ознаки дії або якості (*дуже* — *злегка*). Такі родові поняття характеризуються можливістю ступеневого зростання або спаду. Антоніми не повністю покривають його, тому між крайніми виявами можливі проміжні ланки (*холодний* — (*прохолодний* — *теплій*) — *гарячий*, *любов* — (*приязнь* — *неприязнь*) — *ненависть*). Якісні прикметники з префіксами *не-*, *без-* будуть антонімами тільки, якщо вони є граничними, крайніми членами антонімічної парадигми (*культурний* — *некультурний*). До градуальних можна умовно віднести позначення основних часових і просторових координат, які хоча і не мають якісних значень,

але виявляють “ступеневі” опозиції (*позавчора — вчора — сьогодні — завтра — післязавтра*).

Комплементарні антоніми виражають додатковість (комплементарність). У цьому порівняно невеликому класі слів реалізується комплементарна протилежність. Комплементарні антоніми позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом складають певне родове поняття, без проміжних ланок (*наявність — відсутність, мертвий — живий, правда — брехня, рух — спокій*). Протиставлення представлено двома протилежними словами, що взаємно доповнюють одне одного. Заперечення одного з членів такого протиставлення дає значення другого.

Векторні антоніми виражають взаємну протилежну спрямованість дій, ознак і властивостей або векторну протилежність лексичних одиниць. Векторні антоніми позначають дві протилежно спрямовані або взаємно зворотні дії, явища, ознаки, напрями, відношення тощо (*вперед — назад, в’їжджати — виїжджати, вхід — вихід, закривати — відкривати, спуск — підйом*).

Л. Новиков виділяє *антоніми-квалітативи, антоніми-контративи, антоніми-комплементариви*, які розрізняються характером сем, що протиставляються. В *антонімах-квалітативах* диференційні семи виражають якісно протилежний ступінь протиставлення ознаки, стану (*молодий — старий*). Такі опозиції характерні для прикметників однієї тематичної групи. Прикладом *антонімів-контративів* можуть бути слова, що позначають явища з протилежною спрямованістю (*входити — виходити, відкривати — закривати*). Диференційні семи, за якими протиставляються антоніми, органічно пов’язані з семою ‘напря́м’, яка найчастіше присутня у семантиці дієслів. У змісті *антонімів-комплементаривів* є взаємовиключні протилежні ознаки, між якими не може бути градуальних переходів (*чоловік — жінка*)¹.

За **структурою** антоніми діляться на *різнокореневі* (*багато — мало, білий — чорний, важкий — легкий, губити — знаходити, мокрий — сухий*) і *однокореневі* (*девальвація — ревальвація, заїжджати — виїжджати, підходити — відходити*). В однокореневих антонімах протилежність значення зумовлена використанням семантично різних афіксів, які, як і слова, можуть вступати в антонімічні відношення, або ж протилежність з’являється в результаті приєднання до слова префікса, і тоді лексична антонімія є наслідком словотвірних процесів (*мобілізація — демобілізація, революція — контрреволюція, моральний — аморальний*). Такі антоніми ще називають граматичними (лексико-граматичними). Серед різнокореневих ан-

¹ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике) / Л.А. Новиков. — М., 1973.

тонімів найчастіше спостерігаються прикметники, потім іменники і дієслова. Однокореневі антоніми зустрічаються серед усіх лексикограматичних розрядів слів, а найбільш частотними є дієслівні антоніми, оскільки ця частина мови відзначається багатством префіксів.

Серед однокореневих антонімів часто виділяють антоніми-евфемізми й антоніми-енантіосеми. *Антоніми-евфемізми* — це слова, що виражають семантику протилежності стримано, м'яко. Вони, як правило, утворюються за допомогою префікса *не-*, порівняймо: *молодий* — *старий* і *молодий* — *немолодий*, *розумний* — *дурний* і *розумний* — *нерозумний*. Різновид антонімії, при якому значення протилежності виражається одним і тим самим словом (наприклад: *позичити* 'дати комусь у борг' і 'взяти в когось в борг'), називають *енантіосемією* (внутрішньослівною антонімією).

Енантіосемія — це особливий, непродуктивний різновид антонімії, який являє собою протилежність значень (ЛСВ) одного і того самого слова і знаходить зовнішнє вираження у синтаксичних і лексичних засобах. Розвиток протилежних значень у семантичній структурі одного слова цікавить дослідників досить давно. Так, Л. Булаховський писав, що "значення можуть змінюватися в мові до прямої своєї протилежності" (1953). В. Виноградов відзначав випадки формування в мові "своєрідних омоантонімів" (1960). Як різновид антонімії розглядає це явище Р. Будагов. Л. Новиков також вважає енантіосемію різновидом антонімії і зазначає, що для сучасної мови явище енантіосемії є непродуктивним і нерідко внутрішньослівне розщеплення значення веде до виникнення омонімів. М. Шанський розглядає слова, що мають у собі два протилежні значення, як один із різновидів омонімів¹. Семантичні можливості таких антонімів реалізуються в контексті.

Отже, за **формально-структурними ознаками** можна виокремити дві основні групи лексичних антонімів: *різнокореневі* й *однокореневі*. Серед однокореневих, крім власне однокореневих, за додатковими семантичними ознаками розрізняють *антоніми-евфемізми* й *антоніми-енантіосеми*.

У **стилістичному** плані антоніми поділяються на загальномовні і контекстуальні (контекстуально-мовленнєві, оказіональні).

Загальномовні антоніми характеризуються суспільно усвідомленими системними відношеннями, стійкою належністю до певної

¹ Див.: Виноградов В.В. Избр. труды. Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов. — М., 1977; Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике) / Л.А. Новиков. — М., 1973; Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. — М., 1972. — С. 64.

лексико-граматичної парадигми, регулярністю відтворювання в однакових (або подібних) синтагматичних умовах, закріпленістю у словниковому складі, відносно стійкою стильовою приналежністю і стилістичною сутністю (наприклад, емоційно-експресивними відтінками) тощо. Такі антоніми існують у лексико-семантичній системі мови відносно незалежно. Вони складають так звану об'єктивну сукупність антонімічних можливостей мовної системи.

Елементарною одиницею антонімічного протиставлення виступає лексико-семантичний варіант слова. Тому одне і те саме слово може входити в різні ряди антонімів. Багатозначне слово може входити своїми різними значеннями одразу в кілька антонімічних протиставлень (*великий (будинок) — малий, великий (прогрес) — незначний, великий (вчений) — маловідомий*). Проте не завжди кожне зі значень багатозначного слова має антоніми. Слово *день* має чотири основні значення ('частина доби з ранку до вечора', 'доба, проміжок часу в 24 години', 'календарна дата, присвячена якійсь події, особі', 'час'), але в антонімічні відношення воно вступає тільки в одному значенні (*день — ніч*). Тісний взаємозв'язок антонімії з багатозначністю свідчить про системність відношень лексичних одиниць, їх взаємозв'язок, взаємозумовленість при збереженні кожним із явищ своїх диференційних ознак. Слово може одночасно входити до складу різних лексико-семантичних парадигм.

На антонімії будується *оксюморон (оксиморон)* — стилістичний прийом, який полягає у використанні в одному словосполученні слів, що виражають логічно несумісні поняття, які різко суперечать за смыслом і взаємно виключають один одного: *гарячий сніг, сльози радості, страшенно красивий*.

Отже, **антонімія** — це тип семантичних відношень лексичних одиниць, які мають протилежні значення. Вона тісно пов'язана з іншими лексико-семантичними категоріями, головним чином із синонімією. Розуміння структурних і семантичних можливостей антонімічних опозицій дозволяє найбільш правильно й раціонально використовувати антоніми в мовленні, вибирати інформативно найбільш значущі з них. Не мають антонімів, як правило, іменники з чітко закріпленим конкретним значенням, числівники, більшість займенників, тобто слова, у значенні яких відсутні оцінно-якісні ознаки, пряма безпосередня співвіднесеність із поняттям про предмет, а також інші логіко-семантичні характеристики. Антонімія є одним із джерел конверсії. Як синонімія і конверсія, антонімія — категоріальне лексико-семантичне відношення, переважно ономаціологічне.

Розділ II

КЛАСИФІКАЦІЯ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

§ 17. Лексика української мови за походженням

Основу лексики кожної мови становить **питома лексика** — словниковий фонд, наявний у мові від самого початку її існування й не запозичений із жодної іншої мови. До основного словникового фонду питомої лексики належать назви спорідненості (*батько, мати, брат, сестра*), найважливіших реалій природи (*земля, небо, річка, море, Сонце, Місяць*), основних кольорів (*білий, чорний, червоний, зелений*), займенники, числівники, основні дієслова (*йти, їхати, вестити, везти, бігти, летіти*) тощо. Саме на підставі порівняння основної лексики (а також її фонетичних та граматичних рис) роблять висновки про спорідненість мови з іншими та її місце в генеалогічній класифікації мов.

Переважає більшість питомої лексики української мови — праслов'янського походження, тобто успадкована з незафіксованої, але реконструйованої дослідниками праслов'янської мови (існувала від початку II тис. до н. е. до середини I тис. н. е.) — спільного джерела всіх слов'янських мов. Українська лексика праслов'янського походження виявляє фонетичні та граматичні відповідності з лексемами інших мов слов'янської групи (порівняймо укр. *білий* — пол. *biały* — болг. *бял*).

Частина питомої української лексики виявляється ще давнішою за праслов'янську мову і сягає реконструйованої праіндоєвропейської мови (існувала не пізніше V тис. до н. е.) — спільного джерела

всіх мов індоєвропейської родини, зокрема слов'янських, балтійських, германських, латинської та романських, грецької, іранських, індійських тощо (порівняймо укр. *дім*, латис. *doms*, нім. *Dom*, лат. *domus*, давньогрец. *domos*). А деякі українські питомі лексеми (наприклад, *мене, ти, той*) давніші навіть за праіндоєвропейську мову і сягають епохи первісного мовотворення.

Питомій лексиці протиставляється **іншомовна лексика**. Її класифікують відповідно до міри освоєння (та, що зберігає чужомовні риси, як-от *харакірі, кенгуру*, і цілком освоєна, як-от *скло, тарілка*), за мовами, з яких здійснено запозичення (відповідно, в українській мові виділяють грецизми, латинізми, германізми, тюркізми, іранізми, арабізми та ін.). Особливу роль в історії української мови відіграли **старослов'янізми** і **церковнослов'янізми**, що органічно входили до староукраїнської книжної мови. Запозичення поділяють на безпосередні й опосередковані — у другому випадку наявна мова-посередник (або посередники).

Освоєння іншомовного слова включає його адаптацію на різних мовних рівнях — фонетичному (узгодження звучання слова з фонетичною системою мови, яка приймає запозичення: грец. *pharos* > укр. *парус*), граматичному (зокрема, набуття відмінкової парадигми: фр. *paleto* > укр. *пальто, пальта, в пальті*) та семантичному (розширення, звуження, перенесення значення).

Поява іншомовних слів є наслідком **мовних контактів**. Оскільки лексика якнайближче пов'язана з життям носіїв мови, то запозичуються здебільшого слова, що належать до найбільш розвинених сфер діяльності в мові-донорі, і таке запозичення відбувається в різні мови. Наприклад, розвиток голландського мореплавства зумовив появу в багатьох мовах Європи, зокрема й слов'янських, морської лексики голландського походження, а розвиток італійської музики віддзеркалився в масиві італійської з походження музичної лексики в українській та багатьох інших мовах. Від періоду Київської Русі українська мова успадкувала велику кількість грецької лексики зі сфери духовної культури, оскільки саме в цій галузі вплив Візантії на Русь був особливо значним. Деякі давно запозичені лексеми успадковані ще з праслов'янського періоду (*дуб, щука* — з фінно-угорських мов), а то й з праіндоєвропейських часів (*рудий, руда* — з шумерської мови). Кінець ХХ — початок ХХІ ст. означений збільшенням кількості англіцизмів (англізмів) мало не в усіх мовах світу, зокрема й в українській. Особливо це стосується тих галузей діяльності, які носії англійської мови розвивають особливо активно — інформатика та комп'ютерні технології, економіка, право. Трапляються випадки, коли те саме слово приходить у мову в різний час різними шляхами й тому має варіанти, спільність походження яких мало впізнавана (*пошта* — *пост, фіміам* — *тим'ян*).

Таким чином, словниковий склад української мови віддзеркалює тривалу історію її становлення від найдавніших часів до сьогодні.

§ 18. Лексика української мови за сферою вживання.

Загальноновживана лексика. Лексика обмеженого вживання

Національна мова складається з багатьох підсистем (територіальних, соціальних, професійних), пов'язаних між собою словниковим фондом, граматичними та фонетичними правилами. Однак кожна з цих підсистем відрізняється від іншої специфічними словами та термінами, своєрідним вживанням окремих лексем, а також деякими фонетичними і граматичними особливостями. Важливе місце належить літературній мові, що обслуговує представників різних територіальних, соціальних і професійних діалектів. Вона піддається нормуванню та свідомому впорядкуванню, є взірцем, еталоном для широкого загалу. Тому її ще називають **кодифікованою**.

За сферою вживання лексика української мови поділяється на загальноновживану, або загальнонародну, та лексику обмеженого вживання, або спеціальну.

Загальноновживана лексика. Загальноновживані, або загальнонародні, слова — лексичні одиниці, які знають і вільно використовують усі носії української мови незалежно від місця проживання, професії, віку, освіти, соціального стану (*вітер, зелений, юний, квартира, голова, ринок, лікар, взуття, кіоск, таксі, майдан, земля, хатина, дерево, батько, мати, життя, надія, море, дитя, дівчина, парубок, трава, хліб, вода* тощо). Серед загальноновживаної лексики виокремлюють і менші за складом групи: суспільно-політичну лексику, книжну, розмовну тощо. Хоч не всі члени мовного колективу користуються словами зі згрубілим відтінком (*реготати, плентатися, теревентити, брехати*), із відтінком книжності (*поетка, возвеличити, амбіції, ефективність, імідж, ратифікація, реконструкція*), однак такі лексичні одиниці належать до загальнонародних, бо зрозумілі їй відомі більшості носіїв мови. А саме це і є головним критерієм належності їх до загальноновживаної лексики.

Лексика обмеженого вживання. Поряд із загальноновживаною виділяють інший шар лексики — спеціальної, обмеженої сферою вживання. Функціонування її обмежується: 1) територіальною поширеністю, окремими діалектними ареалами, 2) професійною сферою, 3) поширеністю серед певних груп людей, об'єднаних за різними соціальними ознаками.

§ 19. Територіально обмежена лексика

Серед підсистем національної мови найбільш яскраво виділяються територіальні діалекти, що протиставлені один одному і національній літературній мові.

Національна літературна мова протистоїть діалектній за такими ознаками: а) жанрова необмеженість — жанрова обмеженість, б) суворе нормування — несуворе нормування, в) літературна норма — діалектна норма.

Літературна мова й територіальні діалекти, які є живомовними джерелами поповнення її лексичного складу, постійно взаємодіють. Інтерференція літературної мови та місцевих діалектів здійснюється шляхом поступового витіснення діалектних особливостей. Разом із тим і літературна мова зазнає впливів місцевих діалектів внаслідок проникнення в неї спеціальних регіональних слів або через засвоєння носіями літературної мови специфічної для певної території манери вимови тих чи інших лексичних одиниць.

Діалект (говір) — різновид національної мови, який є засобом спілкування людей, об'єднаних територією, матеріальною й духовною культурою, ментальністю. Діалекти складаються із говірок, а сукупність близьких діалектів утворює **наріччя**. В українській мові виділяють три наріччя: *південно-східне* (на території південних районів Київської та Сумської областей, на всій території Харківської, Луганської, Донецької, Полтавської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, майже у всіх районах Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей), *південно-західне* (на території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької, Закарпатської областей, у південних районах Житомирської, Рівненської, Волинської областей, у деяких районах Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей) та *північне*, або *поліське* (на території сучасної Чернігівської області, в північних районах Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей)¹.

Місцеві діалекти мають свої особливості, свої специфічні ознаки на різних мовних рівнях — на фонетичному, акцентному, граматичному, словотвірному, лексичному. Кожен говір становить систему, яка певними своїми ланками відрізняється від системи решти діалектів і від системи літературної мови².

¹ Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. — К., 1980. — С. 7.

² Дзєндзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й.О. Дзєндзелівський. — Ужгород, 1965. — С. 5.

Групи слів, вживання яких обмежене певною територією, називають діалектизмами. Ними послуговуються мешканці різних регіонів України в розмовному мовленні, і більшість таких лексем мають відповідники в літературній мові: *пательня* — сковорода, *кварта* — кухня, *слоїк* — банка, *слизота* — ожеледиця, *пачва* — курець, *пазур* — ніготь, *палінка* — паляниця (південно-західне наріччя), *касари* — вітальня, *шанька* — торбинка, *хоромія* — галас, крик, *циндрити* — марнотратити, неощадливо що-небудь витратити, *відзяпнути* — відчинити, *патика* — палиця (південно-східне наріччя), *матка* — мати, *миса* — миска, *вилошник* — рогач, *ковбик* — шлунок, *шлуння* — нутроці, *ядрено* — холоднувато (північне наріччя)¹.

Така лексика знайшла своє відтворення в діалектних словниках, регіональних лінгвістичних атласах та в загальнонаціональному “Атласі української мови”².

§ 20. Класифікація діалектизмів

Лексика діалектної мови становить значну за обсягом сукупність одиниць, якій властива складна сітка протиставлень: 1) між діалектними та літературними одиницями, 2) усередині однієї говірки чи одного говору, 3) між лексемами різних говірок, говорів і наріч.

Протиставні та непротиставні відмінності між діалектними системами на лексичному рівні почали розглядати з послідовним проведенням лінгвогеографічних досліджень говірок³. Серед протистав-

¹ Тут і далі приклади діалектизмів подано за працями: *Корзонюк М.М.* Матеріали до словника західноволинських говірок / М.М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. — К., 1989. — С. 62—267; *Дзедзелівський Й.О.* Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття / Й.О. Дзедзелівський. — Ужгород, 1958; *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М.Й. Онишкевич. — К., 1984; Словник буковинських говірок / за ред. Н.В. Гуйванюк, К.М. Лук'янюк. — Чернівці, 2005; *Ващенко В.С.* Словник полтавських говорів. I / В.С. Ващенко. — Х., 1960; *Чабаненко В.А.* Словник говірок Нижньої Наддніпряниці : у 4 т. / В.А. Чабаненко. — Запоріжжя, 1994; *Глуховцева К.* Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Лєснова. — Луганськ, 2002; *Сизько А.Т.* Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок (Кобеляцького району Полтавської області) / А.Т. Сизько. — Дніпропетровськ, 1981; *Лисенко П.С.* Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. — К., 1974; *Аркушин Г.Л.* Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г.Л. Аркушин. — Луцьк, 2000.

² Атлас української мови : в 3 т. — К., 1984—2001. — Т. 1. — 1984; Т. 2. — 1988, Т. 3. — 2001.

³ *Гриценко П.Ю.* Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко. — К., 1990. — 272 с.

них лексичних відмінностей, які є об'єктом ареального вивчення діалектних слів, виділяють опозиції: 1) на базі семантичної спільності лексем, 2) на базі матеріальної спільності кореневої морфеми (за умови відмінностей словотвірної будови), 3) на базі матеріальної спільності слова за умови: а) повних чи часткових семантичних відмінностей, б) відмінностей звукової оболонки (наголосу), в) відмінностей граматичної характеристики слова (роду, числа). До непротиставних явищ належать **локалізми** — слова, що не мають відповідників ні в літературній, ні в діалектних системах мови.

Однак традиційно діалектну лексику класифікують на основі зіставлення говіркового варіанта з нормативною літературною мовною одиницею. Діалектні слова відрізняються від літературних певними ознаками, за якими їх поділяють на групи:

1. **Фонетичні діалектизми** — слова, що відрізняються від літературних лексичних одиниць окремими звуками: олія — *голія*, м'ясо — *мнясо* чи *мнесо*, варять — *вар'ять*, ходять — *ходят*, кінь — *куонь*, качан капусти — *кочан*, бик — *бек*, коридор — *калідор*, зозуля — *зазуля*, пором — *порон*, тісто — *кісто*, кукурудза — *кукургуза*, соняшник — *сояшник*, чемодан — *чамайдан*.

2. **Акцентні діалектизми** — слова, що відрізняються від літературних слів наголосами: ходжу́ — *ходжу*, люблю́ — *люблю*, пишу́ — *пишу*, мо́го — *мо́го*, тво́го — *тво́го*, сво́го — *сво́го*.

3. **Граматичні діалектизми** — слова, що відрізняються від літературної норми певними граматичними формами: дві руки — *дві руці*, дві ноги — *дві нозі*, бачить — *баче*, просить — *просе*, ходить — *ходе*, робить — *робе*, їси — *їсиш*, рукою — *руков*, буду ходити — *буду ходив*, хат — *хатей*, губ — *губей*.

4. **Словотвірні діалектизми** — слова, що відрізняються від слів літературної мови способом творення, а саме іншою комбінацією афіксів з твірними основами: заспаний — *заспалий*, *оспалий*, ранок — *поранок*, огріх — *загріх*, *гріх* 'помилка, пропуск в оранці', окрайчик — *скрайчик* 'відрізаний шматок хліба', оддавати — *ддавати*, трутень — *отрут* 'дармоїд', шкварок — *ошкварок*, *вишкварок*, лущпайка — *шалупайка*, долубайка, шкарупайка 'шкаралупа яйця, шкірка овочів'.

5. Найбільшої уваги заслуговують **лексичні діалектизми**, що відрізняються від слів літературної мови всією лексемою (і звуковою формою, і змістом) або семантикою: плакса — *скригда*, обличчя — *твар*, чепуруха — *ризидоля*, пугач — *путькало*, паливо — *опал*, почервоніти — *загелитися*, свиня — *чушка*, прищ — *пістряк*, навмисне — *нарошне*, річне теля — *випусток*, ночви — *вагани*, осінні сходи жита — *скарادا*.

Лексичні діалектизми. Це найбільша група діалектизмів, серед яких можна виділити власне лексичні, етнографічні та лексико-семантичні.

Власне лексичні діалектизми — слова, що позначають поняття, яким у літературній мові відповідають інші лексичні одиниці, з іншим планом вираження. Це своєрідні синонімічні дублети до загальноновживаних слів: *завушниця* ‘сережки’, *заплітка* ‘жіноча коса’, *напудити* ‘злякати’, *бадате* ‘оглядати хворого’, *байбур* ‘здоровило’, *буза* ‘насіння бур’янів, яке засмічує зерно злаків’, *бруварія* ‘безладдя, безпорядок’, *варцюг* ‘макогін’, *варга* ‘губа’, *зилізко* ‘праска’ *бізнесівше* ‘натщесерце’ (південно-західне наріччя); *кульчики* ‘сережки’, *сповитне* ‘пелюшка’, *закота* ‘комір’, *криселок* ‘стілчик’, *величка* ‘вітальня’, *заполічка* ‘нижня частина віконної рами’, *около* ‘бічна стіна хати’, *чулан* ‘комора’ *бакай* ‘велика вибоїна на дорозі, заповнена брудною водою’, *бараболя* ‘картопля’, *відзяпнути* ‘відчинити’, *ворочок* ‘торбинка для видавлювання сиру’, *пиндики* ‘ласощі’, *підрі* ‘певна схованка’, *примандюритися* ‘сильно захотіти, забажати чого-небудь’ (південно-східне наріччя); *хряпка* ‘качан капусти’, *кришеник* ‘невеликий шматок сала’, *коновка* ‘дерев’яне відро’, *лісавиця* ‘драбина’, *житник* ‘волошка синя’, *кривавник* ‘звіробій’, *лодя* ‘водяний млин’, *соновка* ‘головка соняшника’, *хупавка* ‘красива жінка’, *смолінка* ‘соснове дерево, дрова’ *стебка* ‘комора, що взимку може опалюватися’, *хов* ‘вигодовування, вирощування’, *хованець* ‘вихованець, прийнятий син’, *кусник* ‘хустинка на голову’, *обріка* ‘обітниця’, *братанець/братанка* ‘племінник/племінниця по братові’, *сестранець/сестранка* ‘племінник/племінниця по сестрі’ (північне наріччя).

Етнографічні діалектизми — слова, що називають предмети та явища, невідомі в інших місцевостях, оскільки там відсутні такі реалії й поняття. Вони не мають відповідників ні в літературній мові, ні в інших діалектах. Однак варто зауважити, що виокремлення цієї групи діалектизмів є дещо умовним, оскільки сьогодні в українському мовознавстві не укладено зведеного діалектного словника, який би фіксував усі лексеми, що функціонують у різних говорах України, і тому важко розмежувати етнографічні та власне лексичні діалектизми. Етнографічні діалектизми охоплюють передусім лексикотематичні групи, що передають матеріальну й духовну культуру, побут, умови життя. Серед них можна виділити такі¹:

1. Назви одягу й взуття: *галька* ‘нижня жіноча сорочка з мережкою’, *набідрик* ‘вид короткого верхнього жіночого одягу’, *тирнівка* ‘квітчаста святкова хустка’ (південно-західне наріччя); *діжурка* ‘чоловіче тепле напівпальто з хутровим коміром’, *коротушка* ‘короткий верхній одяг із домотканого сукна’, *баска* ‘жіноча кофта нави-

¹ За основу взято класифікацію етнографічних діалектизмів, подану у виданні: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за ред. І.К. Білодіда. — К., 1973. — С. 187—189.

пуск', *бредні* 'чоловіче взуття для лову риби', *бебешка* 'жіночий одяг, схожий на кофту', *бурмус* 'короткий жіночий одяг на ваті без коміра' (південно-східне наріччя); *кошуля* 'вишита сорочка' (північне наріччя).

2. Назви страв: *балабух* 'невелика кругла хлібина із залишків тіста', *варінка* 'страва зі шматочків звареного тіста', *жупаня* 'страва з гороху й пшона', *волок* 'рідка страва з вареної молоді зелені', *картухлянка* 'густа каша з картоплі й пшона', *либадя* 'страва з розтертого пареного пшона й підсмаженого розтертого конопляного насіння' (південно-західне наріччя); *бузинник* 'кисіль із ягід бузини', *вурда* 'начинка пирогів, яка виготовлялася з соняшникової або конопляної макухи', *шуленики* 'прісний корж із медом і маком' (південно-східне наріччя); *жур* 'рідка страва з вівсяного борошна, води та олії', *чулаки* 'довгасті пампушки з гречаного або пшеничного борошна з олією', *котки* 'страва, подібна до галушок, що вживають із маком і цукром' (північне наріччя).

3. Назви житлових і господарських приміщень, знарядь праці та предметів побуту: *колиба* 'помешкання пастуха', *барелка* 'невеличка дерев'яна діжечка з двома днищами і отворами збоку для зберігання води на полі під час польових робіт', *гаже* 'знаряддя у формі мотики з двома чи трьома зубами для копання картоплі' (південно-західне наріччя); *двійчатки* 'вила на два різки', *кабиця* 'викладена в сінях з цегли пічка, на якій влітку варили їжу', *пісна* 'відвар крейди чи глини з борошном, яким покривають уже побілені стіни' (південно-східне наріччя); *сохар* 'дерев'яні вила' (північне наріччя).

4. Назви, пов'язані з особливостями місцевості: *булутача* 'в'язке болото', *гатка* 'дорога на болотистому місці, викладена ломаччям, галуззям і засипана землею', *завудка* 'невелика спеціальна затока на річці, куди заводять на тимчасову стоянку плавучий млин під час сплаву лісу', *здуховина* 'місце на болоті, що не замерзає' (південно-західне наріччя); *біловід* 'назва придніпрових плавнів, на місці яких колись була вода, а тепер з'явилась рослинність' (південно-східне наріччя); *лядо* 'високе місце в лісі, де росте сосна', *випуски* 'місце біля села, де пасуть худобу', *яруга* 'довга балка з кущами' (північне наріччя).

5. Назви, пов'язані з народним мистецтвом та ремеслами: *бжукавка* 'іграшка з дерев'яної пластинки з двома дірочками, в які протягнута тонка мотузка, що розтягується то в один бік, то в інший і бринить', *бичке* 'обрізаний залишок ниток основи разом зі смужкою полотна, який використовують як бахрому до рушників' (південно-західне наріччя); *клинчики* 'узор на килимі з фігурами, схожими на клинці', *полуріжка* 'вид узору на килимі', *ляхавка* 'узор у дірочках на чоловічих чи жіночих сорочках' (південно-східне наріччя).

6. Назви, пов'язані з народною демонологією, обрядами та іграми: *бекар* 'гра, під час якої один "пасе" (охороняє), а інші збивають устромлений у землю кілочок', *велін* 'весільний головний убір молодої', *декуване* 'частування учасниками весілля батьків молодої й молодого в себе вдома', *залізна бабуня* 'весільна кухарка', *катулете* 'звичай качати весною по озимині крапанки, що мало б забезпечити дорідний урожай' (південно-західне наріччя); *лентовик* 'стрічка, яку одягала наречена під вінок', *аницьболот* 'болотяний чорт' (південно-східне наріччя); *мавка* 'лісова русалка', *потерчата* 'душі дітей, що померли нехрещеними' (північне наріччя).

Лексико-семантичні діалектизми — це слова-омоніми до літературних лексем, тобто це лексичні одиниці загальнонародної мови, які в місцевих говірках уживаються в іншому значенні. На особливу увагу заслуговують багатозначні слова, частина значень яких у літературній мові і в діалектній однакова, а частина значень не збігається. У процесі вживання таких слів найчастіше трапляються помилки та різні оказіональні ситуації.

Семантичні діалектизми можна поділити на дві групи, остання з яких репрезентована значно більшою кількістю лексичних одиниць:

1. Слова, що в місцевих говорах уживаються в іншому значенні, ніж у загальнонародній мові: *вада* 'суперечка, сварка', *вино* 'виноград — лоза і ягоди', *врода* 'врожай', *гарбуз* 'картопля', *губа* 'гриб', *глист* 'дощовий черв'як', *іней* 'шматки криги, що іде по річці', *квас* 'мінеральна вода', *ковтати* 'стукати (у двері, молотком)' і 'робити повільно', *міркувати* 'наглядати, бути уважним', *огрядна* 'вагітна', *паніка* 'господиня, пані', *пестунка* 'нянька', *пиріг* 'вареник', *погріб* 'похорон', *примха* 'переляк', *ріпа* 'картопля' і 'кормовий буряк', *розлука* 'різниця', *склеп* 'крамниця', *теплиця* 'місце, де зимою не замерзає вода' і 'джерело мінеральної води', *тин* 'кладовище', *туга* 'веселка', *цукор* 'цукерка' (південно-західне наріччя); *українка* 'вишита українська сорочка', *крила* 'відігнуті краї капелюха', *матр'юшка* 'невелика жіноча хустка з тонкої тканини', *ковчег* 'стара сільська хата', *пасинок* 'горизонтальний брус над віконним чи дверним отвором у мурованій стіні', *чорниця* 'неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, різних речей', *бігунка* 'хвороба живота, розлад шлунка', *перехід* 'епілепсія' (південно-східне наріччя); *вилка* 'рогач', *криниця* 'джерело', *житниця* 'трава на місці скошеного жита', *картопля* 'сорт груші' (північне наріччя).

2. Слова, що мають спільні значення із загальнонародними лексемами, але відрізняються від них одним чи кількома значеннями: *борщ* — 1) 'їжа, суп з буряком та іншими овочами', 2) 'квас із буряків, з якого готують борщ (їжу)', 3) 'напій, квас із кислого вівсяного

чи житнього хліба', 4) 'кукурудзяна каша', *диньки* — (від динька) 1) 'зменшено-пестливе від диня', 2) 'насіння гарбузів', *болото* 1) 'багнисте, грузьке місце зі стоячою водою, грязь, грязюка', 2) 'хвороба в овець', 3) 'брудна вода після прання', *бурса* — 1) 'у давнину назва духовного училища, духовної семінарії', 2) 'юрба, натовп', 3) 'обличчя, вигляд обличчя', *грань* — 1) 'лінія розподілу між двома сторонами', 2) 'жар від багаття', *місяць* — 1) 'небесне світило', 2) 'дванадцята частина року', 3) 'соняшник' (південно-західне наріччя); *ступня* — 1) 'нижня частина ноги', 2) 'нижня частина взуття, якою ступають по землі', *ризи* — 1) 'одяг священника', 2) 'пелюшка, невелике простирadlo, у яке загортають немовля', *лисиця* — 1) 'тварина, лисиця', 2) 'дерев'яний прилад, яким раніше видавлювали віск із стільників, лещата', 3) 'певний пристрій, у якому клинчиками закріплюють деревину, коли її обтисують' (південно-східне наріччя); *квочка* — 1) 'курка, що виводить курчат', 2) 'сорт цибулі кущової', *віник* — 1) 'знаряддя праці для підмітання', 2) 'полин звичайний, чорнобель', *повитуха* — 1) 'акушерка', 2) 'омела біла', *сон* — 1) 'сон', 2) 'соняшник', *хвиля* — 1) 'хвиля', 2) 'буря, злива, дуже вітряна дощова погода' (північне наріччя).

Лексика народних говорів постійно перебуває в русі, змінах, проте ця динаміка позбавлена хаотичності. Зовні нетипові формальні й семантичні зміни словникового складу діалектної мови в більшості випадків мають аналоги, повторюються в інших говірках, інколи у віддалених діалектних зонах української мови чи діалектах інших слов'янських мов.

§ 21. Соціальні діалекти

Паралельно з територіальними діалектами, в мові існують діалекти соціальні (соціолекти), які за своєю суттю є відгалуженням загальнонародної мови, уживаним у середовищі окремих соціальних, професійних, вікових груп населення. Їхнє існування зумовлене соціально-професійною диференціацією суспільства, адже потреба в особливій груповій мові з'являється там, де починається колективна діяльність її членів.

Соціолект (від лат. *societas* — суспільство і грец. *dialektos* — наріччя) — це мова, якою розмовляє певна соціальна група, соціальний прошарок або яка переважає всередині певної субкультури. У цьому її головна відмінність від *діалекту*, яким послуговуються представники певного географічного ареалу, та *ідіолекту* — особливостей мовлення, властивих конкретному індивідові.

Соціальні діалекти характеризуються специфікою у формуванні, доборі й використанні певної частини лексико-фразеологічних (а

іноді й фонетичних, морфологічних та синтаксичних) мовних засобів. Обсяг словника таких професійних, соціальних, вікових або ціннісно-світоглядних груп зумовлюється ступенем їхньої відособленості від решти носіїв мови і включає в себе певну кількість специфічних слів (в основному — повнозначних): *жига* (запальничка), *лаве* (гроші), *лох* (проста, наївна, нікчемна людина); але найчастіше — загальнонародних слів у специфічних значеннях: *абзац* (кінець чого-небудь), *тачка* (автомобіль), *торба* (погане закінчення яких-небудь подій), *жир* (найвищий рівень чого-небудь; багатство).

Побутують соціолекти переважно в усній неофіційній формі спілкування, частково в художній літературі та публіцистиці, проте з поширенням електронних засобів (інтернет, смс-повідомлення) вони почали активніше відображатися на письмі.

До соціолектів належать: арго (таємні мови), жаргони (професійні, групові, вікові діалекти), сленг, просторіччя.

Розглянемо різновиди соціальних діалектів у порядку від найбільш закритих систем до таких, що мають широку соціальну базу.

Арго (від фр. *argot* — жаргон, первісно — жебрацтво), або таємні мови, — це штучно створювані мовні підсистеми, використовувані вузькими соціальними чи професійними групами як засіб замкнутого спілкування в їх межах; це умовна мова, що застосовується як засіб приховування предмета комунікації, взаємного розпізнавання або відмежування її носіїв від інших мовців.

Слова і вислови з арго, уживані в загальнонародній мові, називають **арготизмами**. За незначними винятками, вони стоять поза межами літературного вжитку і можуть бути виправдані лише у мовленні персонажів художнього твору, якщо це зумовлюється його темою й стилістичними настановами (зразками такого їх використання є деякі твори І. Франка, В. Винниченка, А. Тесленка, С. Васильченка та ін.).

Виникають арго на основі загальнонародної мови і відрізняються від неї лексикою, у складі якої загальноновживані слова мають інші значення або модифіковані переставлянням складів, додаванням до них певних звукосполучень і т. ін. Почасті це запозичення або оказіоналізми.

У вузькому розумінні термін “арго” вживають переважно у трьох значеннях:

1. Таємна мова людей мандрівних професій доби середньовіччя.
2. Сучасний злодійський жаргон (“феня”, “блатна музика”).
3. Криптологічне (секретне) мовлення будь-яких вузьких груп людей (дитяче арго тощо).

Виникнення арго пов’язане ще з тим періодом історії мови доби феодалізму, коли існували замкнені корпорації ремісників, мандрівних торгівців, жебраків, які з метою самозахисту та відосoble-

ності від решти суспільства і збереження своїх професійних таємниць створювали спеціальні мовні коди. В українській мові здавна відомі арго сліпих кобзарів і лірників — так звана “лебійська” або “шлепецька” (сліпецька) мова, а також кушнірів, кожухарів, шаповалів, рашевців (мандрівних торгівців) тощо.

Прикладом лірницького арго є записи Й. Дзензелівського на Волині: *В битебе клева буштирака, скелиха не вкушморить* (“В тебе добра палиця, собака не вкусить”); *Закапушуй шкребета, щоб ніхто не припнав, яківнись климус* (“Зачини двері, щоб ніхто не прийшов, якийсь злодій”), або зразок, відтворений Г. Хоткевичем: *“В хаті дулясно. Ботень з крисом, а мо’ і з варнагою. Кунсо — як яшпурка...”* (“У хаті тепло. Борщ з м’ясом, а може, і з куркою. Хліб — як булка...”).

Арго використовувалися не лише для таємного спілкування, а й як засіб своєрідної мовної гри, пародіювання, розваги. Такими, зокрема, були школярські та бурсацькі арго, побудовані на свідомому поєднанні несполучуваних частин різних слів: *На моторошні засердчить* (“На серці стане моторошно”), додаванні до кожного слова своєрідних закінчень на зразок латинських (творення макаронізмів): *вишневентус* (“вишнівка”), *вечорнитентус* (“вечорниці”) або використанні так званої “тарабарської мови” — навмисному її спотворенні шляхом додаванням до кожного складу певного звукополучення: *Лафая лафацьолафаго лафане лафазнав* (“Я цього не знав”).

Жаргон. Деякі вчені практично ототожнюють терміни “арго” та “жаргон”. Слід все ж таки розмежовувати ці два поняття, вживаючи термін “арго” на позначення усіх умовних, таємних мов, якими користуються члени закритої групи; натомість жаргон — атрибут негерметичної групи, це соціальний діалект певної вікової спільноти чи професійної корпорації. Деякі слова, що належать до арго, “розсекречуючись”, можуть потрапляти у різні жаргони, а через них і сленгове мовлення.

Етимологія слова “жаргон” певною мірою розкриває його сутність та функціональне призначення: первісно, з французької, воно перекладається як “пташина мова, цвірінькання”; але метафоричне перенесення зумовило його друге значення — “базікати”.

На відміну від арго, жаргон має відкритий характер і зазвичай виникає у порівняно великих групах носіїв мови, об’єднаних за ознакою професії або суспільного становища. Ця категорія також пов’язується зі спільними інтересами чи вподобаннями (музика, спорт тощо), тривалим перебуванням у певному середовищі (навчання, виїзди на сезонні роботи і т. ін.).

Отже, *жаргон* — це напіввідкрита лексико-фразеологічна підсистема, яка застосовується тією чи іншою соціальною групою з ме-

тою відособлення від решти мовної спільноти. Найчастіше, спільнота людей, яка послуговується одним жаргоном, — *професійна*, але може бути й *вікова* (дитячий, шкільний, студентський жаргон) або *світоглядна* (захоплення колекціонуванням, політикою, музикою, спортом, комп'ютером, а також негативними явищами — пияцтвом, картярством, наркотиками). Часто користування жаргоном є свідченням належності до певних субкультурних співтовариств (хакери, футбольні фанати, прихильники аніме, готи, панки, байкери, хіпі, растамани, хіп-хопери тощо).

Однією із головних умов виникнення жаргонного субкоду є відносно тривала комунікація, яка дає змогу встановити певну мовну традицію, відтворювати готові номінації, а тому питомим осередком виникнення і побутування жаргону є мала соціальна група.

Лексеми жаргонного характеру, які одинично вживаються у топці літературної мови, називають *жаргонізмами*. За своєю суттю це, як правило, емоційно-оцінні експресивні утворення, серед яких переважають негативні стилістично знижені номінації.

Жаргон відрізняється від загальнонародної мови специфічною лексикою і експресивністю зворотів, але не має власної фонетичної і граматичної системи. Основна функція жаргону полягає у вираженні належності до автономної соціальної групи за допомогою вживання специфічних слів, форм і мовних зворотів.

Стилістичний спектр жаргонної лексики — від жартівливо-іронічного до згрубіло-вulgарного — залежить від ціннісної орієнтації і характеру соціальної групи: вона має відкритий чи закритий характер, органічно входить до суспільства або протиставляє себе йому.

Деякі мовознавці вважають поняття “суржик — жаргон” тотожними. Таке термінологічне ототожнення є небажаним, адже в такому разі стирається специфіка жаргону як насамперед мови групової, корпоративної, із набором соціо-семантичних і стилістичних характеристик, натомість акцентується уявлення про жаргон як мову ненормативну, некультурну.

Свідомість сучасного пересічного мовця іноді схильна ототожнювати жаргон і лайку, що теж не є прийнятним. Цей факт можна пояснити тим, що серед жаргонізмів переважають негативні, знижені номінації. Але функції цих мовних стратів (від лат. *stratum* — пласт, прошарок) збігаються не повністю. Якщо основна мета жаргонів — відособлення певної соціальної групи від решти, то для інвективи (лайки) — це всього лише одна, і зовсім не першорядна за важливістю функція. Лайка як різновид словесної агресії становить собою порушення етичного табу; порівняно з лайкою, жаргон у певному сенсі є пом'якшувальним засобом.

Джерела творення жаргонізмів в основному такі самі, як і загальноновживаних слів: суфіксальний — *ась-а, ась-к-а, ась-к-ер, ась-к-а-ти* (від системи комп'ютерного спілкування ICQ), *герл-иц-я* (від англ. *girl* “дівчина”), *важн-як* (слідчий з особливо важливих справ), *вар-щик* (людина, яка готує наркотики); префіксальний — *про-гон, об-лом*; суфіксально-префіксальний — *за-мор-очк-а*; сполучення основ — *хай-лайф-іст* (від англ. *high life* “вищий світ”); абрєвіація — *клю-ха* (КЛХ — клуб любителів хіпі), *БеГе* (Борис Гребенщиків), *айтіш-ник* (спеціаліст з інформаційних технологій); усічення основ: *маг* (магістр), *ботан* (ботанік). Певною особливістю жаргонізмів є наявність у їхньому складі семантично порожніх морфем: *вен-як, депрес-няк*. Вони не додають словам нових відтінків змісту, мають ті самі значення, що й літературні *вена, депресія*, але виконують функцію жаргонного маркування.

Використання слів іншомовного походження (головним чином — англіцизмів) може бути неадаптованим до української мови: *френд, мен, фейс*; а може зазнавати фонетичної адаптації (вимова відповідно до написання): *герла, фазер, дезігнер* (від англ. *designer* “дизайнер”); при цьому словозміна відбувається на власне українській основі: *перенси, мени, совковий, шпрехати*.

Велику групу складають переосмислені слова загальноновживаної мови — як правило, за ознакою подібності чи суміжності (метафори-зація та метонімізація): *оселедець* (краватка), *весло* (гітара, ложка), *верхолаз* (спеціаліст із квартирних крадіжок), *висіти* (бути в гостях), *зависнути* (уповільнення роботи комп'ютера — повільна реакція людини), *вирок* (рахунок у ресторані), *вищало* (сало), *ведмідь* (сильний чоловік), *шити* (пред'являти звинувачення), *бігун* (воша), *баран* (кожух). Інколи таке переосмислення відбувається на основі протилежності, при якому виникає гумористичний ефект: *кучерявий* (лисий), *антрацит* (білий наркотичний порошок).

За морфологічними характеристиками жаргонізмами є переважно іменники: *паті, понти, лаве, рубаси, чувак, лажа*. Трохи менше використовуються дієслова: *затусити, відтягнутися, повисіти, вимахуватися, хронячити, вирубитися*; прислівники: *забійно, відстойно, жирно*; прикметники: *кайфовий, уматовий, конкретний*. Інші частини мови у ролі жаргонізмів практично не використовуються.

Найбільш розгалуженою системою є групові жаргони, тобто корпоративне мовлення людей, яких об'єднують спільні інтереси, захоплення, хобі. Виділяють комп'ютерний жаргон, спортивний, жаргон музикантів, жаргон людей нетрадиційної сексуальної орієнтації, жаргон любителів азартних ігор тощо з відповідними меншими підгрупами, кожна з яких має свої особливості. Наприклад, комп'ютерний жаргон у загальних рисах вирізняється довільним став-

ленням до норм правопису та розгалуженою синонімікою у називаннях відповідних комп'ютерних засобів. Жаргонізми утворюються, як правило, від англословних запозичень із використанням власне українських способів словотворення і формотворення.

Жаргон комп'ютерників може бути подрібнений на велику кількість категорій: жаргон хакерів, геймерів, жаргон інтернет-користувачів тощо. Жаргон геймерів (любителів комп'ютерних ігор), наприклад, крім усього зазначеного, характеризується активним використанням слів на позначення осіб, які грають: *шпилити*, *гáмату* (“грати”, від англ. *game*), *госу́* (“досвідчений гравець”, від англ. *gosu*), *ламер* (“гравець-початківець”, від англ. *lame* — кульгавий), *клан* (об'єднання геймерів), *чітер* (людина, що махлює); жанрів ігор: *стрілялка*, *стратега*; їх неофіційних назв: *Батла*, *ВФ* (*Battlefield*), *Контра* (*Counter-strike*), *Квака*, *Ку*, *Квачня* (*Quake*), а також персонажів гри і типових ігрових дій.

У рамках мережевого жаргону активно розвивається ігрова субкультура так званих “падонків” (“покидьків”), яка цікава тим, що її учасники розробили цілу систему альтернативної орфографії. Вона базується здебільшого на фонетичному письмі або на ексцентрично обернених правилах правопису. Виникла ця специфічна субмова, яку самі її творці назвали “албанською”, на базі російської мови, проте набула значного поширення і серед українськомовної молоді. Для цього жаргону також характерне обсцентає слововживання, синтаксичні стягнення, усічення слів, русизми, загальний комічний стиль висловлювань, певні вже вироблені мовні штампи: *превед!* (привіт!), *аффтар жжот* (автор влучно висловлюється), *ржунездужу*, *ржунімагу* (сміюся, не можу!), *йа крветко* (я крветка), *піцтол* (під столом), *сміяця* (сміятися), *криотіфф* (креатив, творчість), *мова покидькіф*.

Великих масштабів свого часу набув наркоманський жаргон. Його значну частину займають альтернативні назви наркотиків та їх складників: *чума*, *кока*, *сніг* (кокаїн), *галя*, *гаш*, *гашик*, *пластилін* (гашиш), *гера*, *герич*, *герман*, *гертруда*, *перець*, *лізер*, *лимон*, *люся*, *мікродот* (ЛСД); інструментів для вживання наркотиків, а також відчуттів, які виникають після їх прийому. Наркоманський жаргон часто стає предметом пародій через особливість артикуляції його носіїв: для їхнього мовлення характерна певна дифтонгізація та подовження голосних, назалізація приголосних, наприклад: *фоннуарь* (“жах”, “кінець”), *чувуаак*. Деякі з таких лексичних одиниць влилися у широке коло мовців і є вже звичними елементами молодіжного сленгу, а також активно застосовуються в тематичних творах літератури, музики і кіно: *кумарити*, *кайф*, *ломка*, *передоз*, *бодяга*, *колеса*.

Одним із підвидів спортивного жаргону є жаргон дайверів, тобто людей, які захоплюються спортивним зануренням у водні глибини. У ньому є елементи морської термінології та запозичення з англійської мови: *баблмейкер* (від англ. *bubblemaker* — “той, що робить бульбашки”, молодий підводний плавець, майбутній дайвер), *бадя*, *баді* (від англ. *buddy* — “приятель”, напарник по дайвінгу), *тримікс* (суміш газів гелію, азоту й кисню, яка використовується для дуже глибоких занурювань), *стрепік* (від англ. *strap*, “ремінець”, ремінець для маски), *спарка* (з’єднання двох балонів), *чебураха* (морська черепаха).

Термін *професійні жаргонізми* вживають на позначення образно-експресивних, лаконічних слів та висловів, що мають нейтральні відповідники і побутують переважно в усному мовленні людей певної професії чи роду занять. Наприклад, із жаргону автоперевізників та автодилерів: *на ручці* (автомобіль з механічною коробкою передач), *мишка* (сірий колір кузова автомобіля), *європейка* (автомобіль європейського виробництва).

Із жаргону будівельників: *пломба* (будівля, яка будується між двома старими будинками), *піджачок* (нові панелі, якими обшита стара будівля).

Із жаргону медиків: *буксир*, *ксюха*, *оксана* (оксибутират натрію, психотропний препарат), *дискотека* (включена сирена машини швидкої допомоги), *жаба* (стенокардія), *завести хворого* (поновити нормальний ритм після зупинки серця), *клініка*, *зупинка* (клінічна смерть), *шарманка* (електрокардіограф), *вставити хобот*, *посадити на трубу* (ввести пацієнту в трахею пластикову трубку для штучної вентиляції легень), *вуха* (фонендоскоп), *парашиїсти* (пацієнти з травмами після падіння з висоти), *лежак* (лежачий хворий).

Із жаргону працівників рекламної сфери: *топтун* (реklamний агент), *джинса/косуха* (прихована реклама), *фішка*, *морковка* (вдалий рекламно-іміджевий хід), *запакувати клієнта* (отримати замовлення), *душити* (торгуватися з клієнтом), *підбал* (нижня частина газетної полоси), *плющити* (грамотно, старанно верстати), *піжма* (програма “Page Maker”), *розпіарити* (провести PR-кампанію), *обрізати* (скоротити рекламний бюджет), *лямзити* (займатися плагіатом).

Близькими до професійних є вікові жаргони — шкільний та студентський.

Шкільний зазвичай містить жаргівливі найменування вчителів: *алгеброїд*, *фізичка*, *істеричка*, *хімоза*; скорочені найменування навчальних предметів: *фізра*, *літра*; а також деякі інші реалії навчального процесу: *шпора* (шпаргалка), *зубрила*, *ботан* (відмінник), *камчатка*, *чукотка* (задні парти).

Студентський жаргон подекуди об’єднує студентів, аспірантів та їхніх викладачів: *пара* (заняття тривалістю у дві академічні годи-

ни), *вікно* (проміжок між заняттями), *сачок* (студент, що прогулює заняття), *хвіст* (академічна заборгованість), *плавати* (погано орієнтуватися в навчальному матеріалі).

Більша частина елементів студентського та шкільного жаргону є різноманітними скороченнями і похідними від них: *академка* (академічна відпустка), *заліковка* (залікова книжка), *лаба* (лабораторна робота), *курсач*, *курсяк* (курсова робота), *фізра*.

Серед найчастотніших семантичних груп можна виокремити назви навчальних предметів: *вишка* (вища математика), *оргія*, *органіка* (органічна хімія), *ботва*, *ботан*, *травки* (ботаніка), *античка* (антична література), *зарубіжка*, *заруба* (зарубіжна література); найменування студентів за ознаками успішності, за спеціальністю тощо: *абітура* (абітурієнт), *академік* (студент, який побував у академічній відпустці), *маг* (магістр), *шар* (студент, який добре орієнтується в предметі), *рафік* (студент радіофізичного факультету), *філоло́х* (студент філологічного факультету), *псих* (студент факультету психології), *поплавок* (студент Інституту культури, за прізвиськом ректора М.М. Поплавського).

Природно, що на старших курсах, при вивченні дисциплін спеціалізації, у студентський жаргон поступово вливається відповідний професійний жаргон, а у ВНЗ із високим ступенем комп'ютеризації — комп'ютерний жаргон.

Отже, жаргони розвиваються за тими самими законами, що і загальнонародна мова. Інколи жаргонні слова та вирази переходять у загальнонародну мову: *від дзвінка до дзвінка*, *крутий*. Крім розмовної мови, використовуються також у художніх та публіцистичних текстах з метою характеристики персонажів або авторської самоідентифікації.

Сленг. Поняття “арго” і “жаргон”, як видно з термінологічних коментарів, історично вказують на обмеженість групи їх носіїв, а також на вузькість семантичного поля лексичних одиниць. Мовне середовище усного спілкування великої кількості людей, яке відрізняється від мовної норми і містить у собі великий відсоток різножаргонної лексики, отримало найменування сленг (від англ. *slang*; *s(sub)* — префікс, який вказує на другорядність; *lang* (*language*) — мова).

Сленг часто ототожнюють із жаргоном, проте сленг — це ширше поняття. Воно є жаргонно-арготичним конгломератом, своєрідним інтержаргоном, тобто об'єднанням кількох або усіх жаргонів, змішаним їх уживанням. Коли жаргонізм або арготизм виходить за рамки вузького вжитку і стає відомим практично усім носіям мови, він стає сленговим словом. Вживання сленгу не характеризує особу як члена певного колективу, не виявляє її належності до певної субкультури, а лише показує її модерновість та широку обізнаність з

різнобічними реаліями сучасного світу. Тому сленг також часто називають “молодіжним жаргоном”.

Отже, *сленг* — це різновид розмовної мови, що оцінюється суспільством як підкреслено неофіційна (“побутова”, “фамільярна”, “довірлива”). Сленгові властиво запозичувати одиниці арго і жаргонів, метафорично переосмислюючи і розширюючи їх значення. Сленг — це практично відкрита мовна підсистема ненормативних, стилістично знижених лексико-фразеологічних одиниць, які виконують експресивну, оцінну (зазвичай — негативну) та евфемістичну (“пом’якшувальну”) функції. До свого складу сленг інкорпорує арго, групові та інші соціальні жаргонізми, вульгарізми, обсцентну лексику. Оскільки усі перераховані явища мають різноманітне походження, то через них у сленг потрапляють загальні неологізми, оказіоналізми, макаронізми, суржикові слова, чужомовні адаптовані та неадаптовані запозичення (варварізми), територіальні діалектизми тощо.

Крім своєрідного лексико-фразеологічного лексикону, сленг характеризується специфічною манерою вимови, варіантами морфологічних форм, певними типовими синтаксичними конструкціями.

Сленгу властива рухливість лексичного складу. Він підвладний швидкозмінній мовній моді, динаміці суспільно-політичного буття. Численні слова швидко зникають, бо їх породжує окремий випадок, анекдот, фраза, і тому їхнє життя залежить від багатьох позамовних причин.

Просторіччя. Найширше з усіх розглядуваних мовних явищ вузького вжитку просторіччя. Воно є стилістично зниженим різновидом розмовної мови, його “низькоякісним”, позанормативним варіантом. Вживання просторіччя (без спеціальної стилістичної потреби) засвідчує низький рівень мовної культури людини.

Термін “просторіччя” був введений Д. Ушаковим у значенні “мова неосвіченого або напівосвіченого міського населення, яке не володіє літературними нормами”. Проте в сучасній мовознавчій науці існує два погляди на природу просторіччя: вузький і широкий. Представники “вузького” погляду (А. Медушевський, В. Лобода, Г. Їжакевич) вважають, що просторіччя — це стилістично знижена лексика. Представники іншої (М. Івченко, Л. Коробчинська) дотримуються погляду, що просторіччя охоплюють ще й емоційно забарвлену лексику, а також слова і вирази неправильного слововжитку, колишні діалектизми тощо. Вважаємо за доцільне дотримуватися широкого погляду на це явище.

Отже, *просторіччя* — слова, вирази, граматичні форми і конструкції, поширені в нелітературній розмовній мові, властиві малоосвіченим її носіям, які явно відхиляються від чинних літературних мовних норм. Наприклад: *балакати, швендяти, дати дуба* і т. ін.

Просторіччя може ситуативно містити у собі сленгові вирази: *капєц, ульот, бодун, прикид*; вульгаризми: *морда, харя*; територіальні діалектизми: *звиняйте, урем'я, жисть*; мовні помилки, у тому числі продуковані “народною етимологією”: *спинжак* (“піджак”), *гульвар* (“бульвар”), *мазелін* (“вазелін”) або плеоназмами — зайвими повторами того самого змісту різнокореневими словами: *така наша селяві*; а також некодифіковану розмовну мову — так звані мови-піджини.

Піджин (від спотв. англ. *pidgin*) — загальна назва для ненормативних мов, які виникають на базі кількох мовних основ в екстремальній ситуації міжетнічних контактів. Прикладами мов-піджинів можуть слугувати білорусько-російська “трасянка”, російсько-фінський “руссенорськ” та “суржик” — змішування українських і російських мовних елементів: *Понравився в перву очередь даже не язык, хотя язык у Жолдака дуже важна составляюща його творчества. Понравились теми, які він ізбирає для отображення в своїх книгах і расказах. Теми дуже й очень актуальні* (О. Ірванець, жартівлива передмова до збірки оповідань Б. Жолдака “Антиклімакс”).

У зміст поняття “просторіччя” входить не лише стилістично знижена лексика, а й емоційно забарвлена (*сонечко, голубонька, маніусінький, ріднесенський, їстоньки, спатоньки*), оскільки пестливо-демініутивна лексика має однакові зі зниженою функціональні можливості та сферу вживання.

Від територіальних діалектів просторіччя відрізняється тим, що воно не локалізоване у тих або тих географічних межах, а від літературної мови — своєю некодифікованістю, анормативністю, змішаним характером використовуваних мовних засобів.

Потрібно також розрізнити сленг і просторічні вирази. Сленг можуть використовувати у своєму нерепрезентаційному мовленні і освічені люди, а просторіччя переважно властиве мовленню тих, хто просто не знає літературної норми. До того ж, у просторіччі домінує пласт старих, традиційних засобів, що виразно виявляють своє діалектне походження, а сленг містить порівняно нові засоби, що прийшли здебільшого із соціальних жаргонів.

Простежуються також деякі інші соціолінгвістичні відмінності серед носіїв сленгового та просторічного спілкування. Просторіччя використовують переважно городяни літнього віку (здебільшого жінки), що мають низький освітній і культурний рівень; серед носіїв сленгу переважають представники середнього і молодого покоління, що в основному також характеризуються відносно низьким культурним рівнем, більшу частину з них складають чоловіки.

Сумнівів не викликає те, що просторіччя, незважаючи на певну дифузність та розмитість поняття, ми встановлюємо, обов’язково

відштовхуючись від норм літературної мови. У науковій літературі дотепер нема чітких критеріїв для кваліфікації того чи іншого мовного елемента як просторіччя. Найчастіше такі кваліфікації наявні у словниках у вигляді різних ремарок. Так, у “Словнику української мови” можна побачити позначення: *розм., діал., вульг., лайл., ірон., зневажл., зм.-пест.* тощо.

Типове застосування просторіччя — усна форма мови; при цьому, природно, воно може отримувати віддзеркалення в художній літературі і в приватному листуванні осіб — носіїв просторіччя. Сфера функціонування просторіччя досить вузька та обмежена побутовими і сімейними комунікативними ситуаціями.

Межа між “просторічним — літературним” є рухомою. У певні періоди розвитку мови просторічна лексика переходить у розряд нормативної, і навпаки, тому вона є важливим джерелом збагачення літературної мови, поповнення її нормативних варіантів.

§ 22. Науково-термінологічна лексика

Науково-термінологічна лексика — це особливий шар словникового складу мови, який обслуговує сферу науки та професійно-виробничої діяльності. З розвитком цих галузей виникають нові поняття, що для свого позначення вимагають нових слів. За словами О. Реформатського, “у розвитку наук мова не грає роль випадкового інгредієнта, а входить структурним елементом в сутність науки. Чим наука “науковіша”, тим більша вага мови в її структурі. Мова “входить” у науку передусім термінологією”¹. У розвинених мовах близько 90 % нової лексики становлять науково-технічні терміни.

Отже, **термін** (від лат. *terminus* — рубіж, межа) — це слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки або техніки². Термін не тільки називає, а й логічно, вичерпно і точно визначає поняття. О. Реформатський загострює увагу саме на соціальній природі терміна і вважає його головною ознакою соціально регламентовану, точно обмежену сферу застосування. Терміни не індивідуальні, а соціальні, і тому будь-який із них співвідносний з термінологією, а будь-яка термінологія є інститутом певної соціальної групи³.

Варто зазначити, що на сьогодні в лінгвістичній літературі нема єдиного визначення терміна, оскільки мовознавці не можуть досяг-

¹ Реформатский А.А. Мысли о терминологии / А.А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. — М., 1986. — С. 164.

² Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 629.

³ Реформатский А.А. Вказ. праця. — С. 165.

нути згоди у питанні взаємозв'язку загальномовного слова, терміна і поняття.

За будовою вирізняють однослівні терміни і терміни-сполучення: *важкі метали, оксид натрію, хвороба Альцгеймера, складений дієслівний присудок*. У військовій та спортивній галузях зустрічаються навіть терміни-речення: *Кроком руш! Кругом! Гол!*

Щодо морфологічних показників термінів — тут у вчених є певні розходження. Дехто із них (О. Реформатський, О. Ахманова та ін.) вважає, що наукова мова передбачає високий ступінь абстрактності і єдиним лексикографічним класом, який її може представляти, є іменники. Інші дослідники (В. Даниленко, О. Манн та ін.) впевнені, що серед термінологічних слів можна зустріти всі морфологічні класи. При будь-якому теоретичному підході очевидним є те, що більшість термінів становлять іменники: *відмінок, субстантивіація, конус, експансія, деградація, медіана*. Другими за частотністю є прикметники, здебільшого субстантивовані (тобто такі, що називають об'єкт): *членистоногі, хрестоцвіті, людиноподібні*; або такі, що є частиною багатокomпонентних термінів: *зубний нерв, гострий трикутник, компонентний аналіз, умовне покарання*; рідше у цій ролі трапляються інші частини мови: *перемножити, зацемити, додано, поділено, збагачений киснем*.

Більшу частину української термінологічної лексики становлять слова іншомовного походження — грецизми, латинізми, англіцизми тощо: *графема, постфікс, реформація, психіка, лактоза*, проте кожна мова намагається укоренити у своєму складі також лексеми, утворені на питоному ґрунті: *водень, присудок, корінь, відрізок*.

Задяки наявності у нашій мові власних та запозичених термінів, вони мають здатність вступати у синонімічні відношення: *однозначність — моносемія; закінчення — флексія; алфавіт — азбука, абетка; лінгвістика — мовознавство; дантист — стоматолог; арт-директор — художній керівник*. Такі терміни називають *дублетами*. Їхнє існування не завжди є бажаним, оскільки не відповідає принципу “один термін — одне поняття”, проте вони можуть паралельно використовуватися у різних підстилях наукового мовлення: у власне науковому перевага надається іншомовним лексемам, у науково-навчальному та науково-публіцистичному — утвореним на українському ґрунті.

Диференційні ознаки терміна:

1. Системність¹. Кожне слово розпізнається в контексті. Контекстом для терміна є не ситуація чи текст, а тільки термінологія, через яку він і набуває своєї однозначності². Отже, терміни об'єд-

¹ Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 629—630.

² Реформатський А.А. Вказ. праця. — С. 167.

нуються у спеціальні термінологічні системи, або *термінології*, з властивими їм закономірностями внутрішньої організації, взаємовідношень між відповідними номінативними одиницями¹. Так, сукупність слів і словосполучень, уживаних у мовознавстві для вираження спеціальних понять, утворює мовознавчу (лінгвістичну) термінологію: *флексія, орфографія, відмінок, метафора*.

Кожна наукова термінологія обов'язково становить впорядковану систему, в якій місце кожного терміна визначається співвідносною означуваного ним поняття з іншими поняттями цієї галузі науки. Коли відомо, членом якої термінологічної системи є конкретний термін, то значення його не залежить від контексту і не змінюється ні в якому контексті², на відміну від звичайних полісемічних слів. Крім макрохарактеристики (термін — член мови), є і мікрохарактеристика (термін — член термінології)³.

2. Наявність дефініції⁴ (визначення). Наприклад: *Числівник — це самостійна змінювана частина мови, до якої належать слова, що мають категоріальне значення означеної кількості і абстрактного числа*.

Термін тісно пов'язаний з науковим визначенням відповідного поняття навіть тоді, коли він не має власне дефінітивної функції, а виконує лише функцію номінації (називання). Такі слова в науковій літературі відомі як *терміни-назви*, а їх сукупність називають *номенклатурою* (лат. *nomenclatura* — список).

Номенклатурні слова становлять перелік (найчастіше — систематизований) предметів тієї чи іншої спеціальної сфери діяльності. Наприклад, у хімії номенклатурою є назви органічних речовин: *етил, ацетил, бензол* тощо; в мінералогії — назви окремих матеріалів: *гематит, топаз, амфібоз* тощо. Номенклатура не “репрезентує в системі її понять, а лише етикує її об'єкти” (О. Реформатський), тобто “номенклатурні назви становлять найконкретніші найменування” (А. Крижанівська).

Якщо назви “термін”, “термінологія” містять сему ‘межа’, тобто обмежені науковою сферою використання, то слова “номен”, “номенклатура” актуалізують семантичні компоненти ‘назва’, ‘номінація’ і використовуються для переліку найменувань об'єктів певної науки.

Найпереконливіший аргумент у розмежуванні цих двох понять висуває О. Реформатський: номенклатура може “нумерувати” ана-

¹ Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька, І.М. Уздиган ; за ред. А.П. Грищенко. — К., 1993. — С. 156.

² Карпова В.Л. Термін і художнє слово / В.Л. Карпова. — К., 1967. — С. 9.

³ Реформатський А.А. Вказ. праця. — С. 166.

⁴ Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 629—630.

логічне, термінологія — розрізняти відмінне. Номенклатура — допоміжний мовний засіб, про що свідчить можливість заміни словесної номінації іншою (цифровою, буквеною)¹. До номенів, або номенклатурних назв, належать найменування різних видів обладнання, торгові марки тощо (Боїнг-747, Мерседес-Бенц СL-500). Вони є проміжною ланкою між термінами і власними назвами.

Терміни, і насамперед терміни-назви, більшою мірою, ніж будь-які інші слова, мають характер умовних позначень — своєрідних договірних назв. Це особливо помітно в тих випадках, коли у ролі терміна застосовуються загальноживані слова. Коли ж у ролі терміна використовуються слова, запозичені з інших мов, переклад яких не відомий широкому загалу, то вони здебільшого взагалі входять у мову як етикетка, майже як власні імена, дуже сильно змінюючи своє первісне значення. Наприклад, назва навчального закладу “ліцей” має у своїй етимології слово “вовк”, бо походить від *lykeios* — вовчий. У IV ст. до н. е. Арістотель заснував філософську школу у Давній Греції поблизу храму Аполлона Лікейського (винищувача вовків).

3. Тенденція до однозначності в межах свого термінологічного поля². Співвіднесення одного терміна з різними поняттями однієї наукової сфери дуже небажане явище, оскільки вносить непорозуміння при його вживанні. Термін може бути і багатозначним, але лише тоді, коли належить до терміносистем різних наук. Наприклад: *операція* (хірургічна, воєнна, фінансова), *поліп* (у зоології і медицині), *асиміляція* (фонетична, соціальна), *функція* (математична, фізіологічна, лінгвістична). Отже, частина термінології є спільною для кількох терміносистем і становить загальнонаукову (міжгалузеву) термінологію: *синхронія, реакція, символ, структура*.

Ще один момент, який стоїть на заваді однозначності терміна — це трактування його з різних теоретичних позицій, з погляду різних наукових шкіл (*фонема, морфема* — в лінгвістиці). За словами П. Феєрабенда, “значення терміна, який ми вживаємо, залежить від теоретичного контексту, в який він входить. Слова нічого не “означають” ізольовано, вони отримують своє значення, будучи частиною теоретичної системи”³.

4. Емоційна нейтральність, або, за словами Л.А. Булаховського, відсутність “психологічного забарвлення”⁴. Слова звичайної мови пов’язані з багатьма характеристиками, які лежать за межами трикутника “річ — слово — поняття”. Термін принципово перебуває

¹ Реформатский А.А. Вказ. праця. — С. 167.

² Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 629—630.

³ Реформатский А.А. Вказ. праця. — С. 14.

⁴ Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 630.

поза експресією, оскільки експресивність вимагає вибору хоча б дихотомічно: “добре — погано”. Термін є точним і “холодним”, тому сфера експресії для терміна в межах термінології недоступна. Це зумовлено насамперед тим, що термін позбавлений образності, точніше кажучи, образна система зводиться у термінології до мінімуму набагато швидше, ніж у звичайних загальнонавчаних словах. За словами Л. Ольжскі, ще європейські вчені доби Відродження намагалися “вигнати” з наукової термінології всяку образність шляхом визначень і пояснень, а в подальшому процесі сформувалася наукова мова, і тоді “явна й прихована образність слів почала свідомо переборюватися, бо вона породжувала непотрібні асоціації, утруднювала розуміння суті описуваних законів і всюди розставляла пастки для мислення” (Г.В. Степанов). Прагненням до посилення у слові суто логічного начала пояснюється, зокрема, і той факт, що в галузі термінології, як ні в якій іншій сфері вжитку мови, дуже часто використовуються слова іншомовного походження.

Отже, основні ознаки термінів — системність, моносемічність, наявність визначення, відсутність емотивного тла — реалізуються лише в межах певної термінології. Поза нею термін втрачає свої дефінітивні та системні характеристики і детермінологізується, тобто переходить у загальнонавчану лексику.

Детермінологізація — соціально мотивоване явище міграції термінів за межі своїх терміносистем. Таке явище спостерігаємо при уподібненні терміна до загальнонавчаних слів у зв’язку з активним використанням його поза межами спеціальної термінологічної системи. Наприклад, коли суто наукова термінологія, потрапляючи через ЗМІ до свідомості пересічних громадян, увіходить у побутове мовлення, вона втрачає ознаки лексеми обмеженого вживання: *мікроб, вітамін, реактор, девальвація*.

Згодом лексеми (генетично терміни), зберігаючи свою номінативну цінність, розвивають у новому стилістичному середовищі синтагматичну і парадигматичну значеннєвість¹, тобто починають сполучатися з невластивим їм раніше вербальним оточенням, метафорично переносити своє значення на інші об’єкти і брати участь в актах вторинної номінації. Так, слово *казуїстика*, будучи у добу середньовіччя “учасником” філософської та юридичної терміносистеми, означало “застосування до окремих випадків загальних догматичних положень”². Такий підхід відкривав широку дорогу для досвідчених тогочасних ораторів до перекручування фактів та введення

¹ Морозова Л.А. Особенности функционирования специальной лексики в неспециальной литературе / Л.А. Морозова // Современ. проблемы рус. терминологии. — М., 1986. — С. 114.

² Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. — К., 1985.

суду і всіх присутніх в оману. Набувши розмірів суспільного прецеденту, це явище, а з ним — і слово, що його позначає, набуло широкого розголосу та почало переносно вживатися у значенні “спритність у доведенні хибних або сумнівних положень, хитросплетених у суперечці, крутість”¹. При цьому слово *казуїстика* не остаточно детермінологізувалося, воно існує і в сучасній юриспруденції. Зберігши незмінним семантичне ядро, воно конкретизувало своє значення (виключаючи таким чином колишні зловживання), і тепер означає “застосування чинних норм права до окремих юридичних випадків (казусів)”.

Процес детермінологізації може бути: *частковим*, якщо термін зберігає номінативну функцію і разом з тим набуває емоційно-експресивного забарвлення; *повним*, коли термін втрачає специфічні ознаки поняття і виконує тільки експресивно-емоційну функцію. Часткової детермінологізації зазнають терміни, що потрапляють, наприклад, у публіцистичний або розмовний стиль мовлення. Повна детермінологізація відбувається найчастіше з термінами, що починають виконувати зовсім протилежну своїй природі функцію — стають елементами образної структури художнього твору.

Основною особливістю такого функціонування дослідники вважають зміну ознак вказаних елементів, зумовлену специфікою художнього відображення і вираження. А. Хаутін пропонує відповідно до розмежування “термінологічного” і “нетермінологічного” матеріалів, зберегти за першим назву *термінології*, тоді як другій групі дати назву *термінологічна лексика*, оскільки вона втратила більшість ознак терміна і набула нових особливостей, а саме:

1. Термінологічна лексика поза термінологією не складає систему, а є сукупністю слів і словесних комплексів, які у відповідній термінології використовуються як терміни.

2. Термінологічна лексика, як правило, у художній та публіцистичній літературі позбавлена дефініції. Якщо навіть автор вважає, що він використовує термін, не відомий загалу, то іноді дає роз’яснення, але найчастіше це за нього роблять редактори, перекладачі, коментатори та ін.

3. Для термінологічної лексики в інших функціональних стилях не характерна моносемічність, внаслідок чого посилюється її залежність від контексту певного твору. Більше того, таке синонімічне вживання одиниць, як *канцер — рак, гепатит — жовтуха, пневмонія — запалення легенів, офтальмолог — окуліст*, є навіть бажаним, оскільки таким чином краще пояснюється зміст терміна, а також вдається уникнути тавтології, що додає тексту виразності.

¹ Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. — К., 1985.

4. І найголовніше — в художній літературі термінологія є носієм стилістично-експресивного характеру. Притаманні термінології специфічні риси, вироблені у процесі її функціонування у сфері інтелектуально організованої соціальної дійсності, зумовлюють своєрідне стилістичне забарвлення термінів, відчутне навіть тоді, коли вони використовуються не в суто науковій мові, а й у далеких від термінології сферах мовного вжитку і в невластивих для них стилістичних функціях. Така модифікація терміна, спричинена “стилістичним шоком”, тобто ефектом “виривання” його з певної термінологічної системи і впровадженням у незвичне йому оточення, є досить потужним засобом створення образності для письменників-модерністів: *Вивчали скрипку, всю, до міліметра, / Вона лежала злякана і мертва. / Аналіз, синтез, колби і реторти, / алегро, скерцо, модерато, форте...* (Л. Костенко); *А потім уже седуксен а чи еліум, / Що є під рукою — погані діла! / І знову в душі не стихає консиліум, / Як ніч побороти, щоб в сон перейшла* (І. Драч); *Стежка соборна — / моя перфострічка. / Парфуми. Морфеми. / Ні краплі — ладану* (І. Драч); *Сонце зійшло над крайною Новий південний Уельс, / Виразкою мандариноюю вирячилося з небес* (О. Ірванець). Для класичної літератури використання такого мовного парадокса, звичайно ж, є неприродним — не дарма О. Пушкін, вживши у вірші слово “організм”, відразу ж давав зрозуміти, що й сам відчуває його чужорідність; “Не вбгаю в віршу цього слова”, — писав Т. Шевченко про слово “університет”¹.

Загалом, детермінологізація як явище веде до кількісного і якісного збагачення загальноновживаної лексики. Протилежний процес називається *термінологізацією*, тобто сукупністю мовних перетворень, у результаті реалізації яких формуються конкретні слова-терміни, що належать до відповідних термінологічних систем окремих наук. Зрозуміло, що цей процес для терміна є первинним, оскільки на початковому етапі розвитку та чи інша наука відштовхується від понять побутового мислення і тому майже всі спеціальні назви за своєю природою — загальноновживані слова²: наприклад, *лецитин* (різновид органічних речовин) у перекладі з грецької — ячний жовток, а *демпінг* (продаж товарів за заниженими цінами) в англійській мові буквально означає “скидання”.

Існують такі *основні способи* термінологізації:

а) використання для позначення наукового поняття загальноновживаного слова, внаслідок чого воно термінологізується і переходить до розряду лексики обмеженого вживання: *серце, печінка, зло*

¹ Карпова В.Л. Вказ. праця. — С. 15—19.

² Панько Т.І. Українське термінознавство / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Т.П. Мацюк. — Л., 1994. — С. 196—197.

чин, грошова одиниця, рослина, тварина, коло, буква, звук, речення. Часто такі терміни виникають на ґрунті переосмислення значень слів за подібністю (метафоричне перенесення): *ребро* трикутника, *крило* автомобіля, *лапка* швейної машинки, *човник* у ткацькому верстаті, морфемний *шов*; чи суміжністю (метонімічне перенесення): *насадка, прокладка, згин*;

б) термінологічна деривація, тобто використання засобів словотвору, характерних для української мови: *мовознавство, метамова, кровообіг, антитіла, квантування, каталізатор*;

в) адаптація відповідно до фонетичних і граматичних закономірностей української мови термінів-слів іншомовного походження, переважна кількість яких належить до лексичних інтернаціоналізмів¹: *лінгвістика, дифтонг, парадигма, ідіома, контекст, мензура, інновація, онтогенез, геометрія*.

Теоретично, термінології певних наук вважають замкненими, чітко регламентованими системами, оскільки поповнення їх новими словами вітається лише за умови, коли з'являються нові, досі не існуючі явища або об'єкти. Проте на практиці, завдяки таким двом протилежним семантичним процесам, як термінологізація і детермінологізація, термінологію зараховують до одного з найбільш рухливих шарів лексики, який перебуває у безперервній взаємодії із загальноповживаною мовою. Отже, кожне загальноповживане слово може стати терміном шляхом включення у спеціальний словник за ознакою повного співвіднесення з певним соціально організованим явищем, а з іншого боку — кожен термін може повернутися в загальнонародну мову шляхом втрати точного співвіднесення з названим явищем.

Близькою до галузевої термінології є *професійна лексика*. До професіоналізмів належать слова, вживані групами осіб на позначення предметів і понять, які безпосередньо пов'язані з їх професійною діяльністю або родом занять. Наприклад, у гончарстві розрізняють такі деталі, як *веретено, п'ятка, порпилиця*; серед шахтарів поширені слова *забій, вруб-машина, на-гора, віра, майна*; у сталеварів — *мартен, плавка, проба, болванка, вагранка, затискач*; у працівників сільського господарства — *оранка, косовиця, скирдування, силосування*; від працівників поліграфії у робочий час можна почути поняття *курсив, петит, набір, гранки*, від медиків — *перкусія, пальпація, ремісія, кома* тощо.

Терміни і професіоналізми можна розрізнити за: ступенем абстракції — серед професіоналізмів домінують назви конкретних

¹ Сучасна українська літературна мова / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька, І.М. Уздиган ; за ред. А.П. Грищенка. — К., 1993. — С. 157.

предметів, а серед термінів — абстрактні поняття; ступенем соціальної відкритості — професіоналізми частіше є відомими для широкого загалу, ніж терміни; ступенем нормативності та кодифікованості — у градації нормативного/ненормативного професіоналізми посідають проміжне місце між вузькоспеціальною термінологією та іншою вузьковживаною групою слів — професійним жаргоном, який містить номінації, альтернативні до зафіксованих у словнику.

Вузькопрофесійна лексика не набуває значного поширення в літературній мові, оскільки є специфічною і не позначає предмети першої необхідності. Разом з тим, вона має потенційні можливості для термінологізації, тому іноді й фіксується у складі тієї чи іншої галузевої термінології.

Основні напрями термінологічної роботи в Україні передбачають узгодження національної та міжнародної термінології, вироблення методологічних засад уніфікації терміносистем, їх збагачення за рахунок власних мовних одиниць і необхідних на сьогодні лексичних запозичень (теоретичний аспект), участь українських термінологів у роботі міжнародних організацій з питань стандартизації (прагматичний аспект), укладання різних типів і різного призначення термінологічних словників (прикладний аспект) у співпраці фахівців відповідних галузей науки і техніки та філологів (див. розділ “Лексикографія”).

§ 23. Активний і пасивний склад лексики української мови

Лексика — найбільш відкрита мовна система, яка перебуває в стані постійного динамічного розвитку. Однак змінюється вона різними темпами. Ядро лексики зберігається протягом тривалого часу й використовується як основа для збагачення всього лексичного складу. Немає потреби замінювати такі загальноновживані слова, як *гора, вода, земля, ходити, працювати* тощо, які завжди належали до активної лексики. Але з часом ядро словникового складу змінюється, хоч і повільно: воно поповнюється новими похідними словами, а також іншомовними лексемами. На певному етапі розвитку техніки слова, що позначали засоби праці (*долото, молот, шило, голка*), трудові процеси (*п्राсти, квасити, ткати*), продукти праці (*сукно, полотно, пряжа*), спочатку мали відтінок новизни, а потім його втратили, перейшовши в розряд узуальної, загальноновживаної, лексики.

Словниковий склад мови, забезпечуючи потреби суспільства фіксувати словами успіхи пізнавальної діяльності, давати назви новим

предметам, їхнім властивостям, діям та явищам дійсності, поповнюється новими лексичними одиницями: *комп'ютер, вінчестер, дискета, модем, мікрохвильова піч, міні-хлібопекарня, блендер, фільтр, міксер, боулінг, регбі, ватерполо, фітнес* та ін. Разом із тим зі словникового складу періодично випадає певна кількість застарілих слів, хоч вона значно менша за кількість нових лексем. Наприклад, слова *суще, в'євериця, жена*, що існували в давньоруській мові, пізніше були замінені словами *справді, білка, дружина*, а лексеми *боярин, князь, смерд, дружинник, отроки, рать* та інші взагалі вибули з основного словникового фонду¹.

Таким чином, історичні зміни в словниковому складі мови відбуваються за рахунок:

1) поповнення лексичного фонду новими словами:

— шляхом творення нових слів на базі питомої лексики за типовими словотвірними моделями;

— запозичення слів з інших мов і пристосування їх до граматичного ладу української мови;

— калькування іншомовних слів;

— зміни семантичного значення слів;

2) вибування певної кількості слів унаслідок їхньої неактуальності.

Співвідношення активного та пасивного, реального й потенційного мовного запасу різне в кожній людині. Частина лексики є маловідомою та маловживаною в повсякденному житті носіїв мови, а частина активно використовується ними і є визнаною й відомою для більшості членів мовного колективу.

Регулярне відтворення лексем у мовленні людей у національному масштабі і є критерієм, що дозволяє користувачам цієї мови вважати певні слова активним лексичним запасом.

Активна лексика — це слова, якими носії мови користуються щоденно, ті лексеми, які на сучасному етапі розвитку мови позначають актуальні поняття й не мають відтінку новизни чи застарілості. Вони є нейтральними, загальноновживаними і не обмеженими стилістичним використанням. Активну лексику можна поділити на дві групи:

1) загальноновживані слова, зрозумілі більшості мовців і вживані в усіх стилях писемного та усного мовлення, наприклад: *молоко, м'ясо, земля, вода, хата, весна, зима, відро, стіл, день, ніч, тиждень, рік, щастя, радість, повага, життя, дитинство, молодість, дерево, квітка, трава, небо, зірка, місяць, гарячий, синій, жовтий, зелений, холодно, тепло, високо, низько, глибоко, там, сюди, ми, вони, мій, наш, читати, стрибати, бігти;*

¹ Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В.В. Німчук. — К., 1992. — С. 14, 204, 297.

2) лексика, що широко використовується в різних галузях науки й техніки, мистецтва, виробництва, але не є в активному вжитку всіх носіїв мови: *екзистенція, діалектика, дедуція, колапс, ринкова економіка, девальвація, ремісія, маркетинг, сюїта, інтермецо, мажор, мінор, палітра, акварель, графіка, кванти, атом, абсорбент, електрон, реанімація, гіпс, ортопед, пенальті, голкіпер, гол.*

Саме тому слід розрізняти активну лексику мови й активний запас слів окремої особи. Уявлення про активне вживання слів дають частотні словники, де подано число використання однієї лексеми на певну кількість слововживань. Прикладом такої лексикографічної праці може слугувати двотомний “Частотний словник сучасної української художньої прози” та “Обернений частотний словник сучасної української художньої прози” (К., 1998)¹.

Активна лексика — це ядро мови. А на її периферії перебуває *пасивна лексика* — рідковживані слова, які або уже вийшли з ужитку, або щойно входять у лексичну систему сучасної української мови й ще остаточно не закріпилися в ній. До пасивної лексики належать *застарілі слова та неологізми.*

§ 24. Застарілі слова в лексичній системі української мови

Слова, а також їхні окремі значення, що на сучасному етапі розвитку мови вийшли із загального вжитку, називають **застарілими**. Такі лексичні одиниці мають різний ступінь застарілості. Серед них можна виділити: 1) слова, що вже зовсім не вживаються мовцями, наприклад: *аквавіта* ‘вода життя, жива вода’, *житлусть* ‘життя’, *жакель* ‘вітрило’, *жабинець* ‘дорогоцінний камінь’, *едваб* ‘шовк’, *епістоля* ‘послання’, *заволаньє* ‘крик’, *дуфанє* ‘довіра’, *душник* ‘легені’, *дедичка* ‘спадкоємниця’, *баламутень* ‘баламут’²; 2) слова, що в сучасній мові вживаються рідко, мають певну стилістичну настанову, слугують для створення історичного колориту тієї чи іншої

¹ Частотний словник сучасної української художньої прози : у 2 т. / ред. кол. : Н.П. Дарчук, В.І. Критська, М.П. Муравицька, Л.В. Орлова, В.С. Перебийніс. — К. : Наук. думка. — 1981; Обернений частотний словник сучасної української художньої прози / уклад. : Т.О. Грязнухіна, Н.П. Дарчук, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, Л.І. Комарова, В.І. Критська, Л.В. Орлова, Г.К. Пуздирева. — К. : Спалах, 1998. — 960 с.

² Тут і далі приклади застарілої лексики подано за працями: Словарь української мови : в 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. — К., 1996—1997. — Т. 1—4.; Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Л., 1994—2008. — Вип. 1—14.

епохи тощо. Вони здебільшого зрозумілі носіям мови: *рече* 'говорить', *зигзиця* 'зозуля', *борня* 'битва', *булава* 'символ гетьманської влади', *сердюк* 'охоронець гетьмана', лексика на позначення соціальних станів — *смерд*, *холоп*, *кріпак*, *князь*, *воєвода*, *гетьманич*, *дворянин*, *козак*, *дука*, *бурлака* тощо.

Слова виходять з ужитку з різних причин. Цей процес у мові відбувається під впливом лінгвістичних і позалінгвістичних чинників. Однією з причин старіння частини словникового складу є те, що в об'єктивній дійсності починають зникати якісь предмети, явища, реалії, а разом із ними зникають лексичні одиниці, наприклад: *гаман* 'вид козацької торби', *ковгань* 'шматок криги, на якому діти з'їжджають з гори', *гамала* 'вид страви', *мешти* 'татарські легкі черевики', *тарапата* 'гра в м'яч', *гонтар* 'людина, що покриває дахи гонтом', *шабельник* 'той, хто виготовляє шаблі'. Друга причина — у мові застаріває лише назва поняття, предмета, хоча сама реалія продовжує існувати, стає застарілою лише зовнішня оболонка слова: *дзигарі* 'годинник', *дзиглик* 'стільчик', *свічадо* 'дзеркало', *вдлуж* 'уздовж', *вендровка* 'мандрівка'. Залежно від названих причин розрізняють дві групи застарілої лексики: історизми та архаїзми.

Історизми — слова, що позначають предмети, явища, які нині вийшли з ужитку, поняття, які стали неактуальними: *лук*, *меч*, *спис*, *кольчуга*, *шолом*, *збруя*, *боярин*, *гусар*, *жандарм*, *поліцай*, *кожум'яка*, *панщина*, *злотий*, *дукат*, *червінець*, *катеринки*, *пуд*, *берквівець*, *верста*, *рало*, *соха*, *сіряк*, *кунтуш*, *ліврея*, *запаска*, *очіпок*, *намітка*. Такі лексеми найчастіше використовують письменники для створення в художніх творах тла відповідної епохи, а в повсякденному житті вони знаходяться на периферії мови, хоча частина їх зрозуміла широкому загалу.

Мова постійно перебуває в русі, тому цілком можливе повернення деяких історизмів до активного вжитку, наприклад: *гривня*, *каблучка*, *чиновник*, *семінарія*, *гімназія*, *ліцей*, *речник*, *чільник*, *мапа*, *мірло*, *рекреації* тощо.

Архаїзми — це застарілі назви предметів та явищ, витіснені новими, сучасними словами: *глаголити* 'говорити', *рать* 'військо', *гряде* 'іде', *всує* 'даремно', *зріти* 'бачити'. Архаїзми виникають із різних причин, серед яких найголовніші: 1) у мові з'являється слово, що точніше називає поняття: *гамазей* 'магазин для складу і зберігання яких-небудь речей, хліба' — склад, *воздержник* 'той, хто стримується від земних благ, пристрастей' — аскет; 2) у мові існує табу (заборона на певні слова; наприклад, була заборона на язичницькі, давньослов'янські імена та імена язичницьких богів: *Ярило*, *Перун*, *Ратибор*, *Святополк*, *Творимир*, *Любава*, *Мал*, *Малуша*); 3) зникає потреба використовувати певні слова, оскільки з'явилися

їй утвердилися їхні запозичені відповідники або функціонують поряд інші синонімічні лексеми: *сухоти* 'туберкульоз', *братова* 'сестра чоловіка', *дівер*, *кузен* 'двоюрідний брат'.

Ступінь архаїзації лексичної одиниці може бути різний: застаріти може все слово або ж його окремий елемент. Залежно від ступеня архаїзації такі лексеми поділяють на декілька груп:

1) *власне лексичні* — слова, що застаріли в цілому: *чадо* 'дитя', *десниця* 'права рука', *рамена* 'плечі', *перса* 'груди', *перст* 'палець', *ралець* 'подарунок', *барки* 'плечі', *ачколве* 'принаймні, у всякому разі', *бисага* 'торба', *вокація* 'покликання, нахил', *вечерник* 'їдальня, кімната, призначена для споживання вечері', *гаплик* 'застібка для одягу';

2) *лексико-фонетичні* — слова, що відрізняються від сучасних відповідників одним чи кількома звуками або наголосом: *сей* 'цей', *пашпорт* 'паспорт', *номер* 'номер', *богатий* 'багатий', *ватаман* 'отаман', *асма* 'астма', *бечка* 'бочка', *вискварка* 'вишкварка', *винимок* 'виняток', *гвездік* 'гвіздок';

3) *лексико-словотвірні* — ті, що відрізняються від сучасних однокореневих синонімічних слів словотвірними формантами — суфіксами чи префіксами: *безмаль* 'мало', *близняк* 'близнюк', *юнець*, *юнаша* 'юнак', *потварець*, *потворник*, *потварця* 'потвора', *см'ялець*, *см'ялок* 'сміливець', *баб'як* 'бабій', *безпорочний* 'непорочний', *безпогр'їшний* 'непогрішимий', *возбуяти* 'забуяти', *вмушений* 'вимушений', *ватажко* 'ватажок'. До цієї групи належать і застарілі моделі словотворення; наприклад, непродуктивна тепер модель творення на позначення сина чи доньки від найменування батька з суфіксами *-енк-о*, *-івн-а*, яка була поширена в минулому: *лимарівна*, *лимаренко*, *ковалівна*, *коваленко*, *вишниківна*, *кухаренко*; непродуктивна модель на позначення особи, що є носієм певної ознаки чи виконавцем дії: *браташ*, *юдаш*, *трумбеташ*¹;

4) *лексико-морфологічні* — застарілі словоформи та застарілі граматичні характеристики слова: *роля* 'роль', *читаєши* 'читаєш', *синове* 'сини', *порвіте* 'порвіть', *ходя* 'ходячи', *лежа* 'лежачи', *гімназіум* 'гімназія', *говорня* 'говоріння';

5) *лексико-семантичні* (семантичні) — слова, у яких застаріло лише окреме значення: *вождь* 'провідник', 'поводир', 'узда', *властивий* 'власний, який належить кому-небудь', 'особистий', *виникнути* 'зійти, вирости', 'позбутися', *вітер* 'повітря', 'напрямок сторін світу', 'перешкода, шкідливий вплив', *небіж* 'бідолаха, сердешний, неборак', *виноград* 'виноградна лоза', 'ягоди винограду', 'виноградник', 'віра, релігія, церква'.

¹ *Кровицька О.* Назви осіб в українській мовній традиції XVI—XVIII ст. Семантика і словотвір / *О. Кровицька.* — Л., 2002. — С. 79.

§ 25. Місце неологізмів у лексичній системі української мови

До пасивної лексики належать і слова, що тільки починають входити в мову, а з часом стануть узуальними, увійдуть в активний ужиток. Такі слова мають виразний відтінок новизни, і їх називають *неологізмами*.

Неологізм (від грец. *neos* — молодий, новий і *lógos* — судження, вислів) — слово чи його окреме значення, що з'явилося в мові на сучасному етапі її розвитку і новизна якого усвідомлюється мовцями (загальнономовний неологізм) або було вжите тільки в якомусь акті мовлення, тексті чи мові певного автора (стилістичний або індивідуально-авторський неологізм).

Неологізми в мові виникають із різних причин, зокрема таких:

1) потреби людини давати назви новим предметам, явищам, поняттям, якостям, властивостям, діям: *флешка, драйвер, тюнінг, ровер, бювет, технократія, мережевий маркетинг, девальвація, менеджер, євроінтеграція, роумінг, антикризовий уряд*;

2) потреби людини замінити назву реалії, яка існує в мові, новою лексемою, точнішою, зручнішою для спілкування: *комюніке* 'коротке повідомлення про стан переговорного процесу', *пріоритет* 'перевага на першість', *саміт* 'зустріч, переговори глав держав, урядів';

3) бажання назвати образно той чи інший предмет, те чи інше явище, поняття, якість, дію. Такі неологізми виконують у мові художньо-образну функцію: *затрояндити, окандидатитися, профзібралися, попрофспілкувалися, політпідкувалися, сніження, хмарення, хмаренятко, віршенятко, яблунятко, ластівенятко, шовковенятко, зоренятко, степенятко, безвірко, хмурко, вимагач, алхіміка, крайнята, бжолята, побіраннячко, жайворінство, звечоріння, сумовиння, прапам'ять, дніпровість, солов'їність, безприюття, повносилля, рукивертання, світлопад, серцеокий, сонцетканий, розвеснений, мудрочоле, червонеба, німопромовистий, яблуневоцвітно* тощо.

Нові лексеми з'являються в мові різними шляхами, зокрема: 1) внаслідок запозичення з інших мов: *гідроген* 'водень', *оксисен* 'кисень', *моніторинг* 'спостереження'; 2) шляхом словотворення на базі рідної мови або іншомовних слів: *роздержавлення, кінословник, шумомір, шумоізоляція, гвинтокрил, дисковод, відеотелефон, металочерепиця, антипіар, піаритися, масмедійний простір, рейдерство*.

Усі неологізми можна поділити на дві групи: загальнономовні та авторські.

Загальнономовні неологізми створюються для позначення нових реалій. Вони можуть бути зрозумілі широкому колу людей і спри-

ймаються мовцями як нові лексичні одиниці. Такі неологізми найбільше піддаються змінам, їх очікує два шляхи розвитку. Якщо в суспільстві закріплюється явище, а в мові відповідно позначення цього явища, то з часом ці неологізми переходять до активного вжитку, в ядро мови. Наприклад, колись неологізмами були лексеми *телевізор, магнітофон, газова плита, універсам, тролейбус, метро, таксі, трамвай*, а зараз вони стали загальноновживаними словами. І навпаки, якщо явище зникає, то слово також вилучається з активного вжитку й переходить у розряд застарілої лексики, до складу історизмів: *непман, стахановець, госпрозрахунок, перебудова*.

Утраті новизни в словах сприяють преса, радіо, телебачення, які їх уперше і вводили в мовний контекст.

Загальнономовні неологізми можна поділити на:

1) *лексичні неологізми* — нові слова, утворені за наявними в мові моделями, або запозичені з інших мов, або семантичні кальки: *шоу, піар, спічрайтер, спонсор, аеробіка, євробачення, зоряні війни, блютуз, органайзер, супермаркет*;

2) *семантичні неологізми* — відомі в мові слова, що на сучасному етапі функціонують з новим значенням, вони виникають з появою нових значень у раніше вживаних словах: *зелені* (долари), *зелені* (захисники природи), *дерев'яні* (неконвертовані гроші), *Рух* (політична організація), *перегони* (виборча кампанія).

У мові також є слова, які ніколи не переходять до історизмів і дуже рідко — до загальноновживаних, оскільки мають свого автора.

Авторські, або індивідуально-авторські, неологізми створюють письменники і, як правило, такі лексеми за межами твору не функціонують, тому вони ніколи не втрачають свою новизну. Їх ще називають *оказіоналізмами*. Найпродуктивніший засіб творення okazіональної лексики — словотворення, що здійснюється за типовими моделями, які діють у мові. Багато таких неологізмів у творах І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Сосюри, О. Гончара, П. Тичини та інших митців художнього слова, наприклад: *незрадливиця, співаннячко, куфайчатко, ословленість, бабусонечко, вушкодерники, архімажорне, очуднена, просонцене, ніжносльози, наборщиться* (І. Драч); *віршівник, ластівочість, переджиття, безджерелля, стервожер, ведмедило, усміхненолиці, звукопад, небозвідь, вітер-весновій* (Д. Павличко); *тополята, підзор'я, холодило, пізноцвіт, многокрилля, небопадь, хмаренятко* (М. Вінграновський); *вибрунькує, сніжність, хвиління, найсолон'їніша, козачив, безпричально, трояндовірші, сніжнотанно, надкоштовне* (С. Йовенко); *сонцепад, передуми, півпричали, усепогора, незглибимість, справіковий, відтеплюватись, відвірлося, відпраглося, прилюбилось* (В. Стус); *передщастя, орліший, одісную, несуетно, місяць-дармовис, сонцелет, божемилля* (Л. Костенко); *мільйоноокі, стоокий* (В. Си-

моненко); *падіння-кружіння, сумовиннячко, зманкуртілий, розвеснений, пісенніш, лебедино, галопно, опівденно, впогодилось, сто-дзвонить* (А. Мойсієнко).

Природна експресивність оказіоналізмів у художній літературі поєднується з емоційно-експресивним забарвленням словотвірних афіксів, у результаті чого нові слова набувають яскраво вираженого емоційно-експресивного забарвлення. Уведення в контекст такої лексики сприяє вираженню авторської індивідуальності, що забезпечує емоційний вплив художнього тексту на читача.

§ 26. Нейтральна, емоційно забарвлена та стилістично маркована лексика

Як уже зазначалось, основною функцією слова є номінативна (або називна), проте мова виконує також низку інших важливих ролей. Так, у своїй більшості слова виконують оцінно-експресивну функцію (від лат. *expressio* — вираження), завдяки якій у семантиці слів можуть бути закладені почуття радості, захоплення, ніжності, незадоволення, обурення, глузування тощо. Емоційно забарвлені лексеми, які слугують для опису почуттів, а також для передачі емоційних відтінків в оцінці явищ, подій, людей, називають **експресивами** (експресемами).

Окрім аксіологічно-емотивних нашарувань, слова можуть містити у собі натяк на належність до певної типової сфери їх застосування. Такі соціально марковані одиниці називають **стилістемами**; їх особливістю є наявність, крім лексичного та граматичного значень, ще й значення стилістичного, тобто ознаки закріпленості за певним функціональним стилем української мови.

Здатність слова набувати додаткових експресивних або стилістичних відтінків, які накладаються на основне значення слова у процесі комунікації і надають йому певного тону, колориту, називається **конотацією**. Якщо формальні параметри слова, його граматичну структуру та основне лексичне значення можна ототожнювати з його “тілом”, то конотація — це той “дух”, який дозволяє слову ожити і отримати свій неповторний “присмак” як ізольовано, так і в кожній окремій ситуації, у кожному контексті. Конотація — це ті додаткові компоненти значення лексеми, які надають їй “індивідуальності”.

Отже, за ознакою наявності/відсутності супровідної конотативної інформації можемо виокремити такі три лексичні групи: емоційно забарвлена лексика; стилістично забарвлена лексика; емоційно та стилістично нейтральна (міжстильова) лексика.

Емоційно забарвлена лексика

Експресія може виявлятися лексично, коли корінь слова містить позитивний чи негативний семантичний заряд, або за допомогою словотворчих афіксів, які механічно “прищеплюють” слову нові відтінки.

Виокремлюємо дві групи лексичних експресивів:

1. Внутрішньосистемні (інгерентні, фонові, словникові, парадигматичні) експресиви — слова, семантичне ядро яких саме собою привносить позитивну або негативну інформацію; більшість таких одиниць належать до абстрактної лексики, наприклад: *радість, сум, ненависть, ніжність, гріх, любов, щасливий, милий, хороший, жалю, здорово* тощо. Експресія таким мовним знакам притаманна внутрішньо, вона є постійною і невід’ємною їхньою ознакою у будь-яких ситуативно-контекстних умовах: *Не жаль мені, що се вам нагадає запеклої ненависті порив, що ж, тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любить* (Леся Українка).

Інгерентна експресивність характерна також для вигуків та звуконаслідувальних слів: *Вовк м’ясиво хап — і драла! / Та мене ще хіть збрала / На вечерю курку взять* (І. Франко); *Ой у полі три криниченьки* (українська народна пісня); *Поросятко хоче їсти, / Не знаходить собі місця. / Каші я йому зварю. / Поросятко скаже: — Хрю!* (дитячий віршик).

Апріорі емоційно забарвленими словами є вульгаризми (лат. *vulgaris* — грубий): *ника, морда, брехати*; жаргонізми: *кльово, заpadло*; лайливі слова.

Мають яскраво виражену внутрішню експресію авторські неологізми (оказіоналізми): *демагогнути, фурурист* (М. Хвильовий); *Чукрен, чухрайнци* (О. Вишня); *Стоїть сторозтерзаний Київ і двістірозіл’ятий я* (П. Тичина); *Літо пилося, літо їлося, літо кипіло вишнево, лутово, / Густо сміялося, половіло, переморгувалося зеленоброво* (І. Драч); *Білий собор болить білогрудо в окропі цвітіння од білого бруду* (І. Драч).

Урочистою експресивністю, глибоко вкоріненою в семантичну структуру слів, характеризується так звана поетична лексика (поетизми) — вживані переважно у художньому мовленні слова, надають йому милозвучності, піднесеності, образності, іноді — високопарності, наприклад: *линуги, живодайний, блакить, зітхання, сяво, відлуння, серпанок, розмай, ліра, муза, парнас, симфонія, німфа, воля*.

2. Контекстуальні (адгерентні, синтагматичні) експресиви — нейтральні одиниці, які набувають експресії лише у відповідному контексті. Такий процес найчастіше відбувається при творенні метафор та епітетів: *змія* (про злу людину), *котик* (про людину лагідну), *порожній* (про духовно збіднену людину). При перенесенні частини

лексичного значення на інший об'єкт виникає додаткове семантичне навантаження та емоційне забарвлення: *Ніс жовтень намальовані валізи щедрот осінніх* (А. Мойсієнко); *Ці втомлені слова, ці олов'яні лиця. / Ці сутінки в очах у кожного із нас* (В. Терещук).

Слова, в яких емоційність виражається словотворчими засобами, творяться за допомогою:

1) суфіксів — демінутивних (здрібнілості) **-очк-, -ок-, -ик-, -еньк** та ін.: *сонечко, котик, білесенький*; меліоративних (пестливості) **-есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк** тощо: *маленький, малесенький, манюній, манюсінький, манюпенький, мацюпенький, мацюпесенький, мацюпенічкий*; у тому числі — у комбінації з усиченням, що характеризує дитячу лексику: *питки, моня, цяця, льоля, ляля*; пейоративних (згрубілості) **-иськ(о), -юр(а), -юг(а), -ище, -юк(а)** тощо: *собацюра, страховисько, злюка*. Наприклад: *Очища в лоб позападали, сметаною позапливали* (І. Котляревський); *Колосочки проти сонця жмуряться* (Л. Костенко); *Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, брівоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожка, що у саду цвіте, носочок так собі прямишенький з горбочком, а губоньки як квіточки розцвітають і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані... усі груди так і обнизані добрим намистом з червінцями, так що разків двадцять буде, коли й не більше, а на шиї... та й шия ж білесенька-білесенька, от якби з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус і у кольці зверху камінець червоненький... так і сяє, так і сяє!..* (Г. Квітка-Основ'яненко "Маруся");

2) префіксів **най-, над-, пре-**: *Найважливіше справді надзвичайно просте* (Г. Петросаняк); *Я вивчила нові західнянські слівця, а також навчилася пречудово вимовляти: "Прошу" і "Що то є?"* (із молодіжного мовлення в інтернеті).

Завдяки словотворчим афіксам твориться більшість фольклоризмів — стилістичних одиниць, що мають виразне фольклорне походження: *гай зелененький, коник вороненький, білес личко, темная нічка, злий вовчище, сива голубонька, славний козаченько*. Продуктивним для народно-пісенних зворотів є творення коротких форм прикметників: *зелен, славен, повен*; та нестягнених прикметникових форм: *золотая, срібній, чистее, синее*.

Народно-поетична, або фольклорна, лексика вживається у народних думках та піснях, а також використовується письменниками для надання творам фольклорного колориту, наприклад: *Як ішли ми зелен яром к зелен гаю, солов'ї нам ткали пісню диво-дивною* (Б. Олійник); *Гори мої високії / Не так і високі, / Як хороші, хорошії, / Блакитні здалека* (Г. Шевченко).

Стилістично забарвлена лексика

Оцінки та емоції виражаються за допомогою наявних у словниковому складі лексичних засобів, що використовуються у різних функціональних стилях української мови — розмовно-побутовому, що властивий усному мовленню, та офіційно-діловому, публіцистичному (стилі масової інформації), науковому, художньому, епістолярному, які функціонують переважно в писемній формі мовлення.

1. Офіційно-діловий стиль має такі основні ознаки — точність, конкретність, лаконічність, стандартизація висловів, відсутність експресивно-оцінних нашарувань, вживання слів тільки у прямому значенні. Офіційно-ділова лексика вживається у різного роду ділових паперах, договорах, угодах, нотах, постановах. У її межах виділяють терміни юридичної та дипломатичної сфери: *комюніке, ратифікація, апеляція, конвенція*; так звані канцеляризми (мовні кліше) — сталі форми словосполучень: *дати інструкцію, прийняти резолюцію, вжити заходів*; певний процент слів, які вже є загальноживаними: *посол, прокурор, слідство*.

Отже, концентроване вживання такого словесного арсеналу одразу співвідносить ситуацію з офіційним рівнем людського спілкування.

2. Науковий стиль виконує насамперед інформативну функцію, його головні ознаки — чіткість, предметність, об'єктивність, логічна послідовність, доказовість, лаконічність, однозначність; лексикон наукового стилю увиразнюють такі словесні одиниці, як різногалузєва термінологія та загальнонаукова абстрактна лексика: *система, структура, аналіз, доказ, висновок, зумовленість, взаємодія*.

3. Публіцистичний стиль за лексичним складом дуже різноманітний. Хоч він і зачіпає суспільно значущі питання зі сфери ідеології, політики, моралі тощо, проте розрахований насамперед на здійснення емоційного впливу на читача. Цей фактор зумовлює використання у ньому, поряд із фаховою термінологією, емоційно концентрованих виразів як позитивного, так і негативного звучання. Його основу становлять: слова на позначення суспільно-політичних явищ: *демократія, агітація, гуманність, свобода, добробут*; слова урочисто-піднесеного звучання: *ідея, свобода, героїзм, честь, доленосний, самовідданість*; слова викривальної семантики: *запродавець, загарбник, визискувач*. Тематика публіцистичних текстів дуже різнопланова, тож залежно від предмета зображення вони можуть містити незначну кількість жаргонізмів, професіоналізмів, термінів тощо. Завдяки широкому арсеналу вживаних засобів ця сфера багата на синоніміку і поєднує в собі лексику різних стилів, у тому числі й усного розмовно-побутового мовлення.

4. Розмовно-побутовому стилю притаманна невимушеність, спонтанність, ситуативна зумовленість. Виразні лексичні ознаки —

вживання слів з яскравим експресивно-оцінним значенням (позитивним і негативним) та вживання розмовних варіантів слів, які мають відповідники в літературній мові. Отже, розмовному стилю властиве: творення слів зі зменшувально-пестливим значенням: *серденько, мамусю*; стилістично знижені, просторічні слова, що іноді перебувають за межами літературної норми: *бабище, роззява, дурень, ледащо*; утворення синонімічних варіантів до загальнозживаних слів: *вкрасти — свиснути, потягнути; ударити — заїхати, огріти*; стягнення аналітичних (двокомпонентних) назв: *електричний поїзд — електричка, академічна відпустка — академка*; велика кількість звертань: *котику, сонечку, дядьку, дитино, куме*.

5. Художньому стилю властиві виразне емоційно-експресивне тло, багата синоніміка і метафорика. Цей стиль базується на взаємодії емоційно-забарвленої та нейтральної лексики, а також на взаємодії одиниць усіх функціональних стилів, залежно від тематики твору.

Стилістично забарвлену лексику також поділяють за функціональним принципом на *високу (книжну, піднесену)* та *стилістично знижену*. До високої належать слова, які використовуються в літературно-писемному і піднесеному усному мовленні — в науковій сфері, діловому спілкуванні, в художніх творах, іноді — в публіцистиці. Це, насамперед, поетична й народно-поетична, наукова, офіційно-ділова лексика та ін. Для низького стилю природним є застосування розмовно-побутової та просторічної лексики. Він вирізняється великою кількістю діалектизмів, вульгаризмів і жаргонізмів. Цей стиль є розмовним й обслуговує здебільшого неформальне усне спілкування.

Поділ лексики за належністю до окремих функціональних стилів не є абсолютним, оскільки й самі стилі не є чітко фіксованими, розмежованими та непроникними. Наприклад, лексика суспільно-політична повсякчас знаходить місце серед приватних побутових розмов на політичну тематику, публіцистичний стиль вільно поєднує використання жаргонізмів та вузькоспеціальної термінології, а художній стиль взагалі інкорпорує і творчо переосмислює словесний запас, належний до усіх функціональних сфер.

Так само лексика чітко не може поділятися на експресивно та стилістично наповнену, ці поняття є дифузними: тяжіння слова до одного зі стилів може зумовлювати наявність або відсутність у нього експресії, чи навпаки, емоційне тло лексеми зумовлює її належність до одного із функціональних різновидів мови.

Стилізація. Лексика, яка має яскраво виражений експресивний фон і співвідноситься нашою свідомістю з певними соціальними сферами або культурними пластами, часто стає дієвим інструментом у руках майстрів художнього слова. Вправно влітаючи її у текстову

тканину, письменники дають нам відчутти не лише настрої твору, а і його часові межі та соціальний простір. Таке явище називають стилізацією.

Отже, **стилізація** — це зумисне спланована і реалізована автором побудова тексту з характерними мовними ознаками, що властиві певній історичній епосі, соціальному середовищу, літературному напрямку, стилю, жанру, школі, індивідуально-авторській манері, які стають об'єктом мовної імітації. Стилізація активізує певні мовні елементи і відповідно до цього може бути кількох різновидів:

— *історичною*, якщо відтворюються типові мовні риси певної історичної епохи;

— *фольклорною*, коли використовується народно-поетична лексика;

— *народно-розмовною*, якщо увиразнюються слова і вислови живої народної мови;

— *соціальною*, якщо відтворюється мова певної соціальної групи мовців;

— *жанровою*, якщо підкреслюється наслідування якогось жанру.

Історичну стилізацію як художній прийом використала Л. Костенко в історичному романі “Берестечко”: *Я вже не я. Мене вже уле-лекали. / Уже рука не вдержить булави. / Куди умерти?! З пекла та й до пекла? / Гармат нема. Пропали корогви.*

Велика кількість названих реалій тогочасної військової зброї візуалізує перед читачем історичне тло роману.

П. Загребельний, майстер історичної стилізації, спародіював радянську соціальну ієрархію у романі “Брухт” за допомогою такого мовного матеріалу: *“Він написав кандидатську дисертацію, яка називалася: “Роль комсомольських організацій України в організованні піонерських організацій України”. Коли б на Україні водилися слони, він тоді написав би їй про слонів: слоненята — піонери, туптупи — комсомольці, а вже великі хоботоносці — видатні партійні діячі...”*

Прикладом сучасної фольклорної, а разом з тим історичної і народно-розмовної стилізації є роман О. Забужко “Казка про калінову сопілку”: *“<...> до Василя з Марією кількоро чумаків переночувати попросилося, прочувши по людях, що в хаті не завізно <...> хто би при такій оказії не зрадів чесній беседі, та ще й з чужодальніми гостями, світовими й бувалими, що, либонь, і за ніч не переказали б, чого по далеких українках набачилися, — але такої чудасії, пане господарю, як коло вашого села, бігме, нігде не приключалося”.*

Яскравий зразок соціальної стилізації бачимо в романі Ю. Анруховича “Дванадцять обручів”: *“То як мені тепер явити його <...> як він повинен урешті вийти до своїх гостей — цей жлоб, рагуль,*

бультер'єр, мордворот, жулик, увесь в ланцюгах і телефонах? З цими товстими короткими пальцями, з лисою довбешкою, шкіряною потилицею й немеряним задом? І що, хай меле всілякі дурниці на кшталт привітання, хай несе всіляку меніппову трахомудію, чи ще краще: хай прочитає все це з папірця, смішно спотикаючись на знаках і літерах — про героїв бізнесу, героїв культури, барабани Страдіварі, фуйо-муйо, хай перейде з усіма на ти, хай фамільярно назове всіх мужиків (з міжвоєнним професором Доктором включно) братанами, а всіх пацанок просто ніяк, ну чіста ваще, не називає?”

Міжстильова та експресивно нейтральна лексика

Лише частина слів закріплена за певним стилем, більшість же лексем становить так звану міжстильову, нейтральну лексику, яка з кількісного боку значно переважає у словниковому складі української мови. Така лексика є найдавнішим мовним пластом і за своєю природою складає елементарні номінації; вона слугує тим фоном, на якому одиниці із додатковою конотацією виявляють власну експресивність. Ядро нейтральної лексики становлять назви явищ природи: *сонце, вітер, сніг, мороз*; рослин і тварин: *квітка, куш, сосна, кіт, ведмідь*; назви осіб за родинною спорідненістю: *батько, мати, дочка*; професією: *лікар, вчитель, шофер*; а також різноманітні назви предметів: *стіл, шафа, тарілка*; дій: *ходити, мріяти, сіяти*; станів: *холодно, сухо, тихо*; ознак: *білий, великий, дерев'яний* тощо.

Ознака емоційно-експресивної нейтральності таких слів безпосередньо пов'язана з їхньою загальноновживаністю, вони є простими і зрозумілими для кожного носія мови.

Література

Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт / Н.Д. Арутюнова. — М., 1988.

Атлас української мови : в 3 т. — К., 1984—2001. — Т. 1. — 1984; Т. 2. — 1988; Т. 3. — 2001.

Бацевич Ф.С. Очерки по функциональной лексикологии / Ф.С. Бацевич, Т.А. Космеда. — Л., 1997.

Бевзенко С.П. Українська діалектологія / С.П. Бевзенко. — К., 1980.

Бесага Р.В. Нестандартизовані елементи в українській літературній мові : автореф. ... канд. філол. наук / Р.В. Бесага. — Ужгород, 1997.

Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства / Л.А. Булаховський. — К., 1955.

Васильев Л.М. Современная лексическая семантика / Л.М. Васильев. — М., 1990.

Виноградов В.В. Избр. труды. Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов. — М., 1977.

Гак В.Г. Языковые преобразования / В.Г. Гак. — М., 2001.

Гинзбург Е.Л. Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия / Е.Л. Гинзбург. — М., 1985.

Горбач О. Арго в Україні / О. Горбач. — Л., 2006.

Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики / П.Ю. Гриценко. — К., 1990.

Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології / Й.О. Дзендзелівський. — Ужгород., 1965.

Д'якова А.С. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / А.С. Д'якова, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. — К., 2000. — 218 с.

Дятчук В.В. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови / В.В. Дятчук, Л.О. Пустовіт. — К., 1983.

Кияк Т.Р. Мотивированность лексических единиц (количественные и качественные характеристики) / Т.Р. Кияк. — Львов, 1988.

Кобозева И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. — М., 2004.

Комлев Н.Г. Слово в речи. Денотативные аспекты / Н.Г. Комлев. — М., 1992.

Кочерган М.П. Слово і контекст / М.П. Кочерган. — Л., 1980.

Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI—XVIII ст. Семантика і словотвір / О. Кровицька. — Л., 2002.

Кронгауз М.А. Семантика / М.А. Кронгауз. — М., 2001.

Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. — М., 1986.

Кудрявцева Л.А. Моделирование динамики словарного состава языка / Л.А. Кудрявцева. — К., 2004.

Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. — М., 2008.

Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови. Семантична структура слова / Л.А. Лисиченко. — Х., 1977.

Лисиченко Л.А. Лексико-семантична система української мови / Л.А. Лисиченко. — Х., 1997.

Манакин В.Н. Сопоставительная лексикология / В.Н. Манакин. — К., 2004.

Мойсієнко А.К. Динамічний аспект номінації / А.К. Мойсієнко. — К., 2004.

Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения / М.В. Никитин. — М., 1988.

Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / В.В. Німчук. — К., 1992.

Новиков Л.А. Семантика русского языка / Л.А. Новиков. — М., 1982.

Плотников Б.А. О форме и содержании в языке / Б.А. Плотников. — Минск, 1989.

Попова З.Д. Общее языкознание / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — М., 2007.

Попова З.Д. Лексическая система языка / З.Д. Попова, И.А. Стернин. — Воронеж, 1984.

Проблеми української термінології // Вісник нац. ун-ту “Львівська політехніка” (всі випуски).

Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики / В.М. Русанівський. — К., 1988.

Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики / О.О. Селіванова. — К., 1999.

Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О. Селіванова. — Полтава, 2006.

Скляревская Г.Н. Метафора в системе языка / Г.Н. Скляревская. — СПб., 2004.

Снитко Е.С. Внутренняя форма номинативных единиц / Е.С. Снитко. — Львов, 1990.

Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг / Л. Ставицька. — К., 2005.

Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. — К., 1973.

Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. — К., 2002.

Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах / А.А. Тараненко. — К., 1989.

Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В.Н. Телия. — М., 1986.

Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке / В.Н. Телия. — М., 1981.

Товстенко В.Р. Просторіччя в українській мові як структурно-функціональне явище / В.Р. Товстенко ; НАН України ; Ін-т укр. мови. — К., 2003.

Уфимцева А.А. Лексическое значение / А.А. Уфимцева. — М., 1986.

Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д.Н. Шмелев. — М., 1973.

Шмелев Д.Н. Современный русский язык: Лексика / Д.Н. Шмелев. — М., 1977.

Шовгун Н.О. Формування українського сленгу в мовленнєвій діяльності малих соціальних груп / Н.О. Шовгун. — К., 2000.

Щур І.І. Україномовний комп'ютерний сленг / І.І. Щур. — К., 2006.

Словники

Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г.Л. Аркушин. — Луцьк, 2000.

Ващенко В.С. Словник полтавських говорів І. / В.С. Ващенко. — Х., 1960.

Глуховцева К. Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова. — Луганськ, 2002.

Дзедзелівський Й.О. Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття / Й.О. Дзедзелівський. — Ужгород, 1958.

Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М.М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. — К., 1989. — С. 62—267.

Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. — К., 1974.

Обернений частотний словник сучасної української художньої прози / уклад. : Т.О. Грязнухіна, Н.П. Дарчук, Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко, Л.І. Комарова, В.І. Критська, Л.В. Орлова, Г.К. Пудирева. — К., 1998.

Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М.Й. Онишкевич. — К., 1984.

Сизько А.Т. Словник діалектної лексики говірки села Кишеньок (Кобеляцького району Полтавської області) / А.Т. Сизько. — Дніпропетровськ, 1981.

Словарь української мови : в 4 т. / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко. — К., 1996—1997. — Т. 1—4.

Словник буковинських говірок / за ред. Н.В. Гуйванюк, К.М. Лук'янюк. — Чернівці, 2005.

Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Л., 1994—2008. — Вип. 1—14.

Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни : у 4 т. / В.А. Чабаненко. — Запоріжжя, 1994.

Частотний словник сучасної української художньої прози : у 2 т. / ред. кол. : Н.П. Дарчук, В.І. Критська, М.П. Муравицька, Л.В. Орлова, В.С. Перебийніс. — К., 1981.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 1. Фразеологія як розділ мовознавства. Основні напрямки фразеологічних досліджень

Фразеологія (від грец. *phrasis* — спосіб вираження, зворот і *lógos* — слово, вчення) — 1) розділ мовознавства, що вивчає фразеологічну систему мови в її сучасному функціонуванні і з погляду історичного розвитку; 2) сукупність характерних засобів вираження думки, притаманних певній соціальній групі, окремому авторові, літературно-публіцистичному напрямкові, діалекту чи групі говорів; 3) сукупність фразеологізмів тієї чи іншої мови.

У фразеології кожного народу представлені стереотипи поведінки етносу, його культура, традиції, звичаї.

Об'єктом фразеології як мовознавчої дисципліни є сукупність усіх фразеологізмів мови.

Предметом фразеології є вивчення категоріальних ознак фразеологізмів, на основі чого окреслюється об'єкт фразеології, досліджується природа і сутність фразеологічних зворотів, виявляються закономірності їхнього функціонування в мовленні.

Фразеологію поділяють на синхронну (описову) і діахронну (історичну). *Синхронна* фразеологія досліджує закономірності функціонування фразеологізмів у сучасній мові. У її межах виділяють *фразеологічну семасіологію* — науку, яка вивчає специфіку фразеологічного значення, семантичну структуру фразеологізмів та їхні системно-семантичні зв'язки; *фразеологічну стилістику*, що з'ясовує стилістичні властивості і функції фразеологічних одиниць

у різних стилях мовлення, та *зіставно-порівняльну фразеологію*, яка виявляє універсальні й унікальні національно-специфічні властивості фразеологізмів різних мов при зіставному аналізі. *Діахронна* вивчає фразеологію в її історичному розвитку, а саме: формування фразеологічного фонду мови в цілому або на окремих історичних етапах її розвитку (О. Юрченко, Л. Коломієць), фраземотворення, етимологію і походження окремих фразеологізмів (Ф. Медведєв, В. Мокієнко, Л. Скрипник, О. Ткаченко, В. Ужченко), дослідження діалектної фразеології (С. Бевзенко, Й. Дзендзелівський).

Окремо виділяють **фразеографію** — теорію і практику укладання фразеологічних словників різних типів. Серед таких лексикографічних джерел можна назвати: “Фразеологічний словник української мови” за редакцією Л. Паламарчука, “Фразеологічний словник української мови” Г. Удовиченка, “Словник-довідник: Фразеологія перекладів” М. Лукаша та інші.

Фразеологія — відносно нова лінгвістична дисципліна. Свій внесок у розвиток теорії фразеології зробили українські та зарубіжні вчені, дослідники фразеології різних національних мов. Серед них зарубіжні вчені: Н. Амосова, В. Архангельський, В. Виноградов, В. Жуков, О. Кунін, В. Телія, І. Чернишова, Ф. Зейлер, В. Флейшер та ін., багато сучасних українських авторів: Л. Авксентьєв, М. Алевфіренко, Я. Билиця, В. Гаврись, М. Демський, С. Денисенко, В. Кононенко, В. Лавер, О. Пророченко, О. Селіванова, Л. Скрипник, Г. Удовиченко, В. Ужченко, Д. Ужченко та ін.

Фундаментальні основи фразеологічних досліджень базуються на працях видатних вчених ХІХ і першої половини ХХ ст.: О. Потєбні, Ф. де Соссюра, лінгвопсихологічних концепціях В. фон Гумбольдта. Становлення фразеології як науки пов’язане з ім’ям швейцарського лінгвіста Шарля де Баллі, автора книг “Нарис зі стилістики” та “Французька стилістика”. Його ідеї лягли в основу подальших фразеологічних досліджень, зокрема широковідомої концепції видатного російського лінгвіста В. Виноградова.

В. Ужченко, посилаючись на Є. Малиновського, називає такі етапи вивчення східнослов’янської фразеології:

1) 20-ті — 40-ві роки ХХ ст. — спроба визначити місце фразеології в колі мовознавчих дисциплін;

2) 50—60-ті роки — розвиток ідей В. Виноградова, розробка основних концепцій, становлення двох підходів до визначення обсягу фразеології — широкого й вузького;

3) 70—80-ті роки — залучення до вивчення фразеології лінгвістичних, історичних, фольклорних, етнографічних даних, широких генетичних і типологічних паралелей.

Останній період ще відомий як період структурно-семантичного вивчення фразеології. Проте із середини 70-х — початку 80-х років

XX ст. стала усвідомлюватися криза структурно-семантичної парадигми. Усе помітніше почала виявлятися тенденція розглядати фразеологічний матеріал у його функціонально-мовному вживанні, упроваджувати у фразеологію методи, що описують лексичну й фразеологічну семантику в їх взаємодії впродовж організації висловлювання й тексту. Усвідомлення необхідності вивчення фразеологізмів у їх животворному мовному вживанні й пошук методів їх опису, відповідно до яких можна моделювати ці процеси, становлять суть цього “некласичного” періоду розвитку фразеології¹.

Стосовно проблеми фразеології як системи в науковій літературі можна окреслити кілька поглядів. Так, М. Шанський, Ф. Медведєв, Л. Авксентьев та інші подають фразеологічну систему як просту сукупність фразеологізмів. Деяко іншого погляду дотримується І. Чернишова. Вона визначає фразеологічну систему як фразеологічний фонд. Центральним питанням фразеології, на її думку, є виокремлення тих ознак фразеологізмів, які притаманні лише фразеологічним одиницям і не властиві лексичним. Дослідниця вказує на принцип, за яким повинна будуватися фразеологічна система. Він зводиться до бінарних опозицій: 1) нарізнооформленість — цільнооформленість; 2) фразеологічне значення — лексичне значення.

До протиставлень як принципу моделювання фразеологічної системи вдаються й інші фразеологи. Зокрема, О. Кунін пропонує визначити фразеологічну систему на основі бінарних опозицій слова, фразеологізму, вільних словосполучень і речень та деяких системних властивостей фразеологізмів. Порівняймо: 1) нарізнооформленість — цільнооформленість; 2) стійкість (слова і фразеологізму, але на різних рівнях) — нестійкість; 3) модельованість — немодельованість; 4) фразеологічне значення — лексичне значення — значення вільних словосполучень і речень. Згодом О. Кунін деяко змінює свій погляд на системне вивчення фразеології.

Принцип динамічного представлення лежить в основі побудови фразеологічної системи у працях В. Мокієнка. Він характеризує фразеологічну систему за допомогою антиномій, виведених за одним з основних законів діалектики — за законом єдності і боротьби протилежностей, порівняймо: стійкість — нестійкість; модельованість — немодельованість; імпліцитність — експліцитність; образність — безобразність; діахронія — синхронія.

В основі побудови фразеологічної системи у В. Архангельського, М. Демського та деяких інших фразеологів лежить принцип фразеологічної опозиції. Цими опозиціями, на їхню думку, є синонімічні ряди, антонімічні пари, явища полісемії та омонімії.

¹ Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. — К., 2007. — С. 11.

Була спроба визначити фразеологічну систему за допомогою двох елементів — центру і периферії. Цей принцип систематизації фразеологізмів був запозичений зі сфери систематизації лексики, але й він не відзначається більшою об'єктивністю, ніж попередні способи.

Не призвело до вирішення проблеми і об'єднання лексичної та фразеологічної систем в одну лексико-фразеологічну систему, оскільки її моделювання і далі здійснюється за відомими уже принципами. Мова знову йде про окремі лексичні і фразеологічні групи, які розглядаються як системи.

Значне місце у системних дослідженнях із фразеології належить працям, в яких фразеологічна система розглядається як мовний рівень.

Головними аспектами вивчення української фразеології на сучасному етапі є когнітивний та лінгвокультурологічний, які передбачають простеження знакових понять культури народу, його традицій, звичаїв, обрядів, вірувань, забобонів, міфів, відбитих у фразеологізмах, опис закономірностей знакової інтерпретації у фразеосистемі культурних кодів українського етносу, вияв ціннісних орієнтацій етносу, встановлення механізмів збереження і передачі знань фразеосистемою української мови, характеристику постійно відтворюваних зв'язків фразеологічних одиниць зі структурою етносвідомості, смислотворчими механізмами якої є не лише мислення, а й відчуття, почуття, образи, інтуїція.

§ 2. Фразеологічне значення.

Системні відношення у фразеології

Основною одиницею фразеології є **фразеологічний зворот (фразеологізм)**. Це особлива одиниця мови, що складається з двох або більшої кількості роздільно оформлених компонентів і характеризується відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю лексичного складу та граматичної будови. Фразеологізми є репрезентантами культури етносу, експресивними й образними одиницями. Вони тісно пов'язані з аксіологічністю, виражають позитивну або негативну оцінку предмета мовлення.

Семіотична (знакова) природа фразеологізмів має подвійну спрямованість: з одного боку фразеологізми мають свій підрівень у мовній системі і перебувають у зв'язках з іншими мовними одиницями, а з іншого — вони є специфічними комунікативними одиницями, що у мовленнєвому процесі ніби з'являються з іншого рівня тексту.

Фразеологізми, як і слова, виражають поняття і позначають явища дійсності, тому вони виступають у ролі синонімів до окремих слів: *накивати п'ятами* — *втекти*, *морочити голову* — *набридати*, *вішати лапшу на вуха* — *обманювати*, *тримати язик за зубами* — *мовчати*. Значення фразеологічної одиниці — результат переносного вживання вільного словосполучення¹. Фразеологічне значення може розвиватись і змінюватись. Це відбувається, коли на базі вільного словосполучення внаслідок його переносного вживання виникає *первинно-образне значення*. Наступне ж значення народжується вже на основі повторного переосмислення значення першої фразеологічної одиниці, це значення є *вторинно-образним*. Можна сказати, що певній частині фразеологізмів властива полісемія. Скажімо, у сполучі *віддати кінці* пряме *нефразеологічне* значення — “відв'язати канат, коли судно відшвартовується”; переносне, первинно-образне (перше фразеологічне) — *іти чи від'їжджати звідкись* (щодо людей); наступне фразеологічне значення, вторинно-образне — *іти з життя, помирати*. Оскільки значення фразеологізмів менш диференційоване, ніж значення слів, то і полісемія є обмеженим явищем у сфері фразеології.

Під фразеологічними омонімами розуміють такі фразеологічні одиниці, які повністю збігаються за компонентним складом, але не мають нічого спільного у значенні: *пускати півня* — означає “підпалити щось...”, а також може мати значення “писнути, співаючи чи говорячи”; *дати волю рукам* — “побити когось” та інше значення — “обнімати кого-небудь”. Виникнення омонімів зумовлюється різними способами фразеологізації того самого вільного словосполучення. У сучасному мовознавстві фразеологічна омонімія вивчена ще недостатньо. Дослідники зазначають, що омонімічних фразеологізмів порівняно з лексичними значно менше.

Внутрішнє значення може також об'єднувати різні фразеологізми в синонімічний ряд: “бути близьким до смерті” — *на ладан дихати*, *бути однією ногою в могилі*, *три чисниці до смерті*; “тікати” — *пуститися берега*, *брати ноги на плечі*, *давати драла*; на позначення поняття “ледар” — *думки в небі*, *а ноги в постелі*; *не так лінь, як не хочеться*; *то за тим, то за тим, то за сном важким*; *жать удень душно*, *а вночі кусаються комарі*; *як спить, то не їсть*, *а як їсть, то не дірмає* тощо².

Для більшості **фразеологізмів-синонімів** характерні такі риси, як: однотипність моделі, співвіднесеність значення зі значенням

¹ Ужченко В.Д. Українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. — Х., 1990.

² Шерех Ю. Нарис з сучасної української мови / Ю. Шерех. — Мюнхен, 1951.

відповідної частини мови, а також своєрідна сполучуваність. Вони створюють великі можливості для стилістичного вибору одного потрібного фразеологізму або стилістичного добору синонімічного ряду фразеологізмів.

Приклад такого добору цілого синтаксичного ряду фразеологізмів можна знайти у тексті М. Стельмаха: *Там я [малий Сашко] мав і покаятися, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чогось вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра.*

Об'єднуючись спільним значенням, синонімічні фразеологічні одиниці розрізняються певними семантичними відтінками. Так, фразеологічні синоніми на позначення поняття “багато” можуть мати такі відтінки: *хоч греблю гати, по горло, як зірок у небі, тьма-тьмуца* — сполучаються з широким колом понять; *кури не клюють і хоч лопатою загібай* — стосовно грошей, коштовностей; *як грибів після дощу* — крім значення “багато” має ще й відтінок “швидко”.

Фразеологічні антоніми — це дві фразеологічні одиниці з протилежними значеннями, наприклад: *у рот води набрати — теревені правити; кури не клюють — як кіт наплакав; жити як кішка з собакою — жити душа в душу*. Серед фразеологічного матеріалу можна визначити однотипні антоніми, у яких протилежність семантики двох фразеологічних одиниць пояснюється наявністю частки **не**, що входить до компонентного складу: *до пуття довести — не довести до пуття; ряст топтати — не топтати ряст*. Другу групу становлять фразеологізми-антоніми з різним компонентним складом, тобто різнотипні: *рукою подати — за тридев'ять земель; теревені правити — у рот води набрати*.

У складі речення фразеологізми виступають одним членом речення, оскільки виражають одне лексичне значення. Найчастіше у ролі присудка (*Вони цілими днями ляси точать*) або обставини (*Він вискочив, як Пилип з конопель*).

§ 3. Класифікації фразеологізмів

Залежно від того, яку ознаку покладено в основу класифікації, виділяють різні класифікаційні системи фразеологізмів: семантичну, генетичну, функціональну, ідеографічну, експресивно-стилістичну, морфологічну, синтаксичну, структурну тощо.

За семантичною класифікацією Л. Булаховського¹, існують ідіоматичні словосполучення (ідіоми) і фразеологічні одиниці. **Ідіоми** — це своєрідні вирази з певних мов, що за своїм ужитком і змістом є цілісними, звичайно не можуть бути точно передані іншими мовами й при перекладі вимагають добору відповідника зі схожим стилістичним забарвленням: *летіти сторчголов, з пустого в порожнє*. **Фразеологічні одиниці (фразеологізми)** — це звичайно словосполучення, розкладні щодо змісту, але усталені в мові як матеріал широковживаної цитації (прислів'я, приказки, вдалі вислови письменників, що стали “крилатими”, тощо): *кому що, а куриці просо; Борітєся — поборете!* (Т. Шевченко).

Однією з найвідоміших семантичних класифікацій є класифікація В. Виноградова². За способом з'єднання складників учений виділяє три типи фразеологічних одиниць.

Фразеологічні зрощення — семантично неподільні фразеологічні одиниці, значення яких не впливає зі значень компонентів: *розбити глек, пекти раків, собаку з'їсти*.

Фразеологічні єдності — також семантично неподільні звороти, але цілісне значення їх здебільшого вмотивоване значенням компонентів: *не нюхати пороху, прикусити язика*.

Фразеологічні сполучення — семантично подільні фразеологічні звороти, в яких є стрижневе слово. Залежно від зв'язків його з іншими словами міняється значення фразеологізму: *уболівати душею (серцем), завдавати шкоди (образи)*.

М. Шанський³ до названих В. Виноградовим типів додає четвертий — **фразеологічні вирази** — стійкі за складом і вживанням фразеологічні звороти, які не тільки семантично подільні, але й повністю складаються зі слів з вільним значенням. Серед них розрізняють вирази комунікативного характеру (*вовків боятися — у ліс не ходити*) й номінативного (*трудові успіхи*). Г. Удовиченко дещо видозмінив класифікацію В. Виноградова, виокремивши ідіоми, фразеологічні вирази та фразеологічні сполучення.

П. Дудик виділяє п'ять типів фразеологізмів: ідіоми, фразеологічні єдності, фразеологічні вирази, фразеологічні сполучення та фразеологізовані словосполучення.

1. **Ідіоми** об'єднуються семантичною неподільністю, синтаксичною нерозкладністю й замкненістю; зміст ідіоми прямо не впливає з лексичного значення її елементів (*бути на короткій нозі*).

¹ Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства / Л.А. Булаховський. — К., 1952. — Т. 1. — С. 28—29.

² Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Избр. труды: Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов. — М., 1977. — С. 140—161.

³ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. — 3-е изд., испр. и доп. / Н.М. Шанский. — М., 1985.

2. У **фразеологічних єдностях** значення компонентів дещо ослаблене вільнішою семантичною зв'язаністю структурних одиниць (*намилити шию, пальці знати*).

3. Терміном **фразеологічні вирази** передусім об'єднуються прислів'я і приказки (*за моє жито ще мене й бито; що легко нажить — з дому біжить*). Вони повністю складаються зі слів з вільними значеннями, не виступають семантичним еквівалентом окремого слова.

4. **Фразеологічні сполучення** — часто вживані формули, що приховують у собі метафору, мають досить прозору внутрішню форму (*прибитий горем, голуба кров, Хома невірний*). Сюди належать і фразеологізми-професіоналізми: *вигнати діди* (гончарське) — “нагріти вироби так, щоб вогонь виходив з горна”; *дати дуб* (чинбарське) — “обробити шкіру дубленням” (Полтавщина).

5. **Фразеологізовані словосполучення** об'єднуються неметафоричністю, синтаксичною неподільністю компонентів (*школа й гадки, невелике цабе, ось тобі на*)¹.

Фразеологічні одиниці співвідносяться з різними частинами мови. За належністю стрижневих компонентів фразеологізмів до відповідних лексико-граматичних класів слів розрізняють такі лексико-граматичні розряди: **дієслівні**: *бити байдики, брати бика за роги, спочивати на лаврах, витрішки продавати*; **іменникові**: *білі плями, блудна вівця, бабине літо*; **прислівникові**: *рано чи пізно, коротко і ясно*; **прикметникові**: *гострий на язик, важкий на підйом*; **вигукові**: *от тобі й на!; як би не так!*

За структурою фразеологізми можуть становити окремі самостійні речення або сталі словосполучення, що утворюються поєднаннями: іменник + прикметник (*медовий місяць; заяча душа; манна небесна*); іменник + іменник (*пута Гіменея; корінь зла; цап-відбувайло*); іменник + займенник (*Бог з ним!*); іменник + числівник (*десятою дорогою; на сьомому небі*); дієслово + іменник (*утерти носа; піднести гарбуза; дати чортів*); дієслово + прислівник (*солодко спати; піти навіки*); займенник + прислівник (*не всі вдома*).

Окремою групою виділяють **фразеологізми-порівняння** (*як сніг на голову; як корова язиком злизала; як мертвому кадило; як п'яте колесо до воза*), **фразеологізми-заперечення** (*ні за цапову душу; ні в тин ні в ворота; ні риба ні м'ясо; ні Богові свічка, ні чортові кочерга*), **фразеологізми-вигуки** (*а бодай тобі!; цур тобі!; нек тобі!; хай тобі грець!*).

Фразеологічні одиниці здебільшого входять у ширші контексти саме у своєму закріпленому традиціями вживанні, сталому компо-

¹ Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського літературного мовлення / П.С. Дудик. — К., 1973. — С. 81—83.

нентному складі. Переважно фразеологізми вводяться у текст цілісно, але деяким з них властива проникненість структури: їхні компоненти можуть бути відокремлені вставкою окремих слів, навіть речень: *та за стільки років він не одну собаку на роботі з'їв*.

Фразеологізми можуть поширюватися за рахунок синтаксично зв'язаних із ними слів контексту, які певним чином доповнюють, уточнюють основний зміст фразеологізму: *Отже, це вже, мабуть, моя лебедина пісня*.

Деякі фразеологічні одиниці поєднуються лише зі словом чи словами одного семантичного поля (є *зв'язаними*), інші вступають у взаємодію з багатьма словами (є *вільними*), наприклад: *ні сном ні духом* може бути поєднана з дієсловами *відати, знати*; на *всі заставки* — *ляяти, вихваляти, брехати, верещати, хропти, чхати, бігти*.

Фразеологізми можуть функціонувати як у повному, так і в скороченому (неповному) варіанті: *він у цьому ні в зуб (ногою) не розуміє; це йому як п'яте колесо (до воза)*. Слова *ногою, до воза* є факультативними і не впливають на загальне сприйняття фразеологічної одиниці. Фразеологізм може вживатися у скороченому вигляді (*про мене Семене...; про вовка промовка...*) з урахуванням того, що реципієнт знає і домислює другу частину (*про мене Семене, хоч вовк траву їж; про вовка промовка, а вовк з-за гори*).

На підставі генетичних, структурних, функціональних ознак з-поміж фразеологізмів можна виділити прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми, максими, сентенції, парадокси, літературні цитати, ремінісценції.

Прислів'я — влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, синтаксично завершений, що має повчальний зміст: *як дбаєш, так і маєш; яке коріння, таке й насіння*.

Приказка — образний вислів, нерідко римований, близький до прислів'я, але без повчального змісту: *на городі бузина; як рукою зняло; хоч греблю гати*.

Крилаті вислови — поширені й загальновідомі влучні звороти мови, джерело яких може бути встановлене: *Всякому городу нрав і права* (Г. Сковорода); *Чи діждем свого Вашингтона?* (Т. Шевченко). Крилаті вислови не мають усталеної форми, вони можуть складатися з одного слова і цілого речення: *Карфаген мусить бути зруйнованим* (Катон).

Афоризми (від грец. *aphorismos* — вислів) — узагальнена, закінчена і глибока думка певного автора, висловлена у відточеній, відшліфованій формі. Характерними рисами афоризму є влучність, виразність, несподіваність судження, здатність до самостійного існування: *Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив* (Леся Українка); *Лиш боротись — значить жити* (І. Франко).

Сентенція (від лат. *sententia* — думка) — афоризм, що має повчальний зміст: *не чини з іншими так, як не хочеш, щоб вчинили з тобою; учись у всіх, не наслідуйте нікого* (М. Горький); *Будь хазяїном своєї волі і рабом своєї совісті* (М. Ебнер-Ешенбах).

Максима (від лат. *maxima* — основне правило) — афоризм, у якому в короткій формі виражене певне моральне правило, етичний принцип: *коли хочеш бути щасливим, будь ним; в здоровому тілі — здоровий дух; ніколи не дозволю собі впасти так низько, щоб зненавидіти людину* (Б. Вашингтон).

Парадокс (від грец. *paradoxos* — несподіваний, дивний) — думка, що різко розходиться з усталеними поглядами і спочатку нібито суперечить собі: *справжній друг — це не той, хто підтримує тебе у горі, а той, хто зможе порадити твоєму успіху; не говори своєму другові того, що не повинен знати твій ворог* (А. Шопенгауер); *мій спосіб жартувати — це говорити правду* (Б. Шоу).

Літературна цитата (нім. *Zitat*, від лат. *cito* — наводжу, вихолошую) — фрагмент іншого тексту, що в художньому творі використовується для надання експресії, як засіб створення образності: *Могутній голос говорить стиха: “Нічого, брате, я не зрікаюсь, караюсь, мучуся, але не каюся”* (А. Малишко).

Ремінісценція (від лат. *reminiscentia* — спогад) — відгомін у тексті якихось мотивів, образів іншого твору. Є. Плужник: *Аж поки час воістину новий мов пишний крин, зростає на Україні — перегук з шевченковими рядками: “Радуйся, земле, неповитая Квітчастим злаком. Розпустись, рожевим крином процвіти”;* *Годуйте коней! Шлях їм далеченький Пильнуйте славу полкових знамен. Полтаво! Засвіт встануть козаченьки. Ти припадеш їм знову до стремен. Так само засвіт встануть з полуночі. А ти за них, Полтаво, помолись. Лиш не заплаче свої карі очі та Марусенька, як було колись* (Л. Костенко) — перегук з відомою народною піснею, авторство якої приписують Марусі Чурай.

§ 4. Джерела фразеології

Фразеологія української мови формувалася протягом багатоміжового історичного розвитку мовної творчості українського народу, його контактів з іншими народами та їхніми культурами.

Основний масив фразеологізмів становлять одиниці, утворені в результаті образного переосмислення звичайних вільних сполучень, що спричинило втрату первинних лексичних значень відповідних компонентів і формування фразеологічної семантики.

Здебільшого це найменування, пов’язані з номінаціями суспільних процесів, виробничої діяльності, побуту, родинними стосунка-

ми, тваринним світом та іншими базовими поняттями соціуму — такі фразіологічні звороти називають **фразеологізмами народно-розмовного походження**.

А. Грищенко визначає такі групи основних найменувань: 1) сільськогосподарські та інші трудові процеси: *варити воду* (з когонебудь); *з одного тіста*; *орати перелоги*; *прокладати першу борозну*; *попускати віжки*; *повертати голоблі*; 2) різні виробництва, ремесла: а) ткацько-прядильне: *розплутувати вузол*; *де тонко, там і рветься*; *розмотати клубок*; б) кравецьке: *білими нитками шите*; *на живу нитку*; *куди голка, туди й нитка*; *сім раз одмірай, раз одріж*; *як з голочки*; в) ковальське: *брати в лещата*; *між молотом і ковадлом*; *міцного гарту*; г) гончарське: *людити очі*; *полуда впала на очі*; *зняти полуду з очей*; д) рибальство і мисливство: *закидати вудку*; *змотувати вудки*; *клювати на живця*; *стріляна птиця*; *ганяти як солоного зайця*; 3) театральнo-музична діяльність: *увиходити в роль*; *помінятись ролями*; *у своєму репертуарі*; *коронний номер*; *попадати в тон*; *як по нотах*; 4) військова справа: *з відкритим забралом*; *підносити на щит*; *схрещувати мечі*; *нюхати порох*; *приймаати бій*; *брати рубіж*; *брати на озброєння*; *здавати позиції*; *залишати поле бою*; 5) картярська гра: *розкривати карти*; *плутати карти*; *мішати карти*; *кинути всі козири*; *ставка бита*; *при пікових інтересах*; *козирний туз*; 6) народні звичаї та обряди: *давати гарбуза*; *облизати макогона*; *як засватаний*; 7) вірування і магічні дії: *пускати ману*; *замовляти зуби*; *як рукою зняло*; *з легкої руки*; *встати на ліву ногу*; *виносити сміття з хати*; 8) усталені казкові звороти: *по щучому велінню*; *за тридев'ять земель*; *жива вода*; *тримати за хвіст жар-птицю*; *скоро казка мовиться*; 9) ознаки і дії, пов'язані зі світом тварин та птахів: *заяча душа*; *хитрий лис*; *кований на всі чотири*; *кіт наплакав*; *показувати пазурі*; *птиця високого польоту*; *розправляти крила*; *звити гніздо*; *курям на сміх*¹.

Більшість таких фразеологізмів твориться способом метафоризації або метонімізації. Особливу метонімічну природу мають так звані парадоксальні фраземи². Ними виражають негацію **часу**: *(буде) як рак свисне*; *як п'явка крикне*; *як виросте гарбуз на вербі*; *як буде баба дівкою*; *як у курки зуби виростуть*; **схожості**: *(схожий) як свиня на коня*; *як батіг на мотовило*; *як макогін на ночви*; **процесів**: *(розумітися, знатися) як свиня на перці*; *(чепуритися) як свиня в дощ*; **модальних станів**: *(потрібен) як зайцеві бубон*; *як лисому гребінь*; **(є) як**

¹ Сучасна українська літературна мова : підручник / А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька, І.М. Уздиган ; за ред. А.П. Грищенка. — К., 2002. — С. 210—211.

² Селіванова О.О. Нариси з української фразеології / О.О. Селіванова. — К. ; Черкаси, 2004. — С. 38.

у свині вовни; як у жаби пір'я тощо. Парадоксальність ґрунтується саме на змішуванні таких ознак, що є неможливими у дійсності, саме ірреальність змісту таких зворотів створює особливу образність, надає тексту експресивності та комізму.

Значна частина українських фразеологізмів має *іншомовне походження*. Запозичені фразеологізми часто вживаються без перекладу: *O tempora, o mores!* (О часи, о звичаї!); *finita la comedia* (скінчилася комедія); *time is money* (час — це гроші); *to be or not to be* (бути чи не бути); *sapienti set* (розумному досить); *status quo*; *idée fix* та багато інших.

Одним із найважливіших джерел фразеології є античні міфи: *олімпійський спокій*; *лавровий вінок*; *перейти Рубікон*; *Дамоклів меч*; *муки Тантала*; *Прокрустове ложе*; *Авгієві стайні*; *Ахіллесова п'ята*; *троянський кінь*; *нитка Аріадни*; *сади Семіраміди*; *подвиг Геракла* та інші.

Виокремлюють велику групу фразеологічних одиниць біблійного походження: *око за око*; *манна небесна*; *друге пришестя*; *неопалима купина*; *сім смертних гріхів*; *тьма єгипетська*; *Ноев ковчег*; *терновий вінець*; *поцілунок Іуди*; *Содом і Гоморра*; *книга за сімома печатями*; *блудний син*; *кесарево кесарю*; *всевидяче око*; *зміє-спокусник*; *вилити чашу до дна*; *нести свій хрест* тощо.

Окремо можна виділити групу фразеологізмів *авторського походження* (крилатих слів) — це образні вирази з літературних, мистецьких або наукових джерел, влучні вислови видатних митців, громадських діячів, політиків, вживаних у мовленнєвій практиці. Українська фразеологія багата крилатими висловами власне українського походження. *Караює, мучує, але не каює!*; *На всіх язиках все мовчить, бо благоденствує* (Т. Шевченко); *Всякому городу нрав і права*; *Світ ловив мене, але не спіймав* (Г. Сковорода); *Хіба ревуть воли, як ясла повні?*; *пропаща сила* (П. Мирний); *Коні не винні* (М. Коцюбинський); *Ні, я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає!* (Леся Українка); *Як парость виноградної лози...* (М. Рильський); *Працювать, працювать, працювать! В праці сконать!*; *Коротко. Сильно. Страшно* (І. Франко). Чимало авторських фразеологізмів є запозиченими зі скарбниць світової культури і можуть вживатися як мовою оригіналу *Veni, vidi, vici*, так і в перекладі: *Прийшов, побачив, переміг* (Юлій Цезар). Наприклад: *Герой нашого часу* (М. Лермонтов); *Світ — театр, а люди в ньому — актори* (В. Шекспір); *Кращі друзі дівчат — це діаманти* (Мерлін Монро); *Мода минає, стиль лишається* (Коко Шанель).

У системі національної фразеології особливе місце посідають *ідіоми* — це своєрідні неповторні вислови певної мови. Вони стійкі, семантично й синтаксично неподільні, виразно національні (*ряст топтати*; *скакати в гречку*; *давати гарбуза*). Іншими мовами до-

слівно, з повною семантичною однозначністю ідіоми не перекладаються, оскільки є пов'язаними з національними етноконцептами. Ідіоми при перекладі вимагають не покомпонентної заміни, а добору відповідних аналогів: *На безлюдді і Хома чоловік — на безрыбье и рак рыба; з дощу та під ринву — из огня да в полямя; голодному й опеньки м'ясо — голодному Федоту и щип в охоту.*

Хоча фразеологічній одиниці притаманні ознаки семантичної цілісності і відтворюваності, у мовленні часом виникає явище **фразеологічної варіації**, тобто вживання фразеологізмів у кількох модифікаціях: *за царя Гороха (Хмеля, Панька); (пропав) ні за гріш; ні за цапову душу; ні за шеляг.*

Досить розповсюдженим прийомом, особливо в художній літературі та публіцистиці, є прийом індивідуально-авторських, або оказіональних, фразеологізмів. Фразеологічні інновації — це неологізми у фразеології, оказіональні утворення, продукти вторинної опосередкованої номінації, які, з'являючись у словниковому складі мови, проходять фази виникнення — узуалізації — акцептуалізації — лексикалізації/фразеологізації — інтеграції. Поняття фразеологічної інновації включає власне фразеологічні інновації, фразеологічні одиниці із новонабутою семантикою, модифіковані мовні форми та запозичення. Явище трансформації фразеологізмів, з одного боку, суперечить тому, що фразеологізми характеризуються сталістю компонентів, які не підлягають змінам. Проте у процесі публіцистичного або художнього текстотворення такі модифікації стійких словосполучень є цілком умотивованими, оскільки дозволяють досягти додаткової експресії, актуалізувати фразеологізм, пристосувати його до нових суспільно-політичних подій, явищ, фактів. О. Пономарів наводить приклад такого розширеного вживання афоризму *мистецтво вимагає жертв* у публіцистичному тексті: *“Мистецтво вимагає жертв. Наука вимагає жертв. Кохання вимагає жертв. Приватизація вимагає жертв. І дідько його знає, хто тільки не вимагає жертв!”*.

Одним зі способів трансформації фразеологізмів є прийом заміни компонента фраземи іншим словом або словосполученням. Скажімо, у журнальній статті на філософську тему: *Тут ще й Кафка не валявся!* (за аналогією до фразеологізму *і кіт не валявся*). У газетних заголовках *“Не все смачне, що блищить”*; *“Згадає скіфський “дід”, як парубком був”*; *“Званий аукціонер не ліпший за татарина”*, *“Агент брокеру не товариш”*, *“Сім разів відмірай, щоб один раз придбати”*, *“Проти бартеру всі засоби добрі”*.

Модифікація фразеологічних одиниць досягається шляхом поширення їх додатковим компонентом. Наприклад, такі газетні заголовки: *“Не перегнути б законодавчу палицю”*, *“Піррова перемога уряду”*, *“Економіка наступає на горло вітчизняній пісні”*, *“Вчитися*

ніколи не пізно, проте краще — своєчасно”, “Один у пейджинговому полі — не воїн”, “Хто в “Укрнафті” хазяїн?”, “Друковане слово податківця — не горобець”.

В одному звороті може поєднуватися кілька фразеологізмів: “Порохова бочка приватизації, або Ведмежа послуга прокуратури”; “Не будемо ділити шкуру невбитого ведмедя в мішку” (П. Загребельний).

Гумористично обігрують фразеологізми за допомогою часткового їх перетворення. Внаслідок цього з’являються такі газетні заголовки: “Лежачого не б’ють, а добивають”, “Хто заплутує “білі нитки”, “Мовчання не золото, а привід для судового позову”, “Вітер перемін повернув на краще”, “Хліб наш насущний. І не тільки він”, “Бачить око, та щось із зубом”, “Іржа їсть залізо, але не завжди воно їй по зубах”, “Ріжуть курку, яка несе золоті яйця”, “Українське суднобудування поки що сидить на міліні”, “Бензинові непереливки”.

Трансформовані фразеологізми є засобом творення образності, експресії тексту. Фразеологічні модифікації у публіцистиці привертають увагу, поглиблюють зміст, надають додаткових відтінків висвітлюваній темі.

У розмовному мовленні трансформовані фразеологізми є, скоріше, елементом мовної гри, жарту, що базується на традиційних фразеологічних формулах: *чим далі в ліс, тим більше партизанів; баба з воза — кобила “ок!”*; *і вовки ситі, і вівці цілі, і пастуху вічна пам’ять*.

Процес творення фразеологізмів є природним і невинним, як і загалом процес розвитку мови. Влучні лаконічні вислови за досить короткий час популяризуються (в основному за рахунок засобів масової інформації), стають відтворюваними і, зрештою, займають свою нішу у загальній фразеології мови. Наприклад, відомі вислови Ліни Костенко: “*Шукайте цензора в собі*”; Василя Симоненка “*Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину!*”; Лариси Скорик: “*Якщо архітектура — це застигла музика, то нинішній Майдан Незалежності — це застигла музика Поплавського*”. Події листопада-грудня 2004 року, пов’язані з виборами Президента України, та помаранчева революція ініціювали появу таких гасел, як “*Разом нас багато, нас не подолати!*”, “*Свободу не спинити!*” тощо.

Очевидно, що домінують роль у процесі створення нових фразеологізмів відіграють засоби масової інформації. Найперше — телебачення, особливо рекламні блоки, назви різноманітних телепередач, цитати з фільмів, мультфільмів, фрази відомих телеведучих: *солodka парочка; імідж — ніщо; не гальмує — снікерсуй; Ви ще не в білому?* та інші. В молодіжному мовленні розповсюдження набувають сталі фрази з інтернету: *Превед, медвед!*; *Йа криведко!*; *Фтопку!* і таке інше.

§ 5. Експресивно-стилістичні властивості фразеології

Частина фразеологічних одиниць не має виразних експресивно-оціночних супровідних значень і є стилістично нейтральними: *спинитися на півдорозі, без зайвих слів, окреслювати мету, ставати на бік* тощо.

Але оскільки одним із домінантних чинників у формуванні семантичної цілісності фразеологічних одиниць є оцінне значення, переважна більшість фразеологізмів є експресивно забарвленими.

Лексика і фразеологія — це будівельний матеріал для створення образних засобів із потрібним стилістичним ефектом. Оскільки джерельна база походження фразеологізмів української мови, як і лексем, надзвичайно широка (метафоричне переосмислення власних мовних одиниць, праслов'янська міфологія, антична риторика і біблійна міфологія, класична художня література, запозичення, крилаті вислови видатних людей, усне мовлення), то і стилістичні можливості фразеологізмів є широкими і різнобічними.

Фразеологізми належать до текстотворчих стильових засобів. Це означає, що є фразеологізми, які вживаються тільки або переважно у межах певного стилю і є суттєвим його компонентом. Наприклад, у науковому стилі текстотворчими є фразеологізми: *технічний потенціал, доведення теореми, знаходження кореня, диференційні процеси, енергетичні ресурси, коефіцієнт корисної дії*; в офіційно-діловому стилі: *порушити питання, укласти угоду, скласти протокол, поставити резолюцію, ухвалити рішення, вірча грамота, повірений у справах, країна перебування, оскарженню не підлягає, кредитна ставка, відкрити рахунок* та ін. Проте в межах одного чи кількох стилів фразеологізми диференціюються ще й за стилістичним значенням та колоритом. Виділяються книжні, поетичні, часто урочисто-піднесені, фразеологізми високого стилю: *лебедина пісня, лавровий вінок, лицар сумного образу, нема пророка у своїй країні, хай мине нас ся чаша, олімпійський спокій, притча во язицех, пробний камінь, прописна істина, ріг достатку, сади Семіраміди, святая святих, сім смертних гріхів, слово честі, сьоме небо, спочивати на лаврах, увінчаний лаврами, терновий вінок, чаша терпіння, через терни до зірок* та ін.

Усно-розмовні фразеологізми мають здебільшого зневажливо-знижене експресивне забарвлення і відповідне цьому стилістичне використання, формують колорит простоти, фамільярності: *бучу здіймати, без задніх ніг, воду варити, гав ловити, дати ляца, дати відкоша, вхопити облизня, крутити носом, ляси точити, накивати п'ятами, нам'яти боки, прикусити язика, піти світ за очі, пошитися в дурні, походеньки справляти, ридма ридати, через пень колоду, як кістка в горлі, як корова язиком злизала* та ін.

Література

Авксентьев Л.Г. Фразеологія сучасної української мови / Л.Г. Авксентьев, В.С. Калашник, В.Д. Ужченко. — Х., 1977.

Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології / М.Ф. Алефіренко. — Х., 1987.

Балли Ш. Французская стилистика / пер. с фр. К.А. Долинина. — М., 1961.

Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства / Л.А. Булаховський. — К., 1952. — Т. 1.

Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография / В.В. Виноградов. — М., 1977.

Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського літературного мовлення / П.С. Дудик. — К., 1973.

Івченко А.О. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А.О. Івченко. — Х., 1996.

Кононенко В.І. Українська народна фраземіка: трансформації образу / В.І. Кононенко // Мовознавство. — 1993. — № 5.

Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка / А.В. Кунин. — М., 1986.

Лотман Ю.М. Избр. статьи : в 3 т. / Ю.М. Лотман. — Таллинн, 1992.

Медведев Ф.П. Українська фразеологія. Чому ми так говоримо / Ф.П. Медведев. — Х., 1982.

Селіванова О.О. Нариси з української фразеології / О.О. Селіванова. — К. ; Черкаси, 2004.

Скиба Н. Фразеологізми-новотвори в українському публіцистичному тексті // Вісник Львів. ун-ту. — Серія філол. — 2004. — Вип. 3. — С. 308—313.

Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. — К., 1973.

Слухай Н.В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології / Н.В. Слухай. — К., 2005.

Сучасна українська літературна мова // А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ, Н.І. Тоцька, І.М. Уздиган ; за ред. А.П. Грищенка. — К., 2002.

Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвистический аспекты / В.Н. Телия. — М., 1996.

Ужченко В.Д. Народження і життя фразеологізму / В.Д. Ужченко. — К., 1988.

Ужченко В.Д. Українська фразеологія / В.Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. — Х., 1990.

Ужченко В.Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. — К., 2007.

Фразеологія в контексті культури. — М., 1998.

Шанський Н.М. Фразеологія сучасного російського мови. — 3-є вид., випр. і доп. / Н.М. Шанський. — М., 1985.

Шерех Ю. Нарис з сучасної української мови / Ю. Шерех. — Мюнхен, 1951.

Словники

Батюк Н.О. Фразеологічний словник. — К., 1966.

Вирган І.О. Російсько-український словник сталих виразів / І.О. Вирган, М.І. Пилинська ; за ред. М.Ф. Наконечного. — Х., 2000.

Калашник В.С. Словник фразеологічних антонімів української мови / В.С. Калашник, Ж.В. Колоїз. — К., 2001.

Коломієць М.П. Словничок фразеологічних синонімів / М.П. Коломієць, Є.С. Регушевський. — К., 1988.

Німецько-український фразеологічний словник : у 2 т. / уклад. : В.І. Гавриш, О.П. Пророченко. — К., 1981.

Олійник І.С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. — 2-ге вид., доп. та перероб. / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. — К., 1978.

Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В.М. Білоноженко [та ін.] — К., 2003.

Удовиченко Г.М. Фразеологічний словник української мови / Г.М. Удовиченко. — К., 1984.

Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. — К., 1998.

Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000.

Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / за ред. Л.С. Паламарчука. — К., 1993.

Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : словник-довідник / уклали О.І. Скопенко, Т.В. Цимбалюк. — К., 2003.

Штерн І.Б. Вибрані топіки і лексикон сучасної лінгвістики : енцикл. словник. — К., 1988.

Юрченко О.С. Словник стійких народних порівнянь / О.С. Юрченко, А.О. Івченко. — Х., 1993.

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 1. Лексикографія як розділ мовознавства

Лексикографія (від грец. *lexis* — слово, словесний, *grapho* — пишу) — розділ мовознавства, що займається теорією і практикою укладання словників різних типів.

Ця наука має практичне застосування. Словники необхідні для вивчення рідної та іноземних мов, для піднесення культури усної і писемної мови народу загалом та для поглиблення інтелекту окремої людини. Рівень розвитку певної мови та культурний рівень нації часто оцінюють саме за кількістю виданих словників.

Розрізняють теоретичну і практичну лексикографію. **Теоретична лексикографія** опрацьовує загальну теорію словників: розробляє принципи відбору лексики, розташування слів і словникових статей, структуру словникової статті. **Практична лексикографія** забезпечує навчання мови (рідної та іноземних), описує й унормовує рідну мову, систематизує лексичний матеріал.

Для сучасної лексикографії характерні: розуміння лексики як системи; діалектичний погляд на значення слова (його змінність, відсутність чітких меж між значеннями полісемантичного слова тощо); визнання тісного зв'язку лексики з граматиною.

Словникарство як окремий жанр наукової роботи має певні методологічні основи, на яких воно ґрунтується. Отже, можна виокремити такі основні принципи лексикографічного опису:

Спадкоємність лексикографічних праць. Будь-які словники під час опису певного матеріалу спираються на вже існуючі лексикографічні традиції. Відповідно, кожен новий словник є джерелом для подальшої дослідницької роботи.

Визнання змінності мовних норм. Створюючи словник або користуючись ним, необхідно враховувати той факт, що з часом лексичні, граматичні та орфоепічні норми піддаються корекції або ж змінюються зовсім. Цьому може сприяти низка можливих як мовних (наприклад, старіння одних та актуалізація інших слів), так і позамовних (політичні та економічні зміни) чинників.

Прагматична зумовленість. Укладання словника хоч і є творчим заняттям, проте воно повинно відповідати на суспільний запит.

Роль суб'єктивного фактора. Культурними пам'ятками вважаються праці видатних лексикографів різних народів, які вклали у створені ними словники свій талант і титанічну працю, зокрема українців Бориса Грінченка, Григорія Голоскевича, Памви Беринди, Євгена Желехівського, Володимира Даля, Івана Срезневського, росіянина Сергія Ожегова, давньогрецького лексикографа Оріона, поляка Григорія Кнапського, француза П'єра Лярусса та ін.

§ 2. З історії української лексикографії

Давньоукраїнська лексикографія

Українське словникарство виникло з потреб перекладу або пояснення малозрозумілих грецьких та південнослов'янських слів у давньоукраїнських текстах. Тлумачення початково здійснювалося у вигляді *глос* — пояснювальних внутрішньорядкових ремарок або написів на полях книг. Приклади такої лексикографічної праці наших предків можна знайти в *“Ізборнику Святослава” 1073 року, “Київському літописі”* тощо.

Перші словники східних слов'ян — їх називали “лексиконами”, “алфавітами”, “тлумаченнями” — були здебільшого зібранням іншомовних або застарілих слів. До часів Київської Русі також належать невеликі рукописні словники-ономастикони, відомі з XIII ст., які призначалися для тлумачення давньоєврейських (біблійних) та греко-візантійських власних назв (*“Рѣчь жишовьскаго языка, преложена на роускоюю”*); для пояснень окремих старослов'янських слів (*“Тѣлкъ о неразоумны(х) словесе(х) псалтырных”*); а також для розкриття біблійної символіки та алегоричного змісту деяких слів у Псалтирі (*“Тѣлкованиіє неуодобъ познаваемомъ въ писаныхъ рѣчехъ”*).

Староукраїнська лексикографія

Глосографія залишається актуальною аж до другої половини XVI ст., але мотиви її використання змінюються: поставала потреба у поясненні неслов'янських слів, використаних у конфесійних текстах, живою народною мовою. Необхідність загальнозрозумілого перекладу демонструє зокрема перший церковнослов'янсько-український рукописний словник невідомого автора *“Лексисъ съ толкованіємъ словенскихъ словъ просто”* (896 вокабул), у якому зібрано глоси з різних джерел та праць попередників.

Матеріали *“Лексиса...”* були згодом використані для створення перших друкованих словників в історії української лексикографії. Ними стали *“Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ собран(ъ)ны и из словет(н)ского языка на просты(и) рускій діалектѣ истол(ъ)кованы”* Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596) та *“Лексиконъ славенорисскій и имень тлѣкованіе”* Памва Беринди (вийшов у друкарні Києво-Печерської лаври 1627 року). Ці словники мали дещо синкретичний характер, оскільки були водночас і перекладними, і тлумачними, нерідко автори заглиблювалися в етимологію слова або розширювали словникову статтю до рівня енциклопедичної, подавали загальні назви разом із власними тощо.

Перша з пам'яток містить 1061 словникову статтю, котрі розміщені переважно за абеткою. У цьому словнику вперше слова проакцентовано (проставлено наголос), а також подано до них приклади з Біблії та творів православної патристики. У реєстрі — церковнослов'янські слова, перекладені староукраїнською літературною мовою, отже, це перша спроба нормалізації лексичного складу двох мов.

Другу зі згаданих праць по праву вважають найвищим досягненням української лексикографії старої доби, оскільки вона вміщує найбагатше зібрання української лексики кінця XVI — початку XVII ст. Тематично ця книга розділена на дві частини — диференційний церковнослов'янсько-український словник (майже 7000 статей) та ономастикон (близько 1400 онімів). Вперше в українській лексикографії Памва Беринда вказує на образне вживання слова та вводить граматичні ремарки й відсилання.

Значним явищем в українській лексикографії став анонімний рукописний українсько-церковнослов'янський лексикон середини XVII ст. *“Синоніма славеноросская”*, створений на основі праці Памва Беринди. Реєстр словника налічує близько 5000 вокабул і побудований за абетковим принципом.

Українська лексикографія XIX — початку XX ст.

З появою нової української літературної мови на народній основі починається і новий період в українському словникарстві. До “Енеїди” І. Котляревського 1798 р. Й. Каменецький додав укладене ним “Собрание Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидѣ...”, що містило 972 слова. Там подано чимало таких специфічно українських слів, яких немає в “Енеїді”, тому можна припустити, що укладач мав більшу мету, ніж допомогти читачам зрозуміти мову твору.

У першій половині XIX ст. набуває значного поширення практика укладання диференційних (лат. *differentia* — відмінність) словничків-додатків до українських видань. Виходять: “Словарь” (понад 500 слів) при збірці “Малороссійскія пѣсни” М. Максимовича (1827), “Объяснительный словарь” (близько 450 слів) при першому виданні “Наталки Полтавки” І. Котляревського в “Украинском сборнике” (1838) тощо. Але такі словнички відігравали лише допоміжну роль, а розвиток української культури вимагав створення докладного загального українського словника. Саме тому над укладанням перекладних (переважно українсько-російських, українсько-польських та німецько-українських) словників у цей час працюють О. Павловський, І. Вагилевич, І. Войцехович, П. Білецький-Носенко, Л. Боровиковський та ін.

Першим повноцінним російсько-українським словником можна вважати “Опытъ русско-украинскаго словаря” М. Левченка (1874, 7600 слів). Цінним надбанням української культури загалом став “Малоруско-німецкий словарь” Є. Желехівського і С. Недільського (т. 1—2, 1885—1886) з реестром понад 64 000 слів, що не втратив свого наукового значення досі: у 1982 р. в Мюнхені під керівництвом О. Горбача побачило світ його перевидання. Важливою подією був вихід у Львові “Словаря російсько-українського” М. Уманця та А. Спілки (1893—1898, 37 000 слів). Одночасно з цим словником з’явився й “Русско-малоросский словарь” Є. Тимченка (т. 1—2, 1897—1899, близько 40 000 слів). Велику цінність становить також підготований і виданий Б. Грінченком “Словарь української мови” (т. 1—4, 1907—1909), що на тлі всіх попередніх словників відзначається широтою використаних джерел та докладністю опрацювання реєстрових слів.

Із другої половини XIX ст. з’являються загальномовні українські словники середнього обсягу. Першими з них були “Словарь малорусскаго нарѣчія” О. Афанасьєва-Чужбинського (1855; частина на літери А—З, близько 6000 слів), “Словарь малороссійскихъ идіомовъ” М. Закревського (1861, 11 127 слів).

Водночас починають розвиватися лексикографічні праці інших типів: термінологічні — на західноукраїнських землях на замовлен-

ня уряду видана “*Правничо-політична термінологія для слов’янських мов Австрії*” Я. Головацького та ін. (1851, 17 000 німецьких термінів з українськими відповідниками). Значне пошкваллення термінологічної роботи починається з діяльністю НТШ, яке видало “*Материял термінольоґічний*” (1898), “*Матеріали до фізичної термінології*”, “*Матеріали до математичної термінології*” (1902) та ін. Українські словники класичних мов у цей період виходили тільки в Галичині, наприклад, “*Словар до Гомерової Одиссеї і Іліади*” І. Огоновського (1900); словники церковнослов’янської мови — “*Приручний словарь славено-польський...*” Й. Левицького (1830), “*Церковний словарець до поясненя часто употребляемых слів в священних книгах церковних*” В. Чернецького (1889); першими українськими діалектологічними словниками були зібрання слів гуцульських та бойківських говірок, які І. Вагилевич помістив у своїх етнографічних нарисах 1838—1841 рр. Далі вийшли: “*Лемки — мешканці Західного Прикарпаття*” (1865), “*Слова и выражения Остерского уезда*” з Чернігівщини (1851, 1853, 1854), “*Чабанский словарь*” Я. Кухаренка (1862), “*Бойковській словарець*” Й. Гоцького (1895—1903); арготичну лексику подають праці “*Невли*” В. Іванова (1883), “*Дідовска (жебрацка) мова*” Костя Вакторіна (1886), “*Лірники*” В. Гнатюка (1896). З’являються перші спроби укладання словників мови письменника: “*Словничок Шевченкової мови*” (1916) та “*Українсько-російський словничок до “Кобзаря” Т.Г. Шевченка*” Н. Малечі (1917, під псевдонімом Літописець Нестор).

З утворення УНР у 1917 р. і піднесення української мови до статусу державної починається активний розвиток лексикографії. Основну лексикографічну роботу проводили Комісія для складання словника української живої мови при УАН (у складі А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко, А. Ніковського та ін.), а також Термінологічна комісія Українського наукового товариства у Києві та УАН, на базі яких у 1921 р. було утворено Інститут української наукової мови ВУАН (з 1930 — Інститут мовознавства). Особливо багато в цей період з’явилося термінологічних словників з різних галузей знань (укладачі — О. Курило, О. Корчак-Чепурківський, Х. Полонський, В. Дубровський та ін.). Спостерігається прагнення науковців активізувати питому українську лексику. Низка віднайдених тоді слів (*вимикач, двигун, літак, струм* та ін.) увійшла до нормативної термінології та активно функціонує у наш час.

Лексикографія радянського періоду

Зі становленням радянської влади на українських теренах наукові дослідження часто перериваються у зв’язку із бурхливими політичними подіями. Наприклад, “*Російсько-український словник*”

ВУАН (відомий також під назвою “*Академічний словник*”) за редакцією А. Кримського та С. Єфремова лишився незавершеним: протягом 1924—1933 рр. вийшло лише три томи із запланованих чотирьох. Проте деяким словникам все ж таки вдається побачити світ у період “українізації”. Серед них найпомітнішими є “*Історичний словник українського язика*” за ред. Є. Тимченка (1930, 1932), “*Практичний російсько-український словник*” М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка (1926), латинсько-український “*Словник ботанічної номенклатури*” (1928).

Період з 1933 до середини 50-х років характеризується звуженням словникарської роботи у зв’язку зі згортанням “українізації” та значним уніфікуванням української лексики в словниках, наближенням її до російської (боротьба з “українським буржуазним націоналізмом” і “шкідництвом на мовному фронті”). У 1948 р. вийшов “*Російсько-український словник*” за редакцією М. Калиновича та участю Л. Булаховського і М. Рильського, де закладено основні лексичні норми української літературної мови, здебільшого — чинні й донині, хоча трапляються явні русизми (*головокружіння, дресина, різвий, добро пожалувати!* та ін.)

З кінця 50-х (період так званої відлиги) відбувається значне розширення словникарської роботи у зв’язку з певним послабленням ідеологічного тиску. Видається найповніший на той час тлумачний “*Словник української мови*” в 11 томах (1970—1980), близько тридцяти термінологічних галузевих словників (“*Російсько-український технічний словник*”, “*Енциклопедія кібернетики*” у 2 томах тощо), серед перекладних вирізняються “*Українсько-російський словник*” за редакцією І. Кириченка та словник з тією ж назвою за редакцією В. Ільїна. З’являється велика кількість словників різних типів: фразеологічних (словники крилатих слів А. Коваль та В. Коптілова, збірки народних загадок, порівнянь, скоромовок І. Гурина тощо); діалектних (полтавські говірки — В. Ващенко, поліські — П. Лисенка, бойківські — М. Онишкевич); історичних (“*Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.*” Л. Гумецької); етимологічних (3 томи “*Етимологічного словника української мови*” в 7 томах за редакцією О. Мельничука); словники власних назв (словник-довідник “*Власні імена людей*” Л. Скрипник і Н. Дзятківської) та багато інших (див. § Загальна типологія словників).

Лексикографія незалежної України

Після проголошення української мови державною збільшується суспільний запит на словники різних типів, особливо прикладного характеру. З’являється багато термінологічних, перекладних словників, словників ділової мови та комбінованих. Стає відчутним плю-

ралізм поглядів на подальший розвиток української літературної мови. Донедавна тривала боротьба двох протилежних тенденцій: 1) продовження радянської лексикографічної практики без належної ревізії лексичних норм української мови минулих років, ігнорування нових суспільно-політичних реалій. У цьому руслі було перевидано декілька термінологічних словників кінця 50-х — початку 60-х років та видано кілька нових; 2) повернення до традицій українського словникарства кінця ХІХ — першої третини ХХ ст., для якого характерні свідоме уникання іншомовних слів (особливо — русизмів), посилена увага до народної лексики, “кування” слів питомо українськими мовними ресурсами. Показовим у цьому плані було видання *“Російсько-українського медичного словника”* О. Мусія, С. Нечаєва та ін. (1991), де з кількох запропонованих українських відповідників на останньому місці подавався той, що раніше вважався найприйнятнішим або єдиним.

Загалом проглядається прагнення більшості лінгвістів до очищення мови від невластивих їй, штучно насаджених елементів та відновлення її питомих рис. Шлях до гармонізації української мови проходить через низку лексико-нормативних та правописних розходжень. Подекуди й досі триває гостра суспільно-наукова дискусія, яка посилюється у зв’язку з виданнями раніше табуйованих авторів з української діаспори (наприклад, *“Практичного словника синонімів української мови”* та *“Російсько-українського словника складної лексики”* С. Караванського, США).

§ 3. Загальна типологія словників

Словник — це перелік слів або інших мовних одиниць, розташованих у певній послідовності.

Усі словники, незалежно від різновиду, містять у заголовку словникової статті слово (або словосполучення), яке називається **реєстром**.

Принципи розташування словникових одиниць і характер інформації про них безпосередньо зумовлені типом і призначенням відповідної лексикографічної праці.

Словники, залежно від виконуваних ними практичних функцій, можуть спиратись на такі принципи побудови словникової статті: алфавітний, частотний та смисловий.

1. Алфавітний

Більшість словників мають **пряме** алфавітне розташування статей.

У **зворотних (інверсійних)** словниках лексичні одиниці розташовані в алфавітному порядку за їхніми кінцевими літерами. Такі

словники групують слова за морфемами — закінченнями, суфіксами, коренями, префіксами тощо. Зручні вони насамперед для дослідників мови, оскільки з такого словника легко вилучити однокореневі слова, визначити продуктивність того чи іншого афікса тощо. В Україні відомі: “Український зворотний словник” В. Ніньовського, що вийшов за кордоном (Мюнхен — Едмонтон, 1969), “Інверсійний словник української мови” за редакцією С. Бевзенка (I видання — Одеса, 1971; II видання — К., 1985), “Обернений частотний словник сучасної української художньої прози”, укладачі: Т. Грязнухіна, Н. Дарчук та ін. (К., 1998).

2. Для структурування частотних словників пріоритетним є статистика вживання слів: вони розташовуються за спадом частотності. Такі словники корисні для швидкого та ефективного оволодіння іноземною мовою, наприклад: “Частотний словник сучасної української художньої прози” у 2 томах (К., 1981).

3. Смыслове розміщення лексичних одиниць мають словники, які часто називають тезаурусами (від грец. *thēsauros* — скарб, скарбниця). У них слова розташовані не за формальним показником, а за семантичним: відповідно до спільності тематики.

Залежно від адресата словники поділяють на: академічні — це словники для фахівців, де інформація подана ґрунтовно, детально; та навчальні — зорієнтовані на навчальні (інформативні) потреби користувачів.

За функціональним призначенням усі словники поділяються на дві великі групи — енциклопедичні і лінгвістичні.

Енциклопедичні словники пояснюють не саме слово, а подають опис предметів і явищ, які позначаються словами. Вони, залежно від конкретного різновиду, містять довідковий матеріал з різних галузей знань: широко висвітлюють історичні факти, подають відомості про життя і діяльність видатних осіб тощо. Такі словники не мають безпосереднього зв'язку із системою мови. Для кращого роз'яснення повідомлюваної інформації у них зазвичай уміщено невербальний ілюстративний матеріал — фотографії, малюнки, схеми, діаграми та ін. Наприклад, існують такі видання: “Українська радянська енциклопедія” у 17 томах (К., 1960—1966; II видання у 12 т., 1977—1985); “Енциклопедія українознавства” — головний редактор — В. Кубійович, видана за кордоном у 1949 р. Перевидання: т. 1—7 (Львів, 1993—1998); т. 1—4 (К., 1994—1996); “Універсальний словник-енциклопедія (УСЕ)” під керівництвом О. Коваля. Головний редактор — М. Попович (IV видання — Львів, 2006).

До енциклопедичних зазвичай відносять і галузеві термінологічні словники, пов'язані з конкретними науковими сферами. Вони створюються у вигляді фахових довідників, але водночас їх вважають різновидом лінгвістичних тлумачних словників (див. *Тлумачні словники*).

Лінгвістичні (мовні, філологічні) словники, на відміну від енциклопедичних, пояснюють саме слово: подають відомості про його походження і значення, написання, вимову, вживання слова у літературній мові та у діалектах, його будову, сполучуваність із іншими словами тощо.

Якщо енциклопедії подають лише назви предметів та явищ, які в мові представлені іменниками (загальними і власними) та іменниковими сполученнями, то лінгвістичні словники охоплюють слова усіх частин мови: повнозначних і навіть неповнозначних.

§ 4. Типи лінгвістичних словників

Лінгвістичні словники поділяють на одномовні та багатомовні (перекладні).

Багатомовні лінгвістичні словники подають переклади слів та фразеологізмів з однієї мови на іншу. Вони активно використовуються переважно для опанування іноземної мови.

Найпоширенішими є **двомовні**, які у свою чергу поділяються на **українсько-іншомовні** та **іншомовно-українські**. Вони подають лексичні або фразеологічні відповідники різних мов з урахуванням семантичної структури того слова, яке перекладається (однозначне чи багатозначне), а також — особливостей функціонування слів та словосполучень у кожній мові.

Серед перекладних словників варто назвати: академічний шеститомний *“Українсько-російський словник”* (К., 1953—1963), академічний *“Русско-украинский словарь”* (1968, 1988) містить понад 120 000 слів, *“Російсько-український і українсько-російський словник”*, автори — Д. Ганич, І. Олійник (останнє видання — К., 1999), 12 000 слів, *“Російсько-український — українсько-російський словник: Відмінна лексика”* Л. Мацько та ін. (К., 1995). У додатках тут подано стійкі вирази, фольклорно-поетичний словник, словник ділової мови. *“Польсько-український, українсько-польський словник”*, 100 000 слів і словосполучень укладачів А. Малецької та З. Ландовської (К., 2004), *“Чесько-український словник”* у 2 томах В. Русанівського (К., 1988—1989), *“Великий англо-український словник”* 112 000 слів та словосполучень, упорядник — М. Зубков (Харків, 2006), *“Новий німецько-український, українсько-німецький словник”* за редакцією Е. Лисенко, що містить 60 000 слів та словосполучень (К., 2003), *“Китайсько-український словник”* С. Колодка, 80 000 слів (К., 2004), *“Новогрецько-український словник”* (К., 2005) — 22 000 слів, *“Латинсько-український, українсько-латинський словник”* (К., 2004) Л. Скорини, *“Старослов'янсько-український словник”* О. Белея (Львів, 2001) та багато інших.

Існують також різноманітні перекладні словники *змішаного типу*, які тлумачать лише певний тип або клас лексики. Наприклад: М. Кочерган “Словник російсько-українських міжмовних омонімів” (К., 1997), В. Калашник “Українсько-російський словник наголосів” (Харків, 1997), М. Венгренівська “Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник” (К., 2000), А. Бурячок “Українсько-російський транслітерований словник власних імен і найпоширеніших прізвищ” (К., 2001), П. Вовк “Гніздовий перекладний словник-мінімум споріднених слів української й російської мов” (Випуск 1—5; К., 2002—2003). Особливо популярні серед таких словників термінологічні. Наприклад: В. Глазко та ін. “Українсько-англо-російський тлумачний словник з радіоекології і радіобіології” (К., 2001), Е. Шовкун “Іспансько-український словник економічних термінів” (К., 2001), Д. Гродзинський “Чотиримовний словник назв рослин: українсько-російсько-англійсько-латинський” (К., 2001), Л. Герасимчук “ArtLex. Англо-український словник мистецтвознавця” (К., 2003).

Одномовні словники

Тлумачні словники. Тлумачними умовно можна назвати практично усі словники (окрім групи *правильності мови*), оскільки вони дають у першу чергу визначення слову, а вже потім характеризують ту його специфіку, яка зумовлена призначенням словника. Проте *власне тлумачні словники* мають за мету виключно опис значення максимальної кількості слів, які входять до лексичного фонду мови на відповідному історичному етапі його функціонування. У світовій практиці великі тлумачні словники мають статус національного надбання — достатньо згадати такі, як, наприклад, “*Oxford English Dictionary*”, “*Webster English Dictionary*” (англійської мови), “*Le Grand Larousse*” (французької мови) тощо. Українська мова також має великі лексикографічні праці національного рівня, серед яких слід відзначити насамперед нещодавно створений тлумачний “Словник української мови” в 20 томах, який перебуває на етапі видання. Зазначені словники фіксують основні параметри мовної системи і слугують своєрідним еталоном при укладанні інших лексикографічних праць та проведенні мовознавчих досліджень. Стаття, у якій тлумачиться значення слова, має такі компоненти: граматичну інформацію про слово; семантичну інформацію про слово (пряме/переносне значення); стилістичні можливості слова (образне вживання); особливості сполучуваності з іншими словами (наприклад, чи входить до складу фразеологізму тощо); ілюстративний матеріал — мінімальні контексти для слів (у вигляді цитат з творів української літератури).

Укладачеві тлумачного словника необхідно дотримуватися таких критеріїв опису лексичних одиниць: відповідність їх нормам сучасної літературної мови; загальнозживаність; інформативність значеннєвого опису слів, вичерпність граматичних і стилістичних ремарок. Також важливим є врахування наявності прямих та переносних значень слів, розмежування нормативної та вузькозживаної лексики, ідентифікація омонімії. Окрім зазначеного двадцятитомника, найвідоміші тлумачні словники української мови: “Словник української мови” в 11 томах (К., 1970—1980, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН України), який довгий час залишався найповнішим тлумачним словником української лексики (реєстр — 135 000 слів); “Словарь української мови” Б. Грінченка (I видання — К., 1907—1909), що є першим тлумачним (одночасно перекладним) словником української мови. Також варто згадати такі помітні видання: “Короткий тлумачний словник української мови” за редакцією Л. Гумецької (I видання — К., 1979), Д. Гринчишина (II видання — К., 1988); “Тлумачний словник-мінімум української мови”, укладачі: Л. Ващенко, О. Єфімов (II видання — К., 2000, близько 7500 слів); “Новий тлумачний словник української мови” авторів В. Яременка та О. Сліпушко містить 42 000 слів (I видання у 4 томах — К., 2000; II видання у 3 томах — К., 2001), “Тлумачний словник української мови” за редакцією В. Калашника містить понад 12 500 статей — близько 40 000 слів (Харків, 2002), “Тлумачний словник української мови” А. Івченко (Харків, 2002); “Великий тлумачний словник сучасної української мови” за редакцією В. Бусела (Ірпінь, 2004) — понад 170 000 слів, “Великий тлумачний словник української мови”, упорядник — Т. Ковальова (Харків, 2005) — близько 40 000 слів); “Сучасний тлумачний словник української мови” за редакцією В. Дубічинського. У виданні зазначено, що це оптимальна добірка слів з усіх галузей знань з реєстром у 50 000 слів (К., 2006).

До особливого різновиду тлумачних словників можна зарахувати словники мови окремих письменників, які розкривають особливості індивідуального слововжитку.

У словниках мови окремих письменників зареєстровано слова, які використав митець у своїх творах; наведено значення кожної окремої лексики; зафіксовано всі граматичні форми цього слова, а також — кількість та контекст його вживання. Така інформація дуже важлива для визначення елементів, які домінують у словниковому запасі письменника, тим самим формуючи його ідіостиль. Кожна стаття проілюстрована прикладами, які розкривають особливості індивідуального слововживання у художньому мовленні. В українській лексикографічній практиці таких словників небагато: “Лексика “Енеїди” І.П. Котляревського: Показчик слововживання” — В. Ващенко (Харків, 1955), “Словник мови Т. Шевченка” у 2 томах

(Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні, К., 1964); “Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка” у 3 томах (Харків, 1978—1979).

Словники **іншомовних слів** тлумачать слова, які мають виразне іноземне походження, через що можуть бути незрозумілими для мовців. До слова подається інформація про його етимологію або вказується на те, які компоненти використані для його творення, а також наводиться іншомовна форма в оригіналі і пояснення слова рідною мовою: “Словник іншомовних слів” за редакцією О. Мельничука (К., 1985); “Словник іншомовних слів” М. Коломійця та Л. Молодової (К., 1998); “Словник іншомовних слів” Л. Пустовіт та ін. (К., 2000) вміщує 23 000 слів та термінологічних словосполучень; “Словник іншомовних слів” С. Бибика та ін. (Харків, 2006, близько 35 000 слів і словосполучень); “Тлумачний словник-довідник іншомовних слів: Правопис. Граматика”, автор-укладач — О. Сліпущко (К., 2006).

Словники лексики обмеженого вжитку. Слова можуть бути обмежені сферою використання (інформацію про такі лексеми подають термінологічні, діалектні словники та словники жаргону); часовими рамками. Одні слова стають рідковживаними через втрату актуальності (про такі застарілі одиниці чи їх значення повідомляють історичні та етимологічні словники), а інші перебувають у пасивному запасі через те, що не набули поки достатньої популярності серед мовців (словники неологізмів).

Термінологічні словники містять дефініції лише тих слів, які використовуються у певній системі знань. Водночас вони тяжіють до словників енциклопедичного типу (див. § *Енциклопедичні словники*): “Словник лінгвістичних термінів” Д. Ганича та І. Олійника (К., 1985); “Українська літературна енциклопедія” у 3 томах (К., 1988—1995); “Словник медичних термінів” В. Кресюка та ін. (Одеса, 1994); “Короткий словник філософських термінів”, редактор В. Козаков (К., 1996); “Словник термінів ринкової економіки”, редактор В. Науменко (К., 1996); “Реклама. Словник термінів”, укладач — Р. Іванченко (К., 1998); “Словник законодавчих термінів” за редакцією Н. Стрільця (К., 2000); “Українська мова. Енциклопедія” (К., 2000, II видання, доповнене — 2004); “Літературознавчий словник-довідник” за редакцією Р. Гром’яка, Ю. Коваліва, В. Теремка; “Літературознавча енциклопедія” у 2 томах, автор-укладач Ю. Ковалів (К., 2007).

У **діалектних** словниках зібрано і розтлумачено лексику одного діалекту або декількох діалектів однієї мови. Як правило, вони охоплюють лише ті слова, яких немає у літературній мові або які мають семантичні відмінності порівняно з такими самими словами літературної мови.

Ці словники бувають *загальнодіалектними* і *регіональними*. В українській мові загальнодіалектний словник ще не укладений, проте видано чимало словників окремих говорів та наріч: “*Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття*” Й. Дзендзелівського (Ужгород, 1958); “*Словник полтавських говорів*” В. Ващенко (Харків, 1960); “*Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся*”, укладач — П. Лисенко (К., 1961); “*Словник бойківських говірок*”, укладач — М. Онишкевич (К., 1984); “*Словник говірок Нижньої Наддніпряни*” у 4 томах В. Чабаненка (Запоріжжя, 1992) — 10 000 слів; “*Гуцульські говірки. Короткий словник*” за редакцією Я. Закревської (Львів, 1997); “*Словник західнополіських говірок*” у 2 томах, укладач — Г. Аркушин (Луцьк, 2000).

Словники *жаргону* представляють соціально обмежену лексику. В сучасній Україні це ще не досить розвинений, але перспективний напрямок лексикографічної роботи. У радянський час така лексика була табуованим явищем. Щодо давніших видань, 1894 р. у Львові К. Студинський випустив книгу “*Лірники*”, що містила словничок жаргону. Також відомо про роботу К. Вакторіна “*Дідівська (жебрацька) мова*” (Львів, 1886). Серед сучасних лексикографічних праць варто назвати такі: “*Словник жаргону злочинців*”, укладач О. Поповченко (К., 1996); “*Перший словник українського молодіжного сленгу*”, редактор Ю. Мосенкіс, укладач С. Пиркало (К., 1998); “*Український жаргон: Словник*” Л. Ставицької (К., 2005). Цей словник містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень; “*Словник сучасного українського сленгу*”, упорядник — Т. Кондратюк (Харків, 2006); “*Словник комп’ютерного сленгу української мови*” укладач — І. Щур, вміщує понад 1500 слів і стійких словосполучень (К., 2006); “*Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми, сексуалізми*” Л. Ставицької (К., 2008).

Етимологічні словники вказують на походження слів (питоме чи запозичене), розкривають їх первинне значення та демонструють особливості історичного розвитку.

Вироблені порівняльно-історичним мовознавством принципи етимологічного аналізу слів української мови передбачають: зіставлення зі спорідненими (однокореневими) словами індоєвропейських (слов’янських) мов з послідовним урахуванням закономірних звукових відповідностей між ними та можливих семантичних змін; широке залучення до реєстру власної історичної та діалектної лексики, яка часто містить важливу інформацію про походження слів.

В Україні частково укладений академічний “*Етимологічний словник української мови*” за редакцією О. Мельничука, всього заплановано 7 томів, у Канаді вийшов “*Етимологічно-семантичний словник української мови*” (Вінніпег — Канада, 1982).

Якщо етимологічні словники показують слово в динаміці, то *історичні* подають лексику в статичному вигляді, тобто фіксують той набір значень, який характерний для слова лише у певний історичний період. Отже, за основу таких словників береться діахронічний принцип добору й аналізу лексичного матеріалу. Реєстр укладається на базі пам'яток писемності відповідних історичних періодів мови. Особливість історичних словників полягає у тому, що в них з максимальною точністю відтворюються особливості правопису тих джерел, з яких дібрано реєстр та ілюстративний матеріал: *“Історичний словник українського язика”* у 2 зошитах Є. Тимченка (К., 1930—1932) був першою спробою укладення словника такого типу, *“Словник староукраїнської мови XIV—XV століть”* у 2 томах за редакцією Л. Гумецької (К., 1977—1978) став цілком завершеною лексикографічною працею, укладеною за принципом тезауруса. Це означає, що до реєстру було введено усі слова, зафіксовані у текстах світського характеру того історичного періоду. Також варто згадати *“Словник української мови XVI — першої половини XVII століття”*, випущений Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича (відповідальний редактор — Д. Гринчишин), що мав 14 випусків (Львів, 1994—2008), та *“Короткий історичний словник”* В. Даниленка та ін. (Запоріжжя, 2001).

Словники *неологізмів* об'єднують слова, що недавно з'явилися в мові, тому належать до пасивного складу. Цей шар лексики дуже активно змінюється, через те і словники такого типу дуже швидко стають неактуальними. Мабуть, цим і зумовлена їхня майже цілковита відсутність в українській “паперовій” лексикографії (*“Нове в українській лексиці: Словник-довідник”* Д. Мазурик — Л., 2002), проте є кілька он-лайн проєктів, де пропонується фіксувати нові слова української лексики.

Словники окремих лексичних груп. Словники синонімів, антонімів, омонімів та паронімів розкривають смислові і стилістичні зв'язки між словами, а також притаманні словам певних груп і рядів своєрідні значення і відтінки значень.

У словниках *синонімів* наведено синонімічні ряди, які складаються зі слів і словосполучень, тотожних або близьких за значенням. У межах кожного синонімічного ряду подається семантична і стилістична характеристика слів, окреслюється їхня сполучуваність, наводяться приклади вживання в контексті: академічний *“Словник синонімів української мови”* у 2 томах, автори — А. Бурячок, Г. Гнатюк та ін. (останнє видання — К., 2006); *“Синонімічний словник-мінімум української мови”* В. Ващенко (Дніпропетровськ, 1972) — 842 синонімічні ряди; *“Короткий словник синонімів української мови”*, автор — П. Деркач (К., 1993), *“Практичний словник синонімів української мови”* С. Караванського — близько 17 000 синоніміч-

них рядів (II доповнене видання — К., 2000); “Словник синонімів української мови” (К., 1999) налічує 9200 синонімічних рядів.

Словники *антонімів* подають і тлумачать слова з протилежним значенням, характеризують їхню сполучуваність, наводять приклади вживання лексем у контексті. За цим принципом укладений “Словник антонімів” Л. Полюги (I видання — К., 1987; II видання — К., 2001), який уміщує понад 2000 антонімічних пар.

До словників *омонімів* включено слова, які збігаються за звучанням та написанням. У словниковій статті вказують на тип утворення омонімів, а також на граматичні, стилістичні та інші ознаки омонімічних лексичних одиниць, які підкреслюють їхні відмінності: “Словник омонімів української мови” О. Демської та І. Кульчицького (Львів, 1996).

Словники *паронімів* групуєть слова, схожі за звуковою оболонкою. “Словник паронімів української мови”, укладений Д. Гринчишиним та О. Сербенською (К., 1986), містить понад 1000 паронімів.

Словники *правильності мови*. Такі словники мають довідковий характер і містять найскладніші в уживанні слова та словосполучення. В них пояснюється написання й вимова лексем, словотворення, даються граматична і стилістична характеристики, наводяться приклади можливої їх сполучуваності та керування.

В *орфографічних* словниках наведено відомості про правильне написання слів відповідно до чинних орфографічних норм та особливості словозміни. Цей різновид словників має велике значення для розвитку культури писемного мовлення.

Розташовані в алфавітному порядку слова подаються в початкових формах: іменники — у називному відмінку однини, прикметники — у формі чоловічого роду однини, дієслова — в неозначеній формі доконаного і недоконаного видів.

Академічний “*Орфографічний словник української мови*” містить близько 125 000 слів. Його укладачі: С. Головащук, М. Пещак, В. Русанівський, О. Тараненко (I видання — К., 1994; II видання — К., 1999). Понад 40 000 слів налічує “*Словник-довідник з правопису та слововживання*” С. Головащука (К., 1989). “*Навчальний правописний словник української мови*” вміщує 40 000 найуживаніших слів та варіанти слововживання, укладачі — Д. Баранник і Д. Руденко (Харків, 1997). “*Правописний словник української мови*” випущений Інститутом української мови в США, відповідальний редактор — Б. Берест (Нью-Йорк, 1997). Близько 36 000 слів вміщено у IV виданні “*Орфографічного словника української мови*” А. Бурячка (К., 2002). “*Український орфографічний словник*” за редакцією А. Сващенко (Харків, 2003) містить близько 100 000 слів. “*Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики*” наразі є найповнішим — вміщує близько 253 000 слів. Укладач і головний

редактор — В. Бусел (К., 2004). “Український орфографічний словник” — близько 165 000 слів. Уклали його співробітники Інституту мовознавства В. Чумак, І. Шевченко та ін.; за редакцією В. Русанівського; VIII доповнене видання вийшло у Києві 2009 р.

В *орфоепічних* словниках подано перелік слів літературної мови з їх записом у фонетичній транскрипції відповідно до нормативної вимови: “*Орфоепічний словник*” М. Погрібного містить близько 44 000 слів (К., 1984). “*Українська літературна вимова і наголос*”, автор — М. Жовтобрюх (К., 1973) — 50 000 слів. “*Орфоепічний словник української мови*” у 2 томах за редакцією М. Пецак та В. Русанівського (Інститут української мови НАН України (ІУМ), К., 2001—2003) вміщує близько 140 000 слів. “*Орфоепічний словник української мови*”, укладачі — В. Русанівський та ін., вийшов у Києві в 2006 р.

Підвидом орфоепічних є *акцентологічні* словники: “*Словник наголосів української літературної мови*” М. Погрібного (К., 1973). “*Словник наголосів*” С. Головащука (К., 2003) — містить понад 20 000 слів.

До підвиду граматичних словників правильності мови можна зарахувати *словники труднощів*, які подають складні випадки написання, вимови, наголошення слів, а також особливості слововживання, вибору граматичних форм, наприклад: “*Словник скорочень в українській мові*” (К., 1988); “*Словник труднощів української мови*” за редакцією С. Єрмоленко (К., 1989); “*Словник вживання літери г*” (Чернівці, 1995); “*Російсько-український словник складної лексики*” С. Караванського (К., 1998); “*Велика чи мала літери?: Словник-довідник*” В. Жайворонка містить близько 10 000 номінацій (К., 2004).

Ономастичні словники служать для фіксації лексики, яка становить власні назви. Загального ономастичного словника не існує через об’ємність такої праці, проте є велика кількість галузевих ономастичних словників: “*Довідник українських прізвищ*” Ю. Редько (К., 1969); “*Словник гідронімів України*” (К., 1979); “*Топонімічний словник-довідник*” Т. Янко (К., 1979); “*Прізвища степової України*” В. Горпинич (Дніпропетровськ, 2000); “*Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник*” В. Шульгач, (ІУМ, К., 2001); академічний “*Словник географічних назв України*” (К., ІУМ, 2001), головний редактор — В. Горпинич; “*Словник мікрогідронімів України: Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина*”, укладачі — І. Железняк, О. Карпенко та ін. (К., 2004); “*Власні імена людей: Словник-довідник*”, автори Л. Скрипник, Н. Дзятківська (останнє, III видання — К., 2005); “*Словник українських імен*”, укладач — І. Трійняк (К., 2005); “*Прізвища закарпатських українців*” (Львів, 2005) П. Чучки.

Фразеологічні словники вміщують цілісні звороти (фразеологізми, крилаті слова, ідіоми та ін.). У цих словниках пояснюється значення стійкого сполучення слів, особливості вживання, походження, можливості варіювання у мовленні. Класику фразеологічної лексикографії становлять: *“Галицько-руські народні приповідки”* І. Франка у 3 томах, що вийшли друком протягом 1905—1910 рр. і були перевидані 2006 р. у Львові; а також праця М. Номиса *“Українські приказки, прислів'я у таке инше”* (1864), перевидані у Києві 1993 та 2004 р. Досить давно вийшов словник А. Коваль та В. Коптілова *“Крилаті вислови в українській літературній мові”* (К., 1975). Із більш сучасних словників відомі *“Фразеологічний словник української мови”* у 2 томах Г. Удовиченка (К., 1984); *“Короткий словник перифраз”* М. Коломійця, Є. Регушевського (К., 1985); *“Словник епітетів української мови”*, автор — С. Бирик (К., 1998). За кордоном вийшов *“Фразеологічний словник”* Н. Вархола та А. Івченка (Братислава, 1990). Найповнішими на сьогодні є академічний *“Фразеологічний словник української мови”* у 2 книгах (К., 1993; II видання — 1999) та академічний *“Словник фразеологізмів української мови”*, укладачі — В. Білоноженко, І. Гнатюк та інші (К., 2003).

Деякі фразеологічні словники є синкретичними, тобто поєднують у собі як фразеологічний, так й інший тип. Зокрема, це *“Словник фразеологічних синонімів”*, автори — М. Коломієць і Є. Регушевський (К., 1988); *“Словник фразеологічних антонімів української мови”*, автор — В. Калашник (К., 2001); *“Фразеологічний словник східнословобжанських і степових говірок Донбасу”* В. Ужченка (Луганськ, 2005).

Граматичні словники (словотвірні та морфемні). У цих словниках слова членуються на морфеми, визначаються твірна основа та словотвірний афікс, за допомогою якого утворене слово. До таких словників належать: *“Морфемний аналіз: Словник-довідник”* у 2 томах І. Яценка (1981—1982), *“Словник афіксальних морфем української мови”* Н. Клименко, Є. Карпіловської, Т. Недозим (К., 1998), *“Словник українських морфем”* Л. Полюги (Львів, 2001), що містить близько 40 000 слів, *“Кореневий гніздовий словник української мови”* Є. Карпіловської (К., 2002).

Окремо можна виділити словники, які умовно назвемо **словниками-експериментами**. Наприклад, дитячі словники, словники вигуків, словники епітетів, словники асоціативних норм. У словниках останнього типу до кожного реєстрового слова наведено асоціації, які воно викликало у людей, що брали участь у психолінгвістичних експериментах: *“Словник асоціативних норм української мови”* Н. Бутенко (Львів, 1979); *“Асоціативний словник української рекламної лексики”*, упорядники — Т. Ковалевська, Г. Сологуб, О. Ставченко; відповідальний редактор — Ю. Карпенко (Одеса, 2001).

§ 5. Перспективи української лексикографії

Безсумнівним є той факт, що у вік бурхливого розвитку комп'ютерно-інформаційних технологій перспективним напрямком подальшої словникарської роботи можна вважати комп'ютерну лексикографію. Такий різновид видань значно спрощує і пришвидшує пошук необхідної інформації та її використання.

Вже зараз ми спостерігаємо велику кількість енциклопедичних словників, розміщених у інтернеті. Одним із найбільших є *Vikimedia*¹ — міжнародний проект, спрямований на створення універсальної енциклопедії. Словник є непрофесійним, адже наповнення та редагування може здійснювати кожен користувач, але ця певна недосконалість компенсується швидкістю розширення та відточування словникових статей. Актуальністю вирізняються словники, які є розділами пошукових систем (наприклад, *Яндекс*²), у них можна отримати розгорнуту довідку майже про будь-яке потрібне слово, а також його переклад на кілька мов за електронним словником *АВВУ Lingvo*. Статті тут взято із найвідоміших енциклопедій та лінгвістичних словників, щоправда, російських або радянських, оскільки сам ресурс є російським (наприклад, “*Толковый словарь русского языка*” в 4 томах Д. Ушакова (1935—1940), “*Большая советская энциклопедия*” в 30 томах (1969—1978), “*Новейший философский словарь*” за редакцією А. Грицанова (2003) тощо).

Загалом у “рунеті” (російському інтернеті) такого типу ресурси становлять досить розгалужену систему. Наприклад, вражає високою якістю довідково-інформаційний портал *Русский язык*³, створений у 2000 р., що містить величезну кількість різнотипних лінгвістичних словників.

В Україні подібна практика лише набирає обертів. На сьогодні співробітниками Лабораторії комп'ютерної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка розробляється некомерційний мовний портал *mova.info*⁴, який уже зараз містить такі словники, як “*Відкритий словник*” (новітніх термінів), “*Відкритий словник виправлень суржикю*” (з можливістю для користувачів вносити правки), “*Електронний словник порівнянь*”, частотні словники (сучасної української прози та поезії), декілька перекладних словників тощо.

Загалом же в Україні існують галузеві словники енциклопедичного типу при відповідних тематичних сайтах. Наприклад, на сайті

¹ <http://uk.wikipedia.org>

² <http://www.yandex.ru>

³ <http://www.gramota.ru>

⁴ <http://www.mova.info>

інтернет-видання *Проза* створено “*Енциклопедію української літератури*”¹ з актуальним, але поки що, на жаль, незначним наповненням. Частина енциклопедії “*Українська мова*” опублікована на сайті *Ізборник*², який подає та систематизує тексти давньої української літератури та супровідні матеріали. “*Великий тлумачний словник сучасної української мови*”³, основою якого є одноіменний словник за редакцією В. Бусела (170 000 слів), містить в реєстрі понад 207 000 словникових статей та постійно інтерактивно поповнюється. Кілька українсько-іншомовних словників також розміщено на сайті *Novamova*⁴ та на сайті Українського мовно-інформаційного фонду *Лінгвістичний портал*⁵.

Література

Балог В. Сучасний стан української комп’ютерної лінгвістики / В. Балог // *Лексикографічний бюлетень* ; Ін-т укр. мови НАН України. — Вип. 11. — К., 2005.

Горецький П.Й. Історія української лексикографії / П.Й. Горецький. — К., 1963.

Дубічинський В.В. Українська лексикографія: історія, сучасність та комп’ютерні технології : навч. посіб. / В.В. Дубічинський. — Х., 2004.

Карпіловська Є. Вступ до комп’ютерної лексикографії / Є. Карпіловська. — К., 2004.

Козирський В. Корчі радянського словникарства / В. Козирський, В. Шендеровський. — К., 2001.

Кульчицька Т. Українська лексикографія XIII—XX ст: бібліограф. покажчик / Т. Кульчицька. — Л., 1999.

Москаленко А.А. Нарис історії української лексикографії / А.А. Москаленко. — К., 1961.

Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською / В.В. Німчук. — К., 1980.

Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія / Л.С. Паламарчук. — К., 1978.

Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000.

Широков В.А. Елементи лексикографії / В.А. Широков. — К., 2005.

¹ <http://proza.com.ua/enc>

² <http://litopys.org.ua/ukrmova/um.htm>

³ <http://www.slovnyk.net/>

⁴ <http://novamova.com.ua>

⁵ <http://www.ulif.org.ua>

ФОНЕТИКА

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФОНЕТИКИ

§ 1. Предмет і завдання фонетики

Термін **фонетика** (від грец. *phōnē* — звук, голос; *phōnēticōs* — звуковий, голосовий) має два значення: 1) звукова будова мови і 2) розділ лінгвістики, який вивчає звуковий бік мовної комунікації.

Звукова матерія мови є основою її існування, тією базою, яка уможливує спілкування людей за допомогою мови. Поза звуковою матерією мова не існує й не може існувати. Винайдення людством письма було зумовлене необхідністю збереження усної мови в часі і просторі, тому письмова форма мови є своєрідним графіко-орфографічним “одягом мови”.

Водночас одиниці мови, які становлять її звукову матерію, на відміну від інших її одиниць (морфем, слів, словосполучень, речень), не мають самостійного значення. Проте, не маючи самостійного значення, звукові одиниці слугують утворенню інших мовних одиниць, як граматичних, так і лексичних, що мають свою семантику.

Відтак, очевидним є той факт, що звуковий бік мови існує не сам собою і не сам для себе, а в граматиці й лексиці мови. Тобто, реалізуючись у словниковому складі й граматичній будові, звукові одиниці виконують певні функції.

Від часу виникнення терміна **фонетика** на позначення окремої лінгвістичної дисципліни зміст його значно розширився, оскільки сьогодні фонетика вивчає не тільки звук як найменший сегмент мовленнєвого потоку, а й наголос, інтонацію, членування мовленнєвого

потоку на склади, фонетичні слова, синтагми, фрази, фоноабзаци тощо. Крім того, сьогодні можна вважати подоланим протиставлення функціонального (власне лінгвістичного) опису звукової будови мови описові артикуляційно-акустичному. Це протиставлення, як відомо, виникло з уведенням у науковий обіг терміна **фонема**¹, пов'язаного з іменем видатного мовознавця І. Бодуена де Куртене, який уперше наголосив на необхідності вивчення звуків у механізмі мови з морфологічного (словотворчого й словозмінного) погляду. Його концепція лягла в основу багатьох фонетичних (фонологічних) шкіл, які, розвиваючи теорію фонем і фонетичних чергувань І. Бодуена де Куртене, сформували два погляди на фонетику як науку. За одним із них, фонетика має вивчати артикуляційні та акустичні властивості звуків мовлення, а функціональну роль мовних звуків повинна вивчати інша дисципліна — фонологія².

Прихильники другого погляду, слідом за Л. Щербою, засновником Ленінградської (Петербурзької, або, за іменем засновника цієї школи, Щербівської) фонологічної школи, вважають, що “<...> займатися фонологією у відриві від фонетики <...> так само неможливо, як займатися функцією будь-якої форми у відриві від конкретних випадків її вживання у мовленні”³.

Отже, фонетика повинна вивчати не тільки природу звуків, а й їхні функції. Таким чином, завдання фонетики як одного з розділів лінгвістики полягають у тому, щоб виявити інвентар звукових засобів мови, визначити системні відношення між ними та описати функціонування цих засобів у реальних мовленнєвих актах. Таке розуміння предмета й завдань фонетики покладено в основу цього підручника.

Досягнення фонетичної науки за останні десятиліття полягають не тільки у виявленні великої кількості нових фактів, одержаних унаслідок застосування природничо-наукових методів дослідження, а й в опрацюванні принципово нових підходів до опису звукової комунікації. Тому основне наше завдання полягало у системному викладі фактів української мови відповідно до сучасних даних щодо фонетичного компонента мови. Це й зумовило включення до розділу “Фонетика” інформації, яка раніше була відсутня у підручниках (про артикуляційну базу української мови, просодію й інтонацію, породження мовлення, типологію складу та ін.).

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избр. труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртенэ. — М., 1963. — Т. 1. — С. 121.

² Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Н.С. Трубецкой. — М., 1960. — С. 7—22.

³ Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения // Изв. ОЛЯ. — 1945. — Т. 4. — Вып. 5. — С. 185.

§ 2. Субстанціальна та функціональна фонетика

У процесі комунікації інформація спершу кодується за допомогою мовних одиниць — слів. Потім ці слова мають бути озвучені, перетворені у звукові коливання мовцем, а слухач має здійснити зворотну операцію. Таким чином, функції фонетичного компонента мови полягають у звуковому кодуванні тексту при синтезі (говорінні) та декодуванні його при аналізі (сприйнятті).

Звуковий бік мовної комунікації надзвичайно складний і різноманітний, тому його розглядають у різних підрозділах фонетики (рис. 1). *Артикуляційна* фонетика вивчає анатомо-фізіологічну базу артикуляції (мовний апарат) і механізми мовотворення; *перцептивна* фонетика досліджує процеси слухового аналізу; в *акустичній фонетиці* описуються фізичні характеристики звукових одиниць. Ці підрозділи формують *субстанціальну фонетику*.

Рис. 1. Підрозділи фонетики

Отже, предметом *субстанціальної фонетики* є матеріальна основа мовлення — звуки людського голосу, що утворюються внаслідок роботи мовних органів (мовного апарату) і сприймаються органами слуху. Тобто звукове мовлення можна вивчати з двох різних позицій: з позиції мовця і з позиції слухача. Вивчення мовлення з позиції мовця є предметом артикуляційної фонетики. Акустична й перцептивна (сприймально-слухова) фонетика описують звукове мовлення з позиції слухача. Однак між ними є істотна різниця: акустична фонетика описує звукове мовлення як фізичне явище, параметри якого досить точно фіксуються сучасними приладами, а завдання перцептивної фонетики полягає у з'ясуванні того, як звукове мовлення сприймається людиною, а також у встановленні співвідношення між вимовленими звуками й почутими.

Кастриця (судити)
Функціональна фонетика, або власне лінгвістична фонетика (фонологія), вивчає функції звукових засобів мови у зв'язку з формуванням значущих мовних одиниць.

Одне з найважливіших досягнень новітньої фонетичної думки полягає у відмові від різкого, прямолінійного, механічного (як це спостерігалось в епоху панування структуралізму) роз'єднання об'єктів фонетики субстанціональної і фонетики функціональної (фонології).

Межі між різними підходами до вивчення звукових явищ — з урахуванням лише структурно-функціональних ознак (нерідко власне реляційних), з урахуванням роботи артикуляційного апарату, з урахуванням акустичних властивостей мовного сигналу і з урахуванням особливостей сприймання і розпізнавання мовного сигналу людським вухом — можуть постулюватися, але тільки з суто методичною метою.

Онтологічно ж кожне звукове явище мови є водночас і багатоаспектним, і цілісним. Різні його сторони тісно взаємопов'язані. Адекватний акустичний опис мовного звука не можливий без звернення до різних артикуляцій як джерел різних частотно-амплітудних відмінностей. Перцептивний (сприймально-слуховий) аналіз мовних звуків не можливий без урахування їхніх акустичних і артикуляційних характеристик. І кожен з названих випадків, безумовно, потребує проєкції на мовну систему з її фонетико-функціональним (фонологічним) компонентом.

Тут доречно нагадати думку В. фон Гумбольдта: "<...> Живе мовлення є перший і справжній стан мови: цього ніяк не слід забувати при дослідженні мов, якщо ми хочемо увійти в живу сутність мови"¹.

§ 3. Сегментна та надсегментна фонетика

Звукові (фонетичні) засоби мови поділяють на: фонетичні одиниці та фонетичні ознаки (властивості). *тобто це морфема, флорація*

Фонетичні одиниці — це лінійні об'єкти (тобто такі, що вичленовуються лінійно, оскільки вони можуть іти один за одним). Вони поділяються на **сегментні** та **надсегментні**. **Сегментні** одиниці — це мінімальні лінійні одиниці звукової системи, до них належать **звук** і **фонема**. **Надсегментні** одиниці (або **просодичні**) складаються із сегментних одиниць. До них належать **склад**, **фонетичне слово**, **синтагма**, **фраза**, **фоноабзац**.

*(визначає чия одиниць)
визначає
з тобою*

¹ Гумбольдт В. фон О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное различие человеческого рода / В. фон Гумбольдт // Введение во всеобщее языкознание. — СПб., 1859. — С. 218.

Слід пам'ятати, що сегментні фонетичні одиниці (фонеми) так само, як і морфеми, слова, відносять до того типу мовних одиниць, які зберігаються в пам'яті (тобто становлять інвентар або словник мови). А надсегментні одиниці окремого інвентаря не утворюють. Вони існують у мовній системі як абстрактні типи або схеми. При формуванні висловлення просодичні одиниці вибудовуються за цими схемами, тобто ми зберігаємо в пам'яті не всі склади, фонетичні слова і синтагми, а тільки можливі їх типи.

Важливою особливістю сегментних фонетичних одиниць є також те, що їм не властиве значення, тобто вони не є знаками (на відміну від слів і морфем). Мовний знак має, як відомо, зміст (означуване) і форму (означувальне). У лексиконі (і в пам'яті носія мови) означувальне становлять послідовності певних сегментів, яким власне значення (зміст) не притаманне.

Фонетичні ознаки також поділяють на сегментні та надсегментні. Сегментні ознаки (наприклад, *глухість / дзвінкість, твердість / м'якість, зімкненість / щільність* і под.) характеризують звуки і фонеми, а надсегментні ознаки (до них належать *наголос та інтонація*) організують сегментні одиниці в більші комплекси — одиниці надсегментні. Важливою властивістю всіх ознак є те, що вони не можуть існувати відокремлено, без певного носія — таким носієм і є фонетичні одиниці; крім того, ознаки не є лінійними сутностями, тобто вони не йдуть слідом одна за одною, а утворюють цілісні комплекси (рис. 2).

§ 4. Загальна фонетика і фонетика окремої мови

Фонетичні описи мов традиційно поділяють на загальні (універсальні) й часткові (на базі конкретних мов).

Звукова система кожної мови становить єдність, елементи якої пов'язані між собою і функціонують за певними законами. Звукові закони можуть бути спільними для багатьох мов або специфічними для кожної конкретної мови.

Загальна фонетика вивчає загальні умови звукотворення, базуючись на можливостях апарату мовлення людини (наприклад, розрізнення губних, язикових, глоткових приголосних, коли йдеться про активний орган мовлення при творенні приголосних; або зімкнених, щільних, дрижачих, коли йдеться про спосіб подолання перешкоди для проходження струменя повітря з легень, необхідного для утворення приголосного), а також аналізує акустичні характеристики звукових одиниць (наявність чи відсутність голосу при вимові різних типів приголосних), вибудовує універсальні класифікації звуків (голосних і приголосних), які ґрунтуються на артикуляційних та аку-

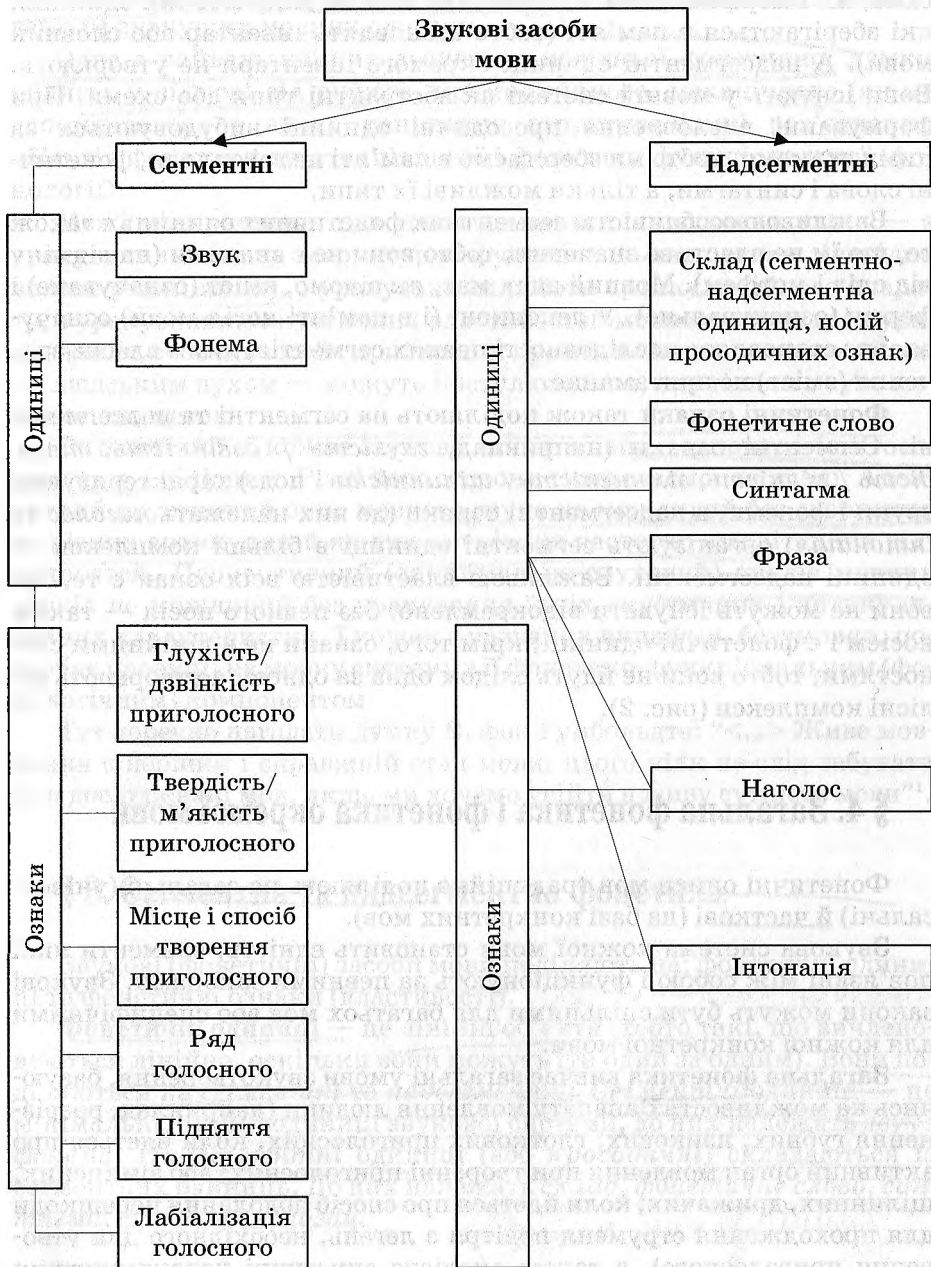

Рис. 2. Звукові засоби мови

стичних ознаках. Загальна фонетика вивчає й закономірності сполучуваності звуків, а також взаємодію сусідніх звуків між собою (різного типу акомодациї або асиміляції), коартикуляцію; фонетичну природу складу й складоподілу; фонетичну організацію слова, зокрема наголос. Вона вивчає засоби членування мовного потоку та об'єднання його частин у синтагми, фрази, фоноабзаци тощо.

У фонетиці окремої мови всі перелічені вище питання розглядаються стосовно конкретної мови крізь призму функцій, які те чи те фонетичне явище або одиниця виконують. Фонетичні (субстанціальні) і фонологічні (функціональні) аспекти становлять у частковій фонетиці єдине ціле, оскільки всі звукові одиниці виділяються опосередковано через смислові одиниці, які існують у мові.

§ 5. Описова (синхронна) та історична (діахронна) фонетика

Фонетика окремої мови може бути описовою, або синхронною, та історичною, або діахронною.

Історична фонетика конкретної мови досліджує історію звукових засобів цієї мови, їхню еволюцію, базуючись на свідченнях писемних пам'яток, на даних діалектів, використовуючи метод реконструкції тощо.

Описова фонетика досліджує звукові засоби окремої мови у певний період її розвитку або в сучасному стані з погляду закономірностей їх уживання, звукових чергувань, наголошування та інших особливостей.

§ 6. Теоретична й прикладна фонетика. Зв'язок фонетики з іншими мовознавчими й немовознавчими дисциплінами

Як один із розділів мовознавства, фонетика разом з іншими лінгвістичними дисциплінами робить свій вагомий внесок в опрацювання великої кількості комплексних мовознавчих проблем. Фонетика є своєрідною базою для теоретичних пошуків. Саме у фонетиці наприкінці XIX ст. і особливо в перші десятиліття XX ст., коли мовознавство шукало нові підходи до мови, вироблялися прийоми структурування безмежно різноманітної фонетичної субстанції. Тут створювалися структурні методи, зокрема метод виявлення фонологічних опозицій, завдяки яким звукова одиниця могла бути пред-

ставлена як сукупність диференційних ознак, та метод дистрибутивного аналізу, який допомагає розпізнати закономірності розподілу в мові як фонем стосовно одна одної, так і алофонів однієї фонемі стосовно один одного. Без урахування фонетичних даних практично неможливим є адекватне пізнання природи й сутності мовних знаків, процесів породження й сприйняття мовлення, специфіки автоматичного розпізнавання й синтезу звукового мовлення. У фонетиці, як ніде в лінгвістиці, злиті воедино теоретичне й прикладне.

Безпосереднім і тісним є зв'язок фонетики з такими мовознавчими дисциплінами, як *орфоенія, графіка, орфографія*, а також з *лексикою, граматиною* (морфологією та синтаксисом) і *стилістикою*.

Орфоенія як розділ мовознавства, який вивчає функціонування вимовних норм і виробляє орфоепічні правила, цілком ґрунтується на фонетичних законах. Так, наприклад, з погляду української орфоенії, не можна вимовляти у слові *був* третій звук як [ф]→[буф], оскільки в українській мові звук [в] є сонорним і тому не тільки не оглушується в цій позиції, а навпаки — вокалізується, переходячи в короткий голосний [ʋ] і под.

Графіка (і **письмо**) є засобом збереження звукового мовлення в часі й просторі. Зображуючи наше мовлення на письмі, ми користуємося літерами (буквами), кожна з яких має певне звукове значення. Використовуємо ми й небуквені графічні знаки: знак наголосу, дефіс, апостроф, розділові знаки та ін., але головним графічним засобом є буква, яка перебуває у тісному зв'язку зі звуком.

Орфографія української мови також значною мірою ґрунтується на фонетичному принципі, за яким написання відповідає звуковому вираженню слова.

Зв'язок фонетики з *лексикою* є не менш очевидним — кожне слово становить собою певну послідовність звуків, організовану за властивими українській мові законами їх сполучуваності й наголошування.

Про тісний зв'язок фонетики з **морфологією** свідчить, наприклад, явище чергування звуків як у морфемах, так і на морфемному шві: *нести — носити; пісок — піщина, козак — козацький* та ін.

Зв'язок фонетики із **синтаксисом** засвідчений у лінгвістичному терміні **синтаксична фонетика**, яким позначають розділ мовознавства, що вивчає: 1) фонетичні явища, які зумовлюють виникнення різних мовленнєвих варіантів слів (сандгі, зміщення наголосу і под.); 2) надсегментні фонетичні явища, які виконують різні **синтаксичні функції** (зв'язку, відокремлення, парцеляції та ін.), **комунікативну функцію** (розрізнення комунікативних типів висловлень), **модальну, експресивну** тощо.

Фонетика завжди була щонайтісніше пов'язана із суміжними галузями знання поза лінгвістикою. Багато її проблем вирішувалися й

вирішуються на межі, з одного боку, мовознавства і, з іншого боку, таких теоретичних і прикладних сфер діяльності, як: анатомія і фізіологія людини (разом з нейрофізіологією); афазіологія й логопедія, фізична акустика й психоакустика; техніка зв'язку; теорія інформації; кібернетика й інформатика; статистика; метрика й версифікація; теорія спілкування; когнітологія; психологія; соціологія; історія; етнографія; культурологія; естетика і под.

Прикладний аспект фонетичних досліджень (автоматичний синтез і розпізнавання звукового мовлення з метою застосування їх у різних галузях суспільного життя: на транспорті (навігація), у військовій техніці, у засобах інформування і зв'язку, у логопедії (усунення фонаційних розладів, подолання дефектів мовлення тощо)) щонайтісніше пов'язаний з **експериментальною фонетикою**, яка досліджує емпірику фонетичного матеріалу за допомогою спеціальних приладів і методів (палатографування, тензопалатографування, спектрографування, рентгенографування та ін.), здійснює в тому числі й комп'ютерне моделювання процесів синтезу і розпізнавання звукового мовлення.

§ 7. Фоносемантика і фоностилистика

Сьогодні питання **фоносемантики** розглядають у межах явищ *звукосимволізму і звуконаслідування*, які об'єднуються у загальнішому явищі — *звукообразовальності*.

Фоностилистика — це розділ лінгвостилістики, який вивчає експресивні властивості звуків, засоби милозвучності мови, а також явища поетичної фонетики (звукопис, ритміку віршованого і прозового тексту тощо).

Фоностилистичний потенціал звукових засобів пов'язаний із семантизацією звукової будови як одним із семантичних процесів поетичної мови.

Проблема зв'язку між звучанням і значенням слова — явище звукосимволізму — сягає своїм корінням у глибоку давнину, в добу античності, й відображена у відомому діалозі Платона "Кратил". У XVIII—XIX ст. Г. Лейбніц, В. фон Гумбольдт поклали звукосимволізм в основу звуконаслідувальної теорії походження мови. Наприкінці XX ст. було проголошено створення нової самостійної мовознавчої дисципліни **фоносемантики** як однієї з інтегральних наук, яка досліджує зв'язок між звуком та значенням¹. Психічну природу

¹ *Левицкий В.В. Семантика и фонетика / В.В. Левицкий. — Черновцы, 1973. — С. 103; Воронин С.В. Основы фоносемантики / С.В. Воронин. — Л., 1982. — 243 с.*

звукосимволізму досліджує психофонетика як складова частина психолінгвістики.

У лінгвопоетиці явища звукосимволізму і звуконаслідування об'єднуються у загальнішому явищі — звукообразувальності.

Між звукосимволізмом і звуконаслідуванням існує істотна різниця, яка полягає в тому, що звуконаслідування є, по суті, імітацією природних звучань, а звукосимволізм — це здатність звуків викликати певні звукові асоціації.

Найпоширенішим прийомом фоностилістики є звуковий повтор, на основі якого будуються різні фоностилістичні фігури й фонетичні тропи:

Алітерація — повтор одного чи кількох приголосних у суміжних чи розташованих недалеко одне від одного словах.

Асонанс — повтор одного чи кількох голосних в аналогічних ситуаціях.

Анафора — початковий (ініціальний) повтор однакових звуків відповідно на початку слів, рядків, строф, абзаців.

Епіфора — повтор однакових звуків відповідно наприкінці слів, рядків, строф, абзаців.

Звукове кільце (анадиплосис) — повтор однакових звуків на початку одних слів чи рядків і наприкінці наступних.

Звукопис (звуконаслідування) — спосіб звукописання, що полягає в імітації звуків природи за допомогою прямого їх наслідування.

Звукоживопис (звукосимволізм) — спосіб звукописання, що полягає в насиченні тексту звуками, які викликають асоціації з певними звуковими образами.

§ 8. Науково-лінгвістична транскрипція

Транскрипція — це спеціальна система письма, яку використовують для точного запису звучання слів конкретної мови незалежно від її графічних чи орфографічних норм. Існують два типи науково-лінгвістичної транскрипції: *фонетична* й *фонематична*.

Фонетична транскрипція має на меті якомога точніше передати вимову звуків з усіма її відтінками. Вона найбільш повно пов'язана із субстанціальним аналізом звукових сегментів. Проте “<...> навіть найточніша фонетична транскрипція завжди є лише допоміжним інструментом, оскільки вона неспроможна передати все багатство артикуляційних і акустичних відтінків, притаманних живому мовленню, тому вона не може замінити фіксацію мовлення засобами інструментальної фонетики”¹.

¹ Трубецкой Н.С. Принципы фонологической транскрипции / Н.С. Трубецкой // Избр. труды по филологии. — М., 1987. — С. 11.

Різні системи фонетичної транскрипції відомі ще з XVI ст.¹ У другій половині XIX та в першій половині XX ст. з'являється цілий ряд систем фонетичної транскрипції, запропонованих різними дослідниками фонетики. Так, ще в 1855 р. німецький археолог та історик Ріхард Лепсіус, який досліджував старовинні тексти, склав свою систему фонетичної транскрипції, у якій за допомогою різних діакритичних (надрядкових і підрядкових) знаків виражалися такі відтінки вимови звуків, як довгота, короткість, лабіалізація, напруженість, носове забарвлення чи нескладотворчість голосних, пом'якшення, аспірація, какумінальність, апікальність приголосних тощо.

У 1888 р. Міжнародна фонетична асоціація, яка була створена в 1886 р., виробила принципи міжнародної фонетичної транскрипції.

У XX ст. над удосконаленням принципів міжнародного фонетичного алфавіту (МФА) працювали фонетисти всього світу. Сучасна класифікація звукотипів засобами міжнародного фонетичного алфавіту узагальнює дані майже про 600 мов світу.

Чималий внесок в опрацювання МФА зробили фонетисти Щербівської фонологічної школи (Л. Зіндер, М. Матусевич, Л. Вербицька, Л. Бондарко), розвиваючи ідеї Л. Щерби.

У Лабораторії експериментальної фонетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка над питаннями міжнародної класифікації звукотипів працювала І. Сунцова, створивши звукову енциклопедію фонетичних систем 49 мов світу.

Актуальним для українських фонетистів у наш час є питання визначення місця української системи голосних та приголосних звукотипів у цій міжнародній класифікації.

За основу української фонетичної транскрипції слугує український алфавіт. Для позначення деяких звуків чи звукових відтінків використовують також літери іншого алфавіту і спеціальні **діакритичні** (розрізнявальні) знаки.

Так, у системі української фонетичної транскрипції використовують усі літери українського алфавіту, крім **я, ю, є**, які можуть позначати і один звук [a], [y], [e], і сполучення двох звуків [ja], [ju], [je]. Букви **ї** та **щ** завжди передають на письмі два звуки: [ji] та [шч]. Літері **ь** (м'який знак) в усному мовленні не відповідає жоден звук. Водночас в українській фонетичній транскрипції використовують запозичену з латинського алфавіту літеру **j**, якою позначають середньоязиковий щілинний сонорний приголосний, наприклад: [junák], [mojá]; латинською літерою **w** позначають губно-губний звук як алофон фонемі /в/, а літерою **v** — губно-зубний алофон фонемі /в/.

¹ Про історію розвитку транскрипції див.: Kemp A. Phonetic Transcription and the Volney Prize // Proceedings XIth ICPHS. — Vol. 3. — Tallinn, 1987. — P. 206—209.

Злиті звуки (африкати) позначаються двома літерами, з'єднаними вгорі дужкою: [дж̣], [дз̣]. Для позначення цих африкат можна використовувати і спеціальні лігатури: [Ѡс], [Ѡ].

В українській фонетичній транскрипції застосовуються такі діакритичні знаки:

1. Відтінки вимови голосних позначають маленькими літерами справа вгорі біля літери, що позначає основний голосний: [пн^иш^у], [б^ер^у], [з^ол^убка].

2. Крапку перед чи після голосного вгорі позначають більш передню артикуляцію голосних заднього ряду в суспільстві з м'якими приголосними: [с'а́ду], [ста́н].

3. Нескладові звуки позначають відповідною літерою з дужкою над нею: [ходи́ў], [да́ї].

4. Знак ['] ("акут") угорі з правого боку літери позначає м'якість відповідного приголосного: [с'іл], [н'іс].

5. Напівпом'якшена вимова приголосних позначається знаком ['] ("апостроф") угорі з правого боку: [в'із], [к'ім], [ж'інка].

6. Двокрапка [:] після приголосного або риска [-] над приголосним позначає його подовження: [с'іл':у], [с'іл'у].

7. Лабіалізація позначається маленьким кружечком [°] після літери вгорі: [в'ух°о].

8. Назалізація позначається знаком [~] ("хвилька") над літерою, що позначає голосний: [в̃ам], [н̃аш].

9. Знак [́] над голосним позначає головний наголос у слові ([з'ол'ова́]), а знак [̀] використовується для позначення побічного наголосу ([з'ол'от'о́н'о́сній]).

Є ще й інші надрядкові та підрядкові знаки для передання "дрібніших" відтінків вимови. Так, наприклад, для сучасної літературної мови не істотно, в якому алофоні — губно-зубному чи губно-губному — реалізується фонема /в/ у незалежній позиції (тобто не перед лабіалізованим голосним). Тому й існують два різновиди фонетичної транскрипції: точна і спрощена. У спрощеному різновиді фонетичної транскрипції не позначають названих варіантів фонем /в/, варіантів вимови голосних (за винятком [и^е], [е^и] та [о^у]), а також — фаукальності губних і зубних вибухових перед носовими: о[б^м]ман, пі[д^н]няти; латеральності шумних приголосних у сполучі з боковим [тл], [дл], [тл'], [дл']: пе[т^л]ля, мі[т^л]ла. Слова, записані фонетичною транскрипцією, беруть у квадратні дужки [].

Фонематична транскрипція — це запис мовлення за його фонемним складом. Для фонематичної транскрипції використовують точно визначену кількість знаків, що відповідає кількості фонем у конкретній мові. Фонематична транскрипція досить близька до орфографічного запису, оскільки в ній використовується значно менша

кількість додаткових знаків, необхідних для фіксації у слові (морфемі) найменших одиниць фонетичного рівня, виділених попередньо парадигматичним шляхом. Крім того, фонематична транскрипція, застосовувана різними фонологічними школами, відбиває розуміння фонем саме в цих школах. Так, слово *вокзал*, з погляду Петербурзької (Ленінградської) школи, має такий склад фонем: /вог-зал/, а з погляду Московської фонологічної школи, — /во^Г_кзал/.

Третя звукова одиниця аналізованого слова через неможливість її вживання в сильній позиції розглядається в Московській фонологічній школі як *гіперфонема*, тобто такий різновид фонемі, який об'єднує диференційні ознаки (у наведеному прикладі це ознаки дзвінкості/глухості) фонем у сигніфікативно слабкій позиції нейтралізації (неможливості розпізнавання).

Для запису тексту фонематичною транскрипцією українські мовознавці використовують дужки різної форми: вертикальні (| |), лаграні (< >), скісні (/ /).

У цьому підручнику використано скісні дужки.

Розділ II

СЕГМЕНТНА ФОНЕТИКА

АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МОВНИХ ЗВУКІВ

§ 9. Артикуляційно-акустичний аспект вивчення мовних звуків

Звуки мови, як і будь-які інші звуки у природі, можна вивчати з погляду *фізичного* (акустичного) як звукові хвилі з характерними для них частотами, інтенсивністю, тривалістю; а також з *анатомо-фізіологічного* як результат роботи окремих органів і цілих систем людського організму.

1. Анатомо-фізіологічні передумови творення мовних звуків. Будова мовного апарату людини

Мовлення, як і мислення, є функцією центральної нервової системи, тому його необхідно вивчати, досліджуючи роботу людського організму в цілому. *Мозок* керує рухами всіх органів, зокрема й органами мовлення. Встановлено, що *ліва півкуля* (зони Брока і Верніке) відповідає за мову і мовлення, а *права* — за навички, пов'язані з просторовим і зоровим досвідом.

Крім центральної нервової системи, у процесі мовотворення беруть участь й інші системи людського організму, зокрема дихальна, що постачає потрібний для мовлення струмінь видихуваного повітря, та верхня частина травної системи, органи якої пристосовані людиною для виконання конкретних дій при звукотворенні.

Органи дихання (легені, бронхи, трахея), а також органи, що сприяють процесу дихання (діафрагма, міжреберні м'язи та ін.), без посередньої участі в утворенні сегментів мовлення не беруть, однак повітря, що виходить з легенів при видихуванні, є тим необхідним пружним середовищем, яке, періодично стискаючись і розріджуючись унаслідок вібрації голосових зв'язок, формує звукову хвилю.

Власне **мовний апарат** людини складається з гортані, яка продовжує трахею, та трьох надгортанних порожнин — глоткової, ротової і носової (рис. 3).

Гортань (від грец. *larynx* — гортань) є голосотвірним органом. Саме в ній містяться голосові зв'язки (рис. 4) — еластичні м'язові складки, які при вимові голосних, сонорних та дзвінкх приголосних напружуються, щільно змикаються одна з одною і починають вібрувати, породжуючи музикальний тон (голос). При звичайному диханні вони розслаблені: широко відкрита голосова щілина (отвір між голосовими зв'язками) вільно пропускає вдихуваний і видихуваний потік повітря.

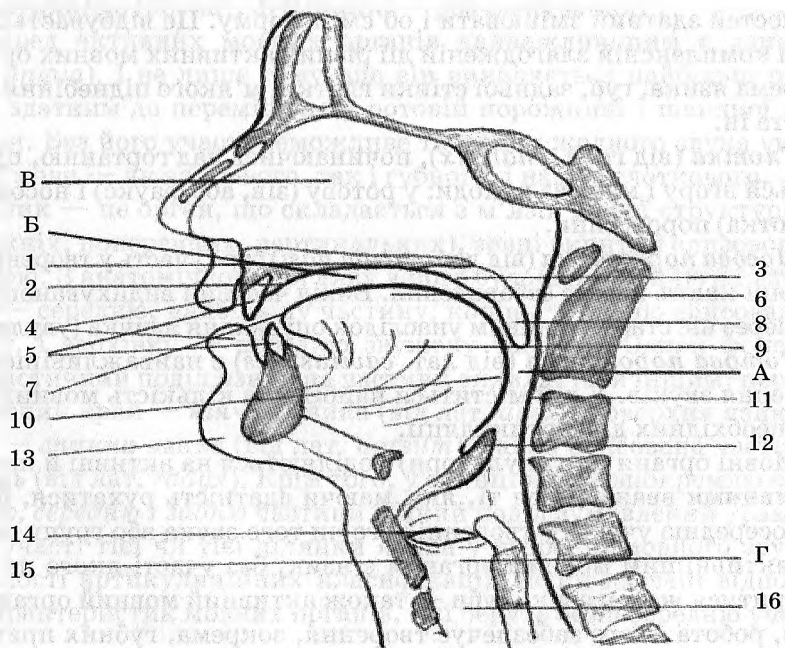
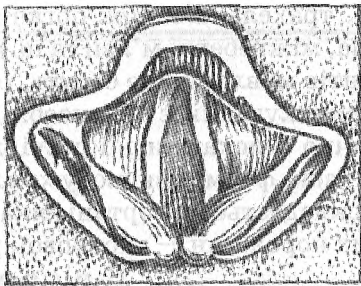
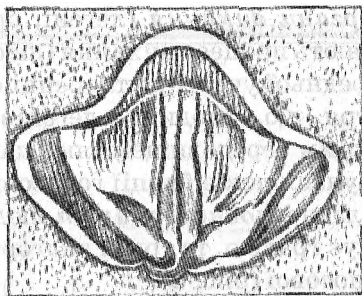

Рис. 3. Будова мовного апарату людини: А — глоткова порожнина, Б — ротова порожнина, В — носова порожнина, Г — гортань; 1 — тверде піднебіння, 2 — альвеоли (ясна), 3 — м'яке піднебіння, 4 — губи, 5 — зуби, 6 — спинка язика, 7 — кінчик язика, 8 — увула (язичок), 9 — язикове тіло, 10 — корінь язика, 11 — стінка глотки, 12 — надгортанник, 13 — нижня щелепа, 14 — голосові зв'язки, 15 — щитоподібний хрящ, 16 — трахея

а

б

Рис. 4. Голосові зв'язки з голосовою щілиною¹: а — розімкнення голосових зв'язок під час вібрації; б — момент зімкнення

Надгортанні порожнини виконують важливу для остаточного оформлення звукових елементів функцію — єдиного акустичного **резонатора**, який під час артикуляції окремих звуків чи їх послідовностей здатний змінювати і об'єм, і форму. Це відбувається завдяки комплексній злагодженій дії різних активних мовних органів, зокрема язика, губ, задньої стінки глотки, м'якого піднебіння з увулою та ін.

Глотка (від грец. *pharynx*), починаючись над гортанню, простягається вгору і має два виходи: у ротову (зів, або фаукс) і носову (носоглотка) порожнини.

Носова порожнина (від лат. *cavum nasi*) бере участь у творенні звуків, які мають носове забарвлення. Вихід частини видихуваного повітря через ніс стає можливим унаслідок опускання язичка (увули).

Ротова порожнина (від лат. *cavitas oris*) є найважливішою для творення звуків. У ній міститься найбільша кількість мовних органів, необхідних для артикуляції.

Мовні органи (артикулятори) поділяються на активні й пасивні. **Активними** вважаються ті, які, маючи здатність рухатися, беруть безпосередню участь у творенні того чи того звука або групи звуків. Найактивнішим мовним органом є язик, без участі якого не може утворитися жоден звук. Губи — також активний мовний орган (парний), робота якого забезпечує творення, зокрема, губних приголосних. Так, при вимовлянні звуків [б], [п] губи спочатку щільно змикаються, а потім раптово і швидко розмикаються. Отже, до активних мовних органів належать *губи, язик, м'яке піднебіння, яке пере-*

¹ Зображення голосових зв'язок узято з: *Росетті А. Вступ до фонетики / А. Росетті. — К., 1974. — С. 28.*

ходить у язичок (увулу), стінка глотки, голосові зв'язки й нижня щелепа.

Пасивні мовні органи (зуби, альвеоли, тверде піднебіння), на відміну від активних, не рухаються, однак їхня участь у звукотворенні є так само обов'язковою. Активні мовні органи, змикаючись із пасивними чи наближаючись до них, формують повну або часткову перешкоду на шляху видихуваного струменя повітря. Ця перешкода — **фокус** творення звука — стає джерелом породження шумів, властивих приголосним. Так, характерна для вимови приголосних [д], [т], [к] раптовість є результатом повного зімкнення і миттєвого розімкнення мовних органів, а досить тривале звучання [з], [с], [х] є наслідком творення часткової перешкоди — вузької щілини між опущеним кінчиком язика і верхніми різцями.

Під час мовлення злагоджена комплексна взаємодія артикуляторів забезпечує якісне звучання різноманітних звукових послідовностей — складів, фонетичних слів, синтагм. Сукупна робота мовних органів, спрямована на творення мовного звука, називається **артикуляцією** (від лат. *articulatio* — розчленування)¹.

Серед активних мовних органів найважливішим є язик (від лат. *lingua*). І не лише тому, що він виявляється найбільш рухливим, здатним до переміщень у ротовій порожнині і швидкої зміни форми. Без його участі неможливе творення жодного звука української мови — як язикового, так і губного, і навіть глоткового.

Язик — це орган, що складається з м'язів різної структури (поздовжніх, поперечних, вертикальних), зовні вкритий слизовою оболонкою. З анатомічного погляду в його будові розрізняють: язикове тіло — середню, найбільшу частину, корінь — задню фіксовану частину, і верхівку — передню звужену частину. Однак фонетико-лінгвістичний поділ язика на частини виявляється іншим: передній звужений край — **кінчик** язика (від лат. *apex*), поверхня язикового тіла — **спинка** язика (від лат. *dorsum*), задня фіксована частина — **корінь** (від лат. *radix*). Крім того, у спинці язика виокремлюють **передню, середню і задню** частини. Такий поділ зумовлений урахуванням участі тієї чи тієї ділянки язика у творенні мовного звука. У більшості артикуляційних класифікацій звуки названі відповідно до характеристик мовних органів, які беруть безпосередню участь у

¹ Артикуляція окремо вимовленого звука має три фази: 1) **приступ** (екскурсія) — мовні органи поступово виходять з нейтрального положення й набувають положення, необхідного для творення певного звука; 2) **витримка** (кульмінація) — утримання протягом певного часу потрібного положення мовних органів; 3) **відступ** (рекурсія) — поступове розслаблення і відхід артикуляторів на початкові позиції.

творенні цих звуків. Наприклад, приголосний [л] можна назвати передньоязиковим апікальним, оскільки для його артикуляції характерними є активна дія передньої частини спинки язика та безпосередній контакт загостреного й напруженого кінчика язика з верхніми різцями.

Для опису звукової будови мовлення, а отже, і мови, важливим є поняття артикуляційної бази. При вимовлянні звуків конкретної мови мовцям притаманні типові положення і система рухів мовних органів, що й називають **артикуляційною базою (АБ)**. АБ різних мов мають свої специфічні риси.

Артикуляційній базі української мови властиві *преддорсальна* (з різними передніми та комбінованими фокусами творення у ротовій порожнині) і *дорсальна* форми язика. Для преддорсальної форми характерні плоска або ввігнута спинка язика (рис. 5), а для дорсальної — заокруглена вигнута вгору спинка з передньою (рис. 6) і задньою (рис. 7) локалізацією¹.

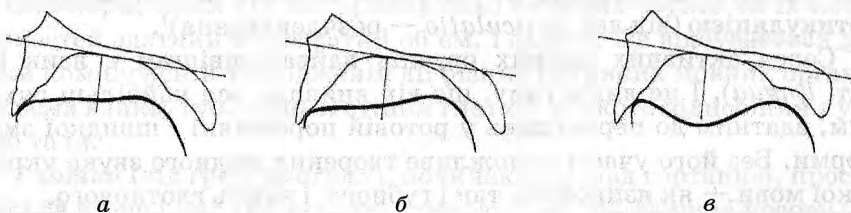
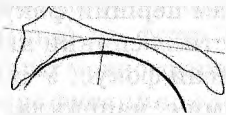

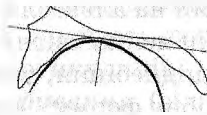
Рис. 5. Преддорсальна форма язика: *а* — плоска спинка язика; *б* — плоска спинка язика з невеликим підняттям у задній частині; *в* — спинка язика, увігнута в середній частині з одночасним підняттям кінчика і задньої частини

У традиційних класифікаціях приголосні звуки, утворювані передньою частиною спинки язика, називають передньоязиковими, середньою — середньоязиковими, задньою — задньоязиковими. До *передньоязикових* належать ті, артикуляція яких відбувається з преддорсальним та дорсальним переднім укладами язика (наприклад: [д], [з], [с], [ц] — рис. 6, *а*). Єдиному *середньоязиковому* [ж] також властива дорсальна форма язика з передньою локалізацією (рис. 6, *б*). *Задньоязикові* [г], [к], [х] та *глотковий* (фарингальний) [г] характеризуються задньою дорсальністю. З-поміж голосних звуків передня дорсальність притаманна [і], [и], [е], а задня — [у], [о], [а].

¹ Урахування форми язика і його локалізації під час артикуляції дозволяє характеризувати звуки універсально, не розмежовуючи їх на голосні та приголосні. Класифікацію за вказаними характеристиками звуків російського мовлення здійснила відомий мовознавець Л. Скалозуб.

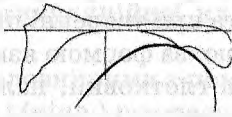

а

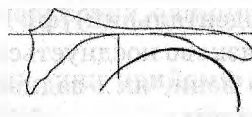

б

Рис. 6. Дорсальна форма язика з передньою локалізацією: язик має заокруглену опуклу форму, перебуває в передній частині ротової порожнини; *а* — форма і положення язика при творенні передньоязикових м'яких приголосних; *б* — форма і положення язика при творенні середньоязикових м'яких приголосних і голосного [і] (при артикуляції голосних [и], [е] рівень підняття відповідно знижується)

а

б

Рис. 7. Дорсальна форма язика із задньою локалізацією

Найбагатшими в характеристиці місця, кількості фокусів, а також особливостей їх творення є передньоязикові предорсальні приголосні. При вимові цих звуків тіло язика видовжене, простягнуте вперед. Боками язик пружно впирається у малі й великі кутні зуби, а його кінчик, напіврозслаблений, переважно широкий, стає більш напруженим у момент наближення або зімкнення з пасивними мовними органами.

Приголосні, фокус творення яких перебуває в зоні верхніх різців (передня частина спинки язика разом з його кінчиком зближені або змикаються з передніми зубами), називаються **зубними**, або **дентальними** (див. рис. 5, *а, б*). Якщо ж при артикуляції кінчик язика спрямований на альвеоли, а спинка язика рівна або ввігнута в середній частині, то такий звук матиме назву **альвеолярний**, або ясений.

Форма і спрямування кінчика язика під час артикуляції предорсальних приголосних теж можуть бути різними. Так, звуки, утворені напруженим, загостреним піднятим кінчиком язика (спинка при цьому горизонтально видовжена, злегка піднята в задній частині), називають **апикальними**. Така артикуляція властива, наприклад, [л].

Какумінальними звуками (лат. *casitem* — вершина) називають звуки, при артикуляції яких кінчик разом з усім його переднім кра-

ем спрямований на альвеоли й утворює там перший фокус; середня частина спинки язика ввігнута; задня частина спинки наближається до м'якого піднебіння, утворюючи другий фокус. У цілому язик має ложкоподібну форму¹. Какумінальними є, наприклад, *шиплячі* приголосні.

Задньоязикові приголосні (дорсальні задні) за фокусом у зоні м'якого піднебіння (лат. *velum palatum*) називають *велярними*. *Фарингальний* [ґ] так само належить до дорсальних задніх, однак це єдиний приголосний, що утворюється у нижній частині глоткової порожнини завдяки зближенню кореня язика зі стінкою глотки.

Крім активності язика, в описі звуків ураховують участь й інших мовних органів, зокрема губ. Внаслідок їхнього напруженого зближення чи зімкнення виникають *губно-губні* приголосні [в], [м], [б], [п], а результатом контакту нижньої губи з верхніми різцями є *губно-зубний* (лабіодентальний) [ф]. Губна робота при творенні цих приголосних обов'язково поєднується з язиковою: за формою язика і його локалізацією вони, як і задньоязикові та глотковий, належать до дорсальних задніх.

Загалом активність губ є однією з характерних ознак АБ української мови. Не менш активну участь вони беруть у породженні шиплячих (широко заокруглюються), свистячих (тонко розтягуються, притискаючись до зубів) й інших приголосних, а також лабіалізованих і нелабіалізованих голосних.

2. Інструментальне дослідження звуків українського мовлення

Опис матеріальної (анатомо-фізіологічної і фізичної) природи звукових явищ мовлення потребує спеціальних досліджень. Головну роль у таких дослідженнях відіграє експериментально-фонетичний метод, який об'єднує різноманітні прийоми. Ці прийоми поділяються на артикуляційні та акустичні.

До *артикуляційних (соматичних) прийомів* (від. грец. *soma* — тіло), які використовують для аналізу роботи мовних органів у процесі породження мовлення, належать:

1. *Палатографування* (пряме та зі штучним піднебінням, статичне і динамічне), *електропалатографування*. При вимові окремих звуків або складів за допомогою цього прийому фіксуються місця контакту язика з твердим піднебінням.

¹ Заглибину в середній частині спинки язика під час артикуляції таких звуків відомий український фонетист М. Наконечний називав котловиною, а самі звуки — *котловинними*.

2. **Рентгенографування** (статичне) та **кінорентгенографування** (динамічне) на фото- і кінострічці фіксують сагітальний (поздовжній) зріз мовного апарату під час артикуляції.

3. **Міографування, електроміографування** (від грец. *mios* — м'яз) фіксують активність м'язів язика, губів за допомогою енцефалографа (перше) і за допомогою магнітного артикулографа (друге).

4. **Ларингографування** (від грец. *larynx* — гортань) фіксує зовнішні показники вібрації голосових зв'язок і рухи гортані.

5. **Глотографування** (від грец. *glotta* — гортань) оптично фіксує зміни голосової щілини при мовотворенні.

Комплексне застосування різних артикуляційних прийомів дозволяє об'єктивно дослідити взаємодію різноманітних мовних органів при мовотворенні, визначити істотні й типові рухи окремих артикуляторів, а це є основою для опису артикуляційної бази та створення артикуляційної класифікації звукових одиниць тієї чи тієї мови.

Найголовнішими з-поміж названих вище прийомів є **палатографування** і **(кіно-) рентгенографування**.

При **прямому палатографуванні** на язик диктора наносять барвник — розчин активованого вугілля. При вимовлянні окремого звука чи складу язик, торкаючись пасивних мовних органів, залишає на твердому піднебінні (а також частково на зубах) чорні смуги або плями. Ці відбитки фотографують і отримують палатограми (рис. 8).

З навчальною метою здебільшого використовують звичайні та зіставні схеми палатограм — графічні малюнки, виконані на основі однієї чи кількох палатограм (рис. 9, а, б).

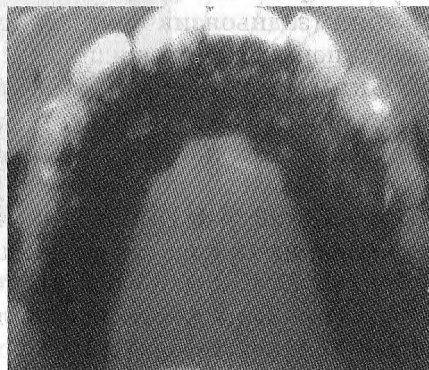

Рис. 8. Палатограма складу [та]

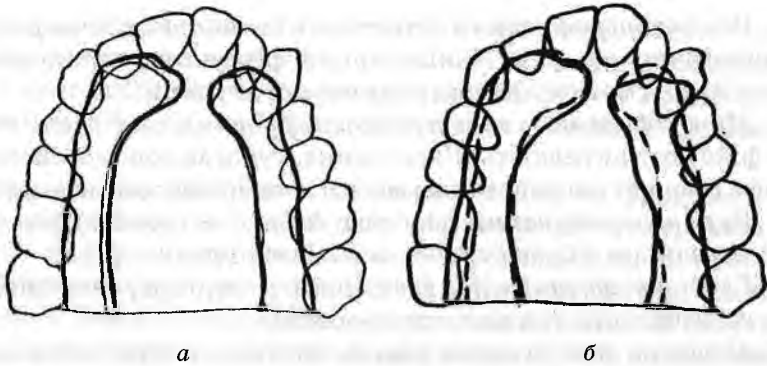

Рис. 9. Зіставні схеми палатограм складів: а — склад [са] — ненапружений (тонка лінія) і напружений (товста лінія) варіанти вимови, б — склад [са] (суцільна лінія) у зіставленні зі складом [за] (пунктирна лінія)

Палатографування зі штучним піднебінням є зручнішим у застосуванні, однак потребує досить складного підготовчого етапу — виготовлення штучного піднебіння, яке було б точною копією справжнього піднебіння диктора (для цього використовуються сучасні стоматологічні технології, а також спеціальна нетоксична пружна плівка, здатна при нагріванні набувати потрібної конфігурації). У процесі роботи штучне піднебіння посипається контрастним порошком — тальком або вугіллям (залежно від кольору плівки, з якої виготовлено піднебіння) — і диктор, закріпивши його в ротовій порожнині, вимовляє потрібний звуковий сегмент.

За допомогою палатографування можна досліджувати звуки, артикуляція яких зосереджена у передньо-середній зоні твердого піднебіння (передньоязикові зубні й альвеолярні приголосні, середньоязикові, а також голосні переднього ряду) і, частково, на межі твердого піднебіння з м'яким (задньоязикові приголосні й голосні заднього ряду з високим ступенем підняття язика). Для аналізу губних і глоткових приголосних, фокус творення яких формується в зоні м'якого піднебіння, а також голосних заднього ряду з середнім та низьким ступенями підняття цей прийом непридатний.

В українському мовознавстві перші палатографічні дослідження проводили О. Синявський (1929) та Г. Шило (1948), а з 60-х років ХХ ст. цей прийом широко використовували для аналізу українського мовлення Н. Тоцька, Л. Прокопова, Т. Міщенко (Лабораторія експериментальної фонетики Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Нині Лабораторія поповнює фонди палатографічних матеріалів за допомогою цифрової фото- і відеозйомки. На основі цих матеріалів створено навчальний відеофільм.

Прийом *рентгенографування*. Завдяки використанню рентгєнівських променїв цей прийом дає змогу отримати профільне зображення ротової, глоткової порожнини і частини гортані. На рентгєнограмі можна побачити пасивні й активні мовні органи, зокрема місце локалізації язика, його форму, ступінь відкритості ротової порожнини тощо (рис. 10, а).

Статичне рентгєнографування (томофлюорографування) фіксує лише один момент в артикуляції звука (як правило, фази витримки).

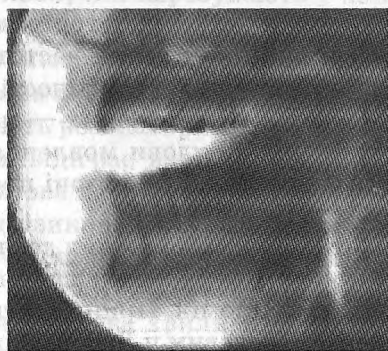
Динамічне рентгєнографування (кінорентгєнографування) охоплює весь артикуляційний процес, починаючи з фази екскурсії і закінчуючи рекурсією. Кінорентгєнофільм дозволяє бачити й аналізувати мовленнєву діяльність людини в послїдовному перебігу зладжених рухів мовного апарату при вимовлянні як окремого звука чи складу, так і досить великих за обсягом сегментів (синтагми, фрази).

На матеріалі українського мовлення прийом томофлюорографування вперше використали Т. Бровченко та Н. Тоцька, кінорентгєнографування — для дослідження російського, німецького мовлення — Л. Скалозуб, Е. Лисенко.

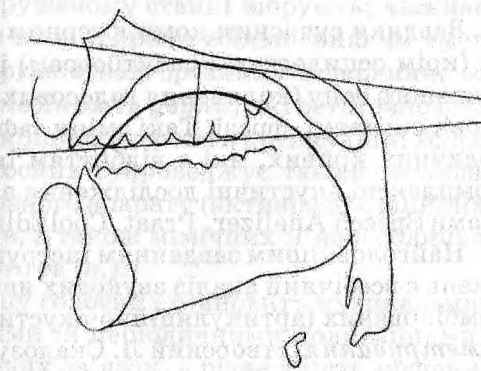
Акустичні прийоми застосовують для аналізу фізичних характеристик мовного звука. З цієї метою використовують:

1. *Кїмографування* (від грец. *kyma* — хвиля) фіксує силу тиску повітряного струменя при мовотворенні.

2. *Осцилографування* (від лат. *oscillo* — коливаюсь) фіксує перетворення коливань повітря (звукової хвилі) в електричний сигнал у вигляді осцилограми — зигзагоподібної лінії на папері, кіноплівці або екрані комп'ютера (рис. 11). Дозволяє аналізувати тривалість (мс), інтенсивність (dB) і загальні частотні характеристики (Hz) звука.

а

б

Рис. 10. Прийом рентгєнографування: а — рентгєнограма; б — схема рентгєнограми

3. **Спектрографування** (від лат. *spectrum* — видиме) подає загальну акустичну картину звука. Розгорнуте зображення частотних характеристик звукового сигналу на **спектрограмі** містить темні ділянки (рис. 11). Ці затемнення є відображенням формант (F) — акустичних ознак звуків (насамперед голосних), які свідчать про переважні частоти та зміни їхньої інтенсивності у часі. Співвідношення формантних показників у спектрі звука є визначальним для нього і відрізняє його від інших. Це є підставою для створення акустичних класифікацій звуків.

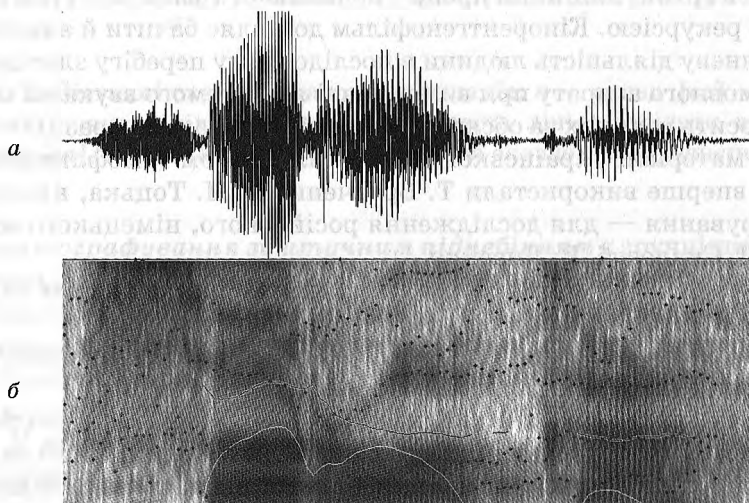

Рис. 11. Осцилограма (а) і спектрограма (б) слова [соро́ка]

Завдяки сучасним комп'ютерним технологіям можна отримувати (крім осцилограм і спектрограм) інформацію про зміни частоти основного тону (коливання голосових зв'язок) і його інтенсивності у слові, синтагмі, фразі. Такі зміни зафіксовані в інтонаграмах — мелодичних кривих, які є відбиттям інтонаційної будови мовлення. Комплексні акустичні дослідження забезпечують комп'ютерні програми Speech Analyzer, Praat, CoolEditPro та ін.

Найголовнішим завданням інструментальних фонетичних досліджень є всебічний аналіз звукових явищ мовлення із застосуванням комбінованих (артикуляційно-акустичних) прийомів. Прийом **тензометрування**, створений Л. Скалозуб і В. Лебедевим у Лабораторії експериментальної фонетики Київського університету, є одним з таких комплексних способів аналізу. Тензоосцилограма містить зображення двох кривих, що інформують про зміни тиску язика на піднебіння (артикуляційна характеристика) та акустичний осцилографічний сигнал (рис. 12).

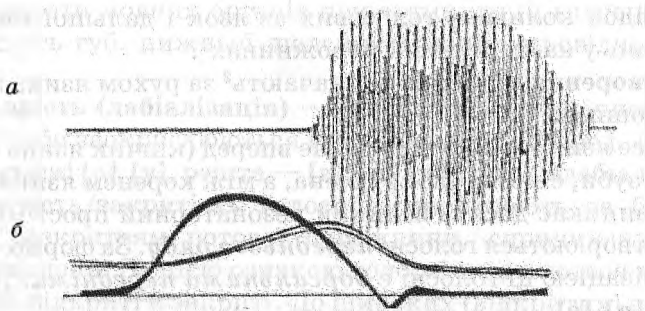

Рис. 12. Тензоосцилограма складу [да]: а — акустичний сигнал (осцилограма); б — імпульсні криві від двох тензодатчиків (переднього, прикріпленого на штучному піднебінні біля другого різця, і бокового — біля другого малого кутнього зуба)

Комп'ютерні технології дозволяють також поєднувати дані динамічного палатографування або електроміографування з акустичним сигналом (Articulograph-500). Опрацювання даних, отриманих за допомогою цих програм, є частково автоматизованим, що значно полегшує дослідницьку роботу.

3. Артикуляційно-акустичні умови творення голосних звуків. Артикуляційна класифікація голосних

З артикуляційного погляду творення голосних є результатом злагоджених комплексних дій різних мовних органів: **голосових зв'язок**, які перебувають у напруженому стані і вібрують; **нижньої щелепи**, яка, рухаючись вгору-вниз, сприяє збільшенню чи зменшенню ротового резонатора; органів надгортанних порожнин, зокрема **язика, губів, м'якого піднебіння та увули**, які остаточно формують резонаторний простір. Вирішальну роль в артикуляції голосних відіграє язик. Вимову голосних супроводжує також загальна м'язова напруженість усього мовного апарату (активізація шийних, під'язикових, жувальних м'язів, а також мимічних м'язів обличчя: щічних, губних, навколоротового та ін.).

В акустичному аспекті основу голосних становить музикальний тон (звукова хвиля зі властивими їй періодичними коливаннями), що є результатом роботи голосових зв'язок, а різна якість звучання цієї категорії звуків пов'язана зі змінами об'єму й форми надгортанних порожнин, що складають резонаторну цілісність.

Отже, **голосні звуки** — це звуки людської мови, в основі яких лежить музикальний тон, утворюваний при розкритому мовному ка-

налі внаслідок коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації цих коливань у надгортанних порожнинах¹.

Місце творення голосних визначають² за рухом язика в горизонтальній площині.

Якщо все язикове тіло просунене вперед (кінчик язика впирається в нижні зуби, спинка заокруглена, а між коренем язика і стінкою фаринкса виникає досить великий резонаторний простір), то за таких умов утворюються голосні *переднього ряду*. За формою язика та його локалізацією ці голосні є *дорсальними передніми*. До них належать [і], [и], [е].

Якщо ж основна маса язика зосереджена в задній частині ротової порожнини (язик набирає кулеподібної форми, кінчик язика при цьому або відтягнений від нижніх різців, або й зовсім “вливається” в заокруглену язикову форму, що сприяє утворенню великої передньої резонаторної порожнини), то утворюються голосні *заднього ряду* (або *дорсальні задні*) [а], [о], [у].

Голосні *середнього ряду* в українській мові відсутні (рис. 13).

		РЯДИ		
		Передній	Середній	Задній
П І Д Н Я Т Т Я	Високе	і		<у>
	Високо-середнє	и		
	Середнє		е	<о>
	Низьке			а

Рис. 13. Артикуляційна класифікація голосних

Спосіб творення голосних визначається за рухом язика по вертикалі, тобто враховується ступінь підняття язикової спинки до піднебіння. В українській мові розрізняють голосні *високого* ([і], [у]), *високо-середнього*³ ([и]), *середнього* ([е], [о]) та *низького* ([а]) підняття.

¹ Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоенія. Графіка. Орфографія / Н.І. Тоцька. — К., 1981. — С. 44.

² Визначення класифікаційних ознак голосних (так само і приголосних) зорієнтоване насамперед на ізольовану вимову звуків.

³ Щодо способу творення голосного [и] у мовознавстві тривалий час існували й досі існують різні думки. Ми спираємося на праці Н. Тоцької

Опис роботи мовних органів при артикуляції голосних включає також участь губ, нижньої щелепи та інші супровідні характеристики:

Огубленість (лабіалізація) — результат специфічної губної активності: губи заокруглюються і випинаються наперед. Лабіалізованими є голосні [o], [y], решта — [a], [e], [и], [і] — нелабіалізовані.

Відкритість/закритість голосного визначають за більшим чи меншим розкриттям ротової порожнини, спричиненим роботою нижньої щелепи. За цією ознакою голосні поділяються на широкі й вузькі, або відкриті й закриті. До широких (відкритих) належать голосні низького й середнього ступенів підняття, до вузьких (закритих) — голосні високо-середнього та високого підняття.

М'язова напруженість пов'язана зі ступенем закритості голосного. Більш напруженими вважаються закриті голосні [і], [и], [y], менш напруженими — [a], [o], [e]. У мовному потоці більше напруження є характерним для наголошених голосних. Напруженість голосних характеризується посиленням вокалічної активності, яка виявляється не лише в роботі язика як основного артикулятора, а й усіх органів та м'язів ротової і глоткової порожнин.

4. Артикуляційно-акустичні умови творення приголосних звуків. Артикуляційна класифікація приголосних

З акустичного погляду основу приголосних звуків становлять **шуми** (звукові хвилі з неперіодичними і високочастотними коливаннями). Появу шумів в основному спричинює тертя — фізичне явище, яке виникає при подоланні видихуваним струменем повітря перешкод, утворюваних мовними органами у надгортанних порожнинах. Хоч у спектрі більшості приголосних (зокрема сонорних та шумних дзвінких) наявні й періодичні коливання, що вказує на голосовий компонент, однак саме шуми визначають акустичну природу приголосних і відрізняють їх від голосних.

Артикуляційні особливості цієї категорії мовних звуків пов'язані з іншим, ніж у голосних, типом м'язової напруженості: її максимальний ступінь спостерігаємо в тих ділянках мовного апарату, в яких активні мовні органи зближуються або й повністю змикаються з пасивними, утворюючи часткову чи повну перепону — **фокус творення звука** і водночас джерело шуму. Так, при вимовлянні [к], [г]

(див. список рекомендованої літератури), яка на основі експериментально-фонетичних досліджень голосних довела, що цей голосний має свій власний ступінь підняття — високо-середній. Таблицю голосних (рис. 13) також подано за Н. Тоцькою.

найбільші м'язові зусилля сконцентровано в задній частині ротової порожнини, де язик, набувши дорсальної форми, зімкнувся опуклою задньою частиною своєї спинки з м'яким піднебінням. При цьому кінчик язика напружений значно менше, а губи взагалі майже розслаблені.

Акустична характеристика співвідношення голосу й шуму у спектрі приголосних пов'язана з активним чи пасивним станом гортанної зони мовного апарату, зокрема з роботою голосових зв'язок — джерела голосу. Їхній напружений стан і вібрація супроводжують творення *сонорних* (голос переважає над шумом) [в], [м], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'], [j] та *дзвінких* (шум переважає над голосом) [б], [д], [д'], [з], [з'], [дз], [дз'], [ж], [дж], [г], [г']. При творенні *глухих* приголосних [п], [ф], [т], [т'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ш], [ч], [к], [х] голосові зв'язки пасивні, а отже, голос не утворюється. За об'єднувальною ознакою переваги шуму над голосом дзвінкі та глухі мають назву *шумних*.

Місце творення приголосних визначають за рухом активних мовних органів до пасивних і розташуванням фокусів: якщо зближення активних органів з пасивними відбувається в губній зоні, то і місце творення таких звуків є губним. До *губних* належать приголосні [б], [п], [в], [м], [ф].

Якщо фокус формується глибше, в межах ротової порожнини (язик різними своїми частинами і ділянками спрямований до різних пасивних мовних органів), то і назви приголосних є відповідними:

[д], [т], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [л], [н] — *передньоязикові зубні* (тіло язика випростане, передня частина його спинки разом з кінчиком наближена або й торкається верхніх різців — рис. 14);

[р], [р'], [ж], [ш], [дж], [ч] — *передньоязикові альвеоларні* (кінчик язика біля альвеол);

[j] — *середньоязиковий середньопіднебінний*, або палатальний (опукле язикове тіло середньою частиною спинки зближується з твердим піднебінням у найвищій його точці);

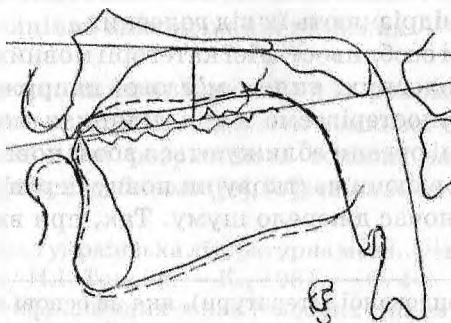

Рис. 14. Зіставна схема рентгенограм передньоязикових зубних приголосних: [т] — суцільна лінія; [д] — пунктирна лінія

[ɣ], [к], [х] — *задньоязикові задньопіднебінні*, або веллярні (задньодорсальне наближення до м'якого піднебіння);

[ɣ] — *глотковий*, або *фарингальний* (характерний для приголосного шум утворюється в глотковій порожнині завдяки взаємозближенню кореня язика і стінки фаринкса).

Спосіб творення приголосного вказує на те, *як* утворюється необхідний фокус. Якщо повітря, рухаючись ізсередини, наштовхується на повну перешкоду мовних органів, яка раптово розмикається, то породжені таким чином звуки називаються *зімкненими*, або проривними ([б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [ɣ], [к]). Тривалість цих звуків коротка, миттєва. При творенні *щілинних* приголосних (фрикативних — від лат. *fricare* — терти) повітря протискується крізь вузьку щілину, яка виникає завдяки частковій перешкоді мовних органів. Їхня тривалість, зумовлена саме таким способом творення, значно довші. До щілинних *серединних* (повітряний потік проходить уздовж серединної лінії) належать зокрема [в], [ф], [с], [з], [ж], [ш], [х], [ɣ] та ін., а до щілинних *бокових*, або *латеральних* (повітря виходить збоку) — [л], [л']. Складна артикуляція притаманна *африкатам*, або *зімкнено-щілинним* звукам. Починаються вони повним зімкненням мовних органів, яке поступово і плавно перетворюється на щілину ([дз], [дж], [ц], [ч]).

З-поміж інших своєрідною артикуляцією вирізняються *дрижачі* приголосні, або *вібранти*, [р], [р']. При творенні твердого [р] напружений кінчик язика вібрає, торкаючись двічі-тричі до альвеол, а при [р'] — лише один раз.

У способі творення приголосних виокремлюють також однофокусні та двофокусні артикуляції. Якщо на шляху видихуваного струменя повітря виникає одна істотна перешкода — один фокус, то утворені таким чином приголосні називаються *однофокусними* (наприклад [с], [с']), якщо ж перешкод дві (передній і задній фокуси) — такі приголосні є *двофокусними* ([ж], [ш], [дж], [ч]).

Під час творення переважної більшості приголосних повітря, що рухається голосовим каналом, виходить назовні через ротовий отвір, однак є звуки, при вимовлянні яких основна частина повітряного струменя проходить через носову порожнину. Оскільки при цьому активні мовні органи (губи або язик) утримуються в зімкненні з пасивними, то відповідні звуки ([м], [н]) називають *зімкнено-прохідними* (рис. 15).

Ознака м'якості, або **палатальності** (від лат. *palatum* — піднебіння) — її наявність чи відсутність безпосередньо залежить від форми язика та його локалізації у ротовій порожнині. Твердість (непалатальність) приголосних пов'язана з предорсальністю, для якої типовою є плоска або ввігнута форма спинки язика (увесь язик при цьому просунутий уперед), або з задньою дорсальністю (про це докладніше див. § 9, п. 1). До *твердих* належать [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н],

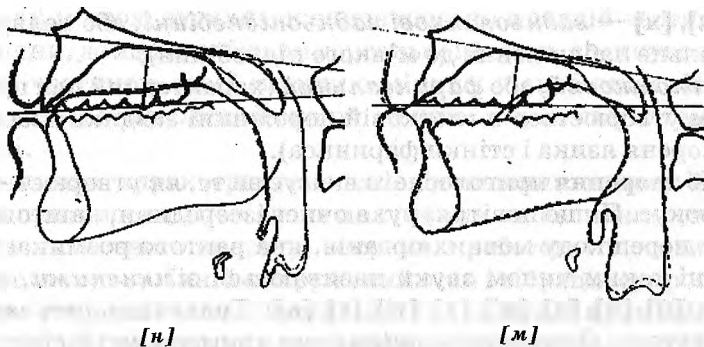

Рис. 15. Творення носових [н] та [м]

[р], [ж], [ш], [дж], [ч], [г], [к], [х], а також губні [б], [п], [в], [м], [ф]. М'якість в її різних виявах (власне м'якість, пом'якшення, напівпом'якшення, або відповідно палатальність, палаталізованість, напівпалаталізованість) є наслідком наближення спинки язика, опуклої в передній і середній її частинах, до твердого піднебіння (передня дорсальність). Взірцем м'якості, або власне м'яким, палатальним, можна вважати приголосний [j] (див. рис. 5, б). М'якими є також [д'], [т'], [з'], [с'], [дж'], [ч'], [л'], [н'], [р'] (за Н. Тоцькою — пом'якшені, або палаталізовані).

У науковій літературі існує багато артикуляційно-акустичних класифікацій українських приголосних. Автори (Г. Шило, М. Наконечний, П. Коструба, М. Жовтобрюх, Л. Прокопова, Н. Тоцька) порізно характеризують цю категорію звуків, беручи за основу різні критерії й урахувуючи відмінні варіанти нормативної вимови деяких груп приголосних (зокрема, це стосується розбіжностей в описі місця творення м'яких приголосних, способу творення носових, бокових тощо). Так, скажімо, Н. Тоцька виділяє в окремі групи ще гомоорганні та гетероорганні сполуки, фаукальні приголосні, латеральні та ін.

§ 10. Зміни звуків у мовному потоці

1. Артикуляційно-акустичні передумови змін звуків у мовному потоці

Голосні й приголосні звуки в процесі мовлення групуються у склади, слова, синтагми, фрази, рідше — функціонують ізольовано. Всередині слова, а часто й на межі слів артикуляція сусідніх звуків певним чином видозмінюється: *рекурсія* (остання фаза артикуляції)

попереднього звука та *екскурсія* (початкова фаза артикуляції) наступного звука взаємодіють, переходячи одна в одну, і відбувається так зване явище *коартикуляції*. Коартикуляція призводить до того, що основні артикуляційні типи взаємно змінюють свою якість — таким чином виникають відмінні варіанти звуків (алофони фонем). Коартикуляція зумовлена певними інерційно-механічними й нейрофізіологічними обмеженнями в роботі органів мовлення, економією артикуляційних зусиль мовця, а також темпом мовлення. На вимову звука впливає, крім ближчого звукового оточення, також його місце у слові й розташування щодо наголосу.

2. Типи змін звуків

Зміни звуків у потоці мовлення прийнято розрізняти за:

1) *типами*: *комбінаторні* та *позиційні* зміни, які у свою чергу поділяються за *видами* на *акомодації*, *асиміляції*, *дисиміляції*, *спрощення*, *подовження*, *стягнення*, *редукції*, *вокалізації*;

2) *характером*: *якісні* та *кількісні*;

3) *відстанню*: *контактні* (*суміжні*) — взаємодіють сусідні звуки, й *дистантні* (*дистанційні*)¹ — взаємодіють звуки на відстані;

4) *напрямок*: *регресивні* (наступний звук впливає на попередній) та *прогресивні* (попередній звук впливає на наступний)²;

5) *ступенем вияву* (*глибиною вияву*): *повні* й *неповні* (*часткові*);

6) *обов'язковістю*: *обов'язкові* й *необов'язкові* (*факультативні*)³ тощо.

Більш наочно схему змін звуків у потоці мовлення показано на рис. 16.

3. Комбінаторні зміни (якісні та кількісні)

Комбінаторною називається фонетична зміна звуків у потоці мовлення, зумовлена їхнім сусідством (попередній звук впливає на наступний або навпаки). Основними видами комбінаторних змін звуків є *акомодація*, *асиміляція* та *дисиміляція* (зміни якісного характеру), а також *спрощення*, *подовження* і *стягнення* (зміни кількісного характеру).

¹ До дистантних в українській мові належить лише гармонійна асиміляція голосних.

² Зауважимо, що регресивні зміни в українській мові відбуваються набагато частіше, ніж прогресивні.

³ До факультативних прийнято зараховувати деякі вияви асиміляції за м'якістю.

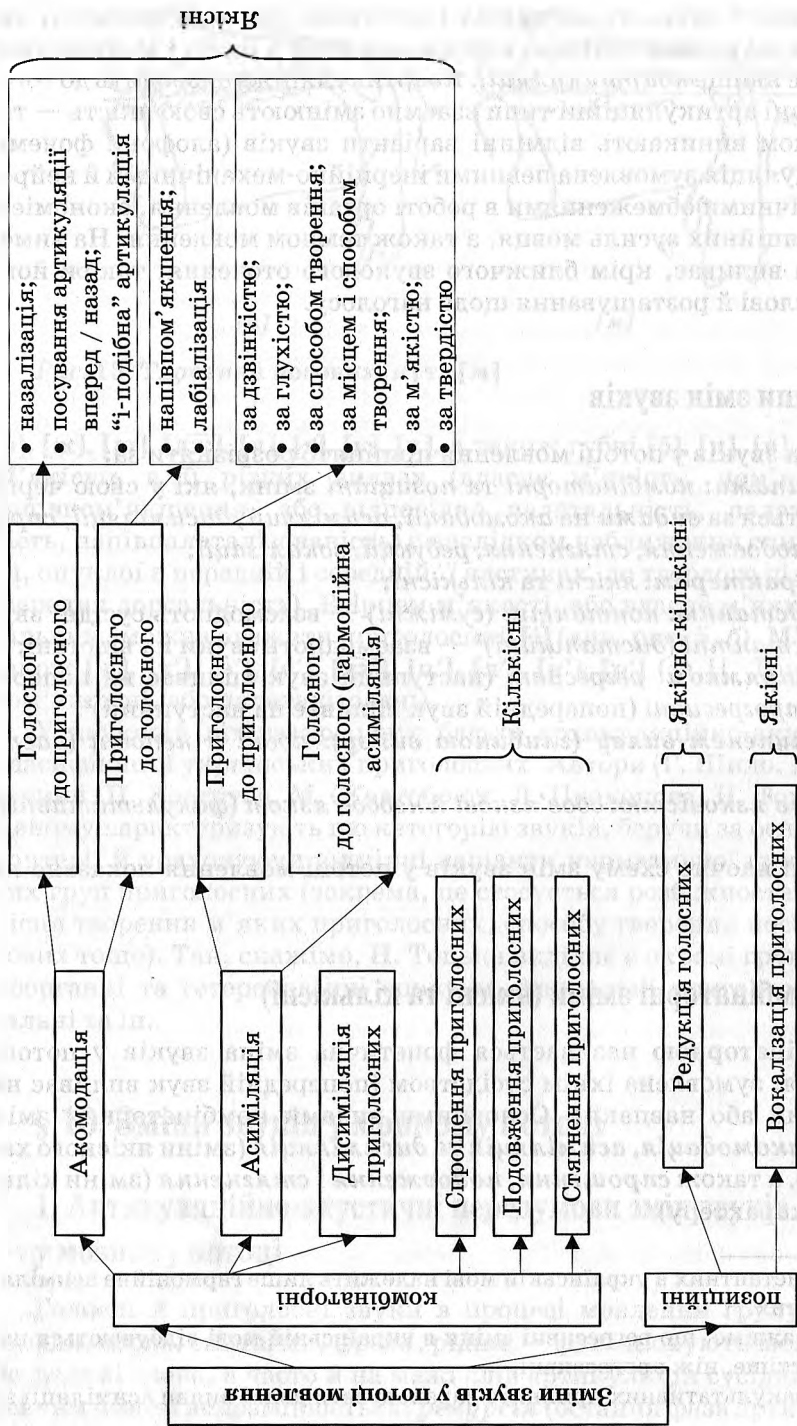

Рис. 16. Зміни звуків у потоці мовлення

Акомодація, її типи

Акомодація (пристосування) — це зміна, що відбувається між звуками різних категорій: голосний пристосовується до сусіднього приголосного (приголосних) або приголосний пристосовується до сусіднього голосного. В українській мові виразнішими є пристосування голосних до приголосних, ніж приголосних до голосних. Акомодація може мати як прогресивний, так і регресивний напрямок. За позицією вона контактна (взаємодіють безпосередньо сусідні звуки), за характером — якісна.

Основні вияви акомодації голосних до приголосних:

1) носові приголосні [м], [н], [н'] частково назалізують сусідні голосні як у прогресивному напрямку ([м^о˘ˆѳре], [н˘ˆѳи], [с'н'˘ˆіг˘ˆопа́ѳ]), так і в регресивному ([крѳ˘ˆм], [чав˘ˆу˘ˆн], [к'і˘ˆн']), або ж і в регресивному, і в прогресивному напрямках водночас ([с˘ˆѳ˘ˆн˘ˆѳта]). Між двома носовими приголосними можлива повна назалізація голосного: [м˘ˆу˘ˆнді́р], [н'˘ˆѳ˘ˆн'чити], [м˘ˆѳ˘ˆм'й˘ˆн];

2) м'які приголосні впливають на артикуляцію сусідніх голосних (крім [і], [и]), внаслідок чого ті набувають так званої і-подібної артикуляції: язикове тіло спрямовується вгору до твердого піднебіння і вперед (ніби при вимові звука [і]), власний тон голосного підвищується порівняно з основною фазою його звучання. Акомодація голосних до м'яких приголосних може мати і прогресивний, і регресивний характер: [р'˘ˆѳска], [кравѳ˘ˆц'], [л'іліѳ˘ˆј˘ˆѳ], [л'˘ˆу˘ˆл'ка], [ѳ˘ˆѳ˘ˆѳк˘ˆѳ];

3) задньоязикові приголосні дещо змінюють сусідні голосні переднього ряду [і], [и], [е], “відтягуючи” назад їхню артикуляцію: у початковій фазі голосного (після задньоязикового приголосного), у кінцевій фазі (перед таким приголосним) або ж і в початковій, і в кінцевій фазах (між такими приголосними) — порівняймо вимову [е] в словах [сѳстри] і [хѳкати]. Так само під впливом передньоязикових приголосних трохи “посувається” наперед початкова або кінцева фаза артикуляції голосних заднього ряду [у], [о], [а] (порівняймо вимову [а] в словах [гѳк] і [сѳѳ]).

Основні вияви акомодації приголосних до голосних:

1) перед голосним [і] усі губні ([б], [п], [в], [м], [ф]), передньоязикові шиплячі ([ж], [ш], [ѳж], [ч]), задньоязикові ([г], [к], [х]) і глотковий ([г]) напівпом'якшуються (напівпалаталізуються): [б'˘ˆігти], [с'н'˘ˆіви], [г'˘ˆілка], [нѳрв˘ˆіст˘ˆѳк], [м'˘ˆіст˘ˆѳ], [ф'˘ˆіл'м], [ж'˘ˆінка], [р˘ˆѳзнаш˘ˆілії], [бѳѳж˘ˆілка], [вч'˘ˆіс˘ˆѳувати], [гѳрв˘ˆіт]. Така акомодація відбувається лише в регресивному напрямку;

2) усі приголосні лабіалізуються перед огубленими голосними [о], [у]: [ѳ˘ˆѳстѳ˘ˆѳк], [г˘ˆѳуц˘ˆѳл], [кан˘ˆѳѳѳ], [х˘ˆѳѳѳ];

[п^од^ор^ож^оува́ти], [з^ор'а́]. Акомодация приголосних огубленими голосними є регресивною¹.

Асиміляція, її типи

Асиміляція (уподібнення) — фонетичне явище артикуляційного уподібнення звуків однієї категорії: голосний уподібнюється до голосного, приголосний — до приголосного в межах слова або словосполучення. Асиміляція належить до якісних змін, може мати як прогресивний, так і регресивний напрямок, бути повною або частковою, обов'язковою чи факультативною, контактною чи дистантною (щодо голосних). В українській мові частотнішою є повна регресивна асиміляція, що послідовно відбувається в середині слова або на межі слів.

Асиміляція голосних

Асиміляція голосних (вокальна асиміляція, вокальна гармонія, гармонійна асиміляція, гармонія голосних) — особливий вид регресивної дистантної асиміляції голосних звуків у сусідніх складах, внаслідок чого попередній голосний уподібнюється до наступного за ступенем підняття чи лабіалізацією. Гармонійної асиміляції зазнають ненаголошені голосні перед наступним наголошеним, насамперед [e], [и] та [o] в позиціях перед складом з наголошеними голосними вищого (нижчого) підняття, більшої лабіалізації чи закритості.

Ступінь вияву асиміляції голосних залежить від стилю мовлення (у розмовному стилі наближення виразніші), місця у слові (найпоказовіша асиміляція в основі слова), а також темпу мовлення. Асиміляція голосних послідовно взаємодіє з кількісною зміною — *редукцією* (ненаголошеністю) голосних.

Так, ненаголошений [e] підвищує свою артикуляцію й уподібнюється до [и] перед складом з наголошеними голосними вищого підняття [и], [і] або [у]: [н^есі], [м^ен'ї], [б^ер'у], а іноді й чергується з [и] в цих позиціях: [н^{ій}сі], [м^{ій}н'ї], [б^{ир}'у]. Явище асиміляції посилюється тут редукцією голосного в ненаголошеній позиції.

Ненаголошений [и] перед наголошеними голосними нижчого підняття [e], [o], [a] обнижує свою артикуляцію й уподібнюється до [e]: [д^{ир}ект'ор], [с^{ир}оватка], [п^итá'ю] або навіть чергується з [e]: [д^{ер}ект'ор], [с^{ер}оватка], [п^{ет}á'ю]. Асиміляція ненаголошеного голосного посилюється його редукцією.

Ненаголошений [o] перед складом з наголошеним голосним [у] уподібнюється до нього й стає більш огубленим: [к^ож'ух], [з^оз'у'л'а],

¹ Вплив лабіалізованих голосних на наступні приголосні (прогресивна акомодация) є набагато слабшим, ніж на попередні, тому в транскрипції його не позначаємо.

[н°δ'ш°у]. Перед складом з наголошеним голосним [і] ненаголошений [о] стає більш закритим і незначною мірою може наблизитися до [у]: [с°δ·п'ілка] ([с°о^δ·п'ілка]), [т°δ·б'і] ([т°о^δ·б'і]). Явище асиміляції тут так само супроводжується редукцією голосного.

Асиміляція приголосних

Серед асимілятивних змін приголосних (консонантних асиміляцій) прийнято розрізняти асиміляції за участю голосу й шуму (за дзвінкістю / глухістю), за місцем і способом творення, за палатальністю (за наявністю чи відсутністю палаталізації, або ж за твердістю / м'якістю). Відповідно існує шість підвидів асиміляції приголосних: 1) за дзвінкістю; 2) за глухістю; 3) за способом творення; 4) за місцем і способом творення; 5) за м'якістю; 6) за твердістю.

Часто в одній сполуці звуків відбувається водночас кілька (дві або більше) асимілятивних змін: так, асиміляції за способом творення та за місцем і способом творення часто поєднуються з асиміляціями за дзвінкістю або глухістю (випадки подвійної асиміляції), на них може накладатися ще й асиміляція за м'якістю чи твердістю (потрійні асиміляції), іноді долучається й подовження звуків тощо.

Асиміляція за дзвінкістю відбувається у сполуці “глухий + дзвінкий” у будь-якому місці слова або на межі слів. Вона завжди є регресивною за напрямком, контактною, повною й обов'язковою:

[т'° б] → [δ°б] [ш°г] → [жг] [с'°б] → [з°б]
 боротьба — [б°ор°о·δ°б°а] Вишгород — [вижг°ор°од] просьба — [пр°о·з°ба]

аналогічно: анекдот — [ан°г°д°от], плацдарм — [плаδз°дарм], ось де — [о·з°де], так давно — [таг°дайн°д], хоч би — [х°одж°бі], наш друг — [наж°др°уз] та ін.

Асиміляція за глухістю відбувається у сполуці “дзвінкий + глухий” і буває повною й частковою, обов'язковою й необов'язковою, проте завжди контактною і регресивною.

Повна обов'язкова асиміляція за глухістю відбувається:

1) у словах-винятках *легко*, *вогко*, *кігті*, *нігті*, *дьогтю* та похідних: [л°хк°о], [л°хк°оатл°ет], [в°о·хк°о], [в°о·хк°іс'т'], [к'іхт'і], [к'іхт'і°ки], [н'іхт'і], [н'іхт'і°к°ом], [δ°·о·хт'°у], [δ'іхт'°ар] тощо;

2) в абсолютному початку слова (чи фонетичного слова) — найчастіше внаслідок уподібнення дзвінкого [з] у префіксі чи прийменнику до глухого кореневого приголосного: [ц°єм°н°т°увати] — *цементувати*, [с:іпати] — *зсипати*, [схр°ам°у] — *з храму*, [ск'імнати] — *з кімнати*, [сф'ірм°δ·ј°у] — *з фірмою*, [ц°укр°ом] — *з цукром*. Повне оглушення префіксального [з] перед кореневими [к], [п], [т], [ф],

[ж] фіксується також і на письмі й відбито у правописі: *скинути, спитати, стверджувати, сфотографувати, схотіти* та ін.

Примітка. Перед глухими шиплячими [ч], [ш] префікс і прийменник [з] асимілюється не лише за глухістю, а й за місцем і способом творення і переходить у глухий шиплячий [ш].

Неповна (часткова) асиміляція за глухістю відбувається у сполучі “дзвінкий + глухий” лише на межі префікса (або прийменника) і кореня, якщо дзвінкий є кінцевим у префіксі або прийменнику, а корінь починається на глухий приголосний: [p^oz^es^er^di^ti^c’a], [be^z’n^eka], [be^z’t^ebe], [ce^re^z’x^aš^či], [v’id^m’o’đ’i], [n’id^m’ni^cati], [n’id^m’k^am^e’n^em], [n^{ad}’n’o^le^m], [obⁿ’st^{av}i^e’ni], [m’i^ž’n^{pl}an^etⁿi], [m’i^ž’n^{pl}an^etⁿi]. Така асиміляція не є обов’язковою. У сповільненому темпі мовлення дзвінкі приголосні перед глухими на межі префікса й кореня можуть зберігати свою дзвінкість: [p^oz^es^er^di^ti^c’a], [be^z’n^eka], [be^z’t^ebe], [ce^re^z’x^aš^či], [v’id^m’o’đ’i], [n’id^m’ni^cati], [n’id^m’k^am^e’n^em], [n^{ad}’n’o^le^m], [obⁿ’st^{av}i^e’ni], [m’i^ž’n^{pl}an^etⁿi], [m’i^ž’n^{pl}an^etⁿi]. Навпаки, у швидкому темпі можливе повне оглушення: [p^o’s^er^di^ti^c’a], [be^z’n^eka], [be^z’t^ebe], [ce^re^z’x^aš^či], [v’it^o’đ’i], [n’it^m’ni^cati], [n’it^m’k^am^e’n^em], [n^{at}’n’o^le^m], [opⁿ’st^{av}i^e’ni], [m’i^š’n^{pl}an^etⁿi], [m’i^š’n^{pl}an^etⁿi].

Асиміляція за глухістю не відбувається, якщо сполука “дзвінкий + глухий” перебуває на межі інших морфем (не префікса з коренем) — зокрема, у коренево-суфіксально-постфіксальній зоні: [k^{az}ka], [st^ežka], [blⁱž^či], [ve^z’ti], [zbe^z’p’i^z’a].

Не відбувається оглушення дзвінких приголосних і в абсолютному кінці слова: [sad], [p’i^ž], [k^{art}’o^z], [g^{rib}], [g^{and}ž], [g^e’đ^z] тощо.

Асиміляція за способом творення відбувається у сполуках приголосних, однакових за місцем творення, проте різних за способом творення звука. Вона здебільшого регресивна за напрямком, контактна, може бути повною чи частковою, відбуватися як у середині слів, так і на їх межі. Асиміляція за способом творення часто супроводжується асиміляціями за дзвінкістю (глухістю) та за м’якістю.

Асиміляція за способом творення має такі основні вияви:

1. Зімкнено-проривні [д], [д’], [т], [т’] перед щілинними [з], [з’], [с], [с’] або африкатами [дз], [дз’], [ц], [ц’] змінюють свій спосіб творення і перетворюються на африкати [дз], [дз’], [ц], [ц’]. За місцем творення усі ці приголосні є передньоязиковими зубними. Внаслідок повної регресивної асиміляції перший звук у сполучі “зімкнено-проривний + щілинний (або африката)” повністю уподібнюється до наступного і сам стає зімкнено-щілинним (африкатою), другий звук у сполучі залишається незмінним:

[д'з] → [дзз]
[се^ре^дз'є^мн'ї]
середземний

[в'ідз'н'а]
відзнака

[д'дз] → [дздз] → [дз:]
[п'і дз:в'одн'ом]
під дзвоном

[т'з] → [цз] → [дзз]**
[сп'ордззал]
спортзал
[спр'удззасн'ю]

[т'дз] → [ц'дз] → [дз:]**
[с'в'ідз:є'ркал]
світ дзеркал

[д'с'] → ([дз'с']
[зоб'у'дз'с'а]
забудься

[д'с] → [дз'с]*
[в'ідз'ст'ан']
відстань

[д'ц] → [дзц]
[осе^ледз'ц'єм]
оселедцем
[д'ц] → [дз'ц]*
[в'ідз'ц'урати^с'а]
відцуратися

[т'с'] → [ц'с'] → [ц'с'] → [ц'ц'] → [ц']***
[с'олд'а'ц'киї]
солдатський,

проте у дієслівних формах на -ться
зберігається подовженість [ц']:
[т'с'] → [ц'с'] → [ц'с'] → [ц'ц'] → [ц:]
[стар'а'ю'ц'а]
стараються

[т'ц] → [ц:]
[к'опи'ц'е]
копитце

Примітка. У сполуках, позначених зірочкою (*), крім асиміляції за способом творення можлива також часткова асиміляція за глухістю (зумовлена позицією дзвінкого перед глухим на межі префікса й кореня); у сполуках, позначених двома зірочками (**), відбувається ще й асиміляція за дзвінкістю; у сполуці, позначеній трьома зірочками (***), відбувається і регресивна, і прогресивна повна асиміляція за способом творення, а потім стягнення [ц'ц'] до [ц']. Проте у дієслівних формах на -ться стягнення не відбувається.

2. Зімкнено-проривні ротові (неносові) [б], [п], [д], [д'], [т], [т'] зазнають асиміляції за способом творення перед зімкнено-прохідними носовими [м], [н], [н'], внаслідок чого утворюються сполуки приголосних [бм], [пм], [дн], [д'н'], [тн], [т'н'] — *гомоорганні* за місцем творення (вимовляються тим самим активним мовним органом одним артикуляційним рухом)¹: [бм], [пм] — губні, [дн], [д'н'], [тн],

¹ На відміну від *гомоорганних*, приголосні, що вимовляються різними активними мовними органами (або різними ділянками того самого активного мовного органу), називаються *гетероорганними*.

[т'н'] — передньоязикові. Різняться вони лише способом творення (ротові / носові). Внаслідок регресивної асиміляції ротових носовими перші набувають носового забарвлення; водночас відбувається і прогресивна асиміляція — носові під впливом попередніх зімкнено-проривних ротових утрачають плавність артикуляції і стають вибуховими (кінцеве ротове розімкнення у них замінюється різким опусканням м'якого піднебіння і виходом повітря через ніс). Отже, така регресивно-прогресивна асиміляція призводить до появи фаукальних сполук (від лат. *faux* — глотка, зів) [бм], [пм], [дн], [д'н'], [тн], [т'н']: *д'но*, *од'ні*, *од'наково*, *зневод'нений*, *спід'ниця*, *сприт'ник*, *невідворот'ний*, *хат'ний*, *літ'ний*, *об'мерзлий*, *об'мін*, *неп'ман*, *топ'модель*, так само на межі слів: *зуб'мудрості*, *у_глиб'моря*, *шлюб'Марії*, *степ'маків*, *сип'менше*, *від'нори*, *будь'ніжним*, *кіт'наплакав*, *кіт'нячав* тощо.

3. Передньоязикові зімкнені [д], [д'], [т], [т'] уподібнюються до наступних передньоязикових щілинних бокових [л], [л'], внаслідок чого утворюються гомоорганні сполуки приголосних [дл], [д'л'], [тл], [т'л']. Такі сполуки вимовляються одним артикуляційним рухом, при цьому зімкнений приголосний утрачає свій вибух і розкривається боковою щілиною, зливаючись із артикуляцією наступних [л], [л']. Утворені внаслідок такої регресивної часткової асиміляції звуки називають *латеральними* (від англ. *lateral* — боковий), вони виступають як у середині слова: *сверд'ловина*, *сід'ло*, *під'лабузник*, *зад'ля*, *від'людник*, *під'лісний*, *ат'лет*, *дот'ла*, *мот'лох*, *міт'ла*, *кот'ловина*, *пат'латий*, *спорт'лото*, *кот'лета*, *зіт'лілий*, *верт'лявий*, так і на межі слів: *перед'літом*, *під'ліжком*, *цвіт'левкої*, *світ'ляльок* та ін.

4. Передньоязикові зімкнені [д'], [т'] під дією попередніх передньоязикових щілинних [з], [с] можуть зазнавати прогресивної асиміляції за способом творення, внаслідок чого у сполуках приголосних [з'д'], [с'т'] виникають призвуки [дз'], [ц']:

[з'д'] → [з'д'^{дз'}]
 [з'д'^{дз'}йсн'^оувати]
 здійснювати
 [при^ейз'д'^{дз'}ім']
 приїздить

[с'т'] → [с'т'^{ц'}]
 [ліс'т'^{ц'}а]
 листя
 [с'т'^{ц'}їна]
 стіна

Така асиміляція є частковою за ступенем вияву і загалом небажаною; вона мало поширена в українській мові (на відміну від російської й особливо білоруської мов) і часто є наслідком міжмовної інтерференції.

Асиміляція за місцем і способом творення відбувається у сполуках приголосних, різних водночас за двома ознаками: місцем тво-

рення і способом творення звуку. Така асиміляція здебільшого повна і регресивна за напрямком, контактна, може відбуватися як усередині слова (фонетичного слова), так і на межі слів. Асиміляція за місцем і способом творення часто супроводжується асиміляціями за дзвінкістю / глухістю, за м'якістю.

Асиміляція за місцем і способом творення має такі основні вияви:

1. *Зімкнено-проривні однофокусні* за способом творення, *передньоязикові зубні* за місцем творення звуку [д], [д'], [т], [т'] зазнають асимілятивних змін перед [ж], [ш], [дж], [ч] — *щілинними* або *зімкнено-щілинними (африкатами) двофокусними* за способом творення і *передньоязиковими альвеолярними* за місцем творення звуками. Внаслідок повного уподібнення до альвеолярних двофокусних [ж], [ш], [дж], [ч] на місці зубних однофокусних [д], [д'], [т], [т'] постають *альвеолярні двофокусні африкати*: на місці [д], [д'] — африката [дж], на місці [т], [т'] — африката [ч]. Другий звук у сполуці "передньоязиковий зубний однофокусний + передньоязиковий альвеолярний двофокусний" залишається незмінним: $g \rightarrow ж$
 $m \rightarrow ч$

[д'ж] → [дж]

[п'і бжжати]

піджати

[д'ш] → [джш]

[м'ол'обджши]

молодший

[д'ш] → [джшш]*

[п'і бжшшийка]

підшивка

[д'дж] → [дждж] → [дж:]

[надж:е"ре"л'ом]

над джерелом

[д'ч] → [джч]

[за'с'в'іджчи"ти]

засвідчити

[д'ч] → [джчч]*

[в'іджч"йнє"н'о]

відчинено

[т'ж] → [джж]**

[с'в'іджжи"віх]

світ живих

[т'ш] → [чш]

[к'ор'очши]

коротший

[т'дж] → [джж]**

[л'ідж:мє"л'а]

літ джмеля

[т'ч] → [чч] → [ч:]

[л'о"бч.и"к]

льотчик

Примітка. У сполуках, позначених зірочкою (*), крім асиміляції за місцем і способом творення, може відбуватися також часткова асиміляція за глухістю (зумовлена позицією дзвінкого перед глухим на межі префікса й кореня); у сполуках, позначених двома зірочками (**), відбувається також асиміляція за дзвінкістю.

2. *Свистячі* однофокусні передньоязикові зубні звуки [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'] перед *шиплячими* двофокусними передньоязиковими альвеолярними [ж], [ш], [дж], [ч] асимілюються повністю й перетворюються на шиплячі двофокусні передньоязикові альвеолярні звуки:

[з], [з'] → [ж] [с], [с'] → [ш] [дз], [дз'] → [дж] [ц], [ц'] → [ч]

Другий звук у сполучі “свистячий + шиплячий” залишається незмінним. Наприклад:

[з˘ж] → [жж] → [ж:]
[р°ож:°увати]
розжувати

[з˘дж] → [ждж]
[бе°ждж°ем°у]
без джему

[з˘ш] → [ж˘ш] → [шш] → [ш:]***
[ш:іти], [ш:ійк°о°і°у]
зшити, з шинкою

[с˘ш] → [шш] → [ш:]
[вій'ш:и]
виніши

[дз˘ж] → [джж]
[г°ддж жи°вій]
гедзь живий

[з˘ш] → [жш]
[вів'іжши]
вивізиши

[з˘ш] → [ж˘ш]**
[бе°ж˘ш°оўній]
безшовний

[з˘ч] → [жч]
[нійжчий]
нижчий*

[з˘ч] → [ж˘ч]**
[нє°ж˘ч°ути°с°а]
незчутися

[з˘ч] → [ж˘ч] → [шч]***
[шчїсти°ти], [шчэх°џм]
зчистити, з чехом

[с˘ч] → [шч]
[війшчий]
вищій*

[ц˘ч] → [чч] → [ч:]
[палач:акл°уна]
палац чаклуна

Примітка. У словах під зірочкою (*) наслідки асиміляції за місцем і способом творення позначаються на письмі — вони зафіксовані правописними нормами. У сполуках, позначених двома зірочками (**), крім асиміляції за місцем і способом творення, може відбуватися також часткова асиміляція за глухістю (зумовлена позицією дзвінкого перед глухим на межі префікса й кореня); у сполуках, позначених трьома зірочками (***), відбувається повна асиміляція за глухістю (зумовлена повним оглушенням префікса й прийменника з перед глухими приголосни-

ми). На межі слів (у фонетичному слові) — *гедзь живий, палац чаклуна* та ін. — асиміляція можлива, але не завжди обов'язкова: механізми її виникнення до кінця ще не досліджені.

$ш + с = сс$

3. Шиплячі двофокусні передньоязикові альвеолярні звуки [ж], [ш], [дж], [ч] перед *свистячими* однофокусними передньоязиковими зубними [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'] асимілюються повністю й перетворюються на свистячі однофокусні передньоязикові зубні звуки: звук [ж] переходить у [з], звук [ш] — у [с], звук [дж] — у [дз], [ч] — у [ц]. Уподібнення шиплячих свистячими часто супроводжується асиміляцією за м'якістю, рідше — асиміляцією за глухістю, а також подовженням. Другий звук у сполуці “шиплячий + свистячий” залишається незмінним. Наприклад:

[ж[~]з] → [зз] → [з:]

[м'із^о:б'р'аній]

міжзоряний

[ж[~]с] → [зс]

[м'із^есе^зб'н':д]

*міжсезоння**

[н^д:жіз'с'а]

*найжся***

[ж[~]дз] → [здз]

[м'із^ддзв'нійц'амі]

між дзвінцями

[ж[~]ц] → [зц]

[м'із^ец^{ім}]

*між цим**

[с^ро:жіз'ц'і]

*сиріжці***

[ш[~]с'] → [с'с'] → [с':]

[п^ог^об^ди^{с'}:а]

*погодишся***

[ш[~]ц'] → [с[~]ц'] → [с'ц']

[к'іс'ц'і]

*кішці***

[ч[~]с'] → [ц[~]с'] → [ц'с']

[не^мм^одр^об'ц'с'а]

*не морочся***

[ч[~]ц'] → [цц'] → [ц':]

[д^оо:ц':і]

*дочці***

[дж[~]з] → [дзз]

[і^м'ідз^ззаклад^оу]

імідж закладу

[дж[~]дз] → [дзздз] → [дз:]

[г^дандз:еркала]

гандж дзеркала

Примітка. У словах, позначених зірочкою (*), може відбуватися також часткова асиміляція за глухістю (зумовлена позицією дзвінкого перед глухим на межі префікса й кореня). Асиміляція на межі слів (у фонетичному слові) можлива, проте її обов'язковість ще не досліджена. У прикладах, позначених двома зірочками (**), асиміляція за місцем і способом творення супроводжується асиміляцією за м'якістю.

4. Задньоязикові зімкнені [к], [г], щілинний [х] та глотковий щілинний [ґ] уподібнюються до наступних передньоязикових щілинних бокових [л], [л'], внаслідок чого утворюються гетероорганні сполуки [кл], [ґл], [хл], [ґл], [кл'], [ґл'], [хл'], [ґл'], різні як за місцем, так і за способом творення. Внаслідок регресивної асиміляції за місцем і способом творення перший компонент у таких сполуках вимовляється із піднятим угору кінчиком язика: *к[~]ладка, ґ[~]лей, х[~]лопець, з[~]ладкий, к[~]лює, фіґ[~]лі-міґ[~]лі, х[~]ліб, з[~]лід, з[~]лянець* та ін.

5. Передньоязикові зімкнені однофокусні [т], [д] під прогресивним впливом попередніх щілинних двофокусних [ш], [ж] змінюють свою дорсальну артикуляцію на апікальну: *ш[~]таб, паш[~]тет, пош[~]та, тиж[~]день, ж[~]дати* та ін.

Асиміляція за м'якістю відбувається у сполуках приголосних "твердий + м'який", вона повна, контактна і регресивна за напрямком; може відбуватися як у середині слова, так і на межі слів і супроводжуватися асиміляцією за способом творення (ротіві [д], [т] перед носовим [н'] стають фаукальними) та асиміляцією за дзвінкістю, а також подовженням.

Асиміляції за м'якістю зазнають передньоязикові зубні приголосні [д], [т], [н], [л], [з], [с], [дз], [ц] — здебільшого перед м'якими приголосними цієї ж групи, тобто перед [д'], [т'], [н'], [л'], [з'], [с'], [дз'], [ц']. Наприклад [с'°ог°о'д'н'ї], [пe^u.m'л'а], [пeⁿ.c'ij-a], [mā'n'ц'ї], [к'ін'ц'їўка], [з'іл'ц'ї], [к'у'з'н'а], [лā'з'н'а], [с'н'їз], [в'іс'т'], [рā'д'іс'т'], [м°дл°о'дз'ц'ї], [м'їц'н'ї] тощо. Якщо попередній зубний належить до префікса, асиміляція за м'якістю може не відбуватися: [бe^uзд'ї'а'л'нїї], [зл'їт], [в'ідл'°уднїї], [узл'іс'°а]. Проте якщо кінцевий приголосний префікса і початковий приголосний кореня однакові за місцем і способом творення, вони уподібнюються за м'якістю: [в'ід'ілітї], [в'ід'т'агтї], [п'ід'н'аїтї], [р°о'з'°ава], [р°о'з'с'істи°с'а].

Розрізняють випадки обов'язкового м'якшення, факультативно го м'якшення та відсутності м'якшення.

1. **Обов'язкове м'якшення** відбувається при поєднанні звуків [д], [т], [н] із наступними [д'], [т'], [н'], внаслідок чого звуки [д], [т], [н] стають м'якими:

[д [~] т'] → [д'т']	[д [~] н'] → [д'н']*
[зв'ід'т'іл'а]	[д'н'їпр°о]
звідтіля	Дніпро
[в'ід'т'ін°ок]	[п'ід'н'їмāтї]
відтінок	піднімати

[д [~] д'] → [д'д'] → [д':]**
[в'ід'д':ачи'тї]
віддячити
[п'ід'д':їм]
під дім

тп' - не обов'язково м'якшення

[т'н'] → [т'н']*	[т'д'] → [т'д'] → [д'д'] → [д']***	[т'т'] → [т'т'] → [т']**
[с'о'т'н'а]	[парт'і'яч]	[с'в'іт'існій]
сотня	партіяч	світ тісний
	[бра'д'і'їч'і'нки]	
	брат дівчинки	

[н'д'] → [н'д']	[н'т'] → [н'т']	[н'н'] → [н'н'] → [н']**
[к'е'н'д'і'ух]	[б'о'ун'т'і'їч'і'к]	[в'ік'о'б'н'і']
кендюх	бунтівник	віконні
[ін'д'і'я]	[гв'і'н'т'і'їка]	[в'ін'і'їм'і]
Індія	гвинтівка	він німий

Примітка. У сполуках, позначених зірочкою (*), асиміляція зам'якістю супроводжується асиміляцією за способом творення (з'являється фаукальність [д], [т] перед [н]); у сполуках під двома зірочками (**) внаслідок асиміляції за м'якістю відбувається кількісна зміна — подовження двох однакових приголосних; у сполуці, позначеній трьома зірочками (***), подовження після пом'якшення можливе завдяки супровідній асиміляції за дзвінкістю.

2. Факультативне (необов'язкове) м'якшення здебільшого стосується вимови передньоязикових зубних свистячих приголосних [з], [с], [дз], [ц] перед приголосними:

а) м'якими: [з'л'і'м'і'ти], [п'і'з'н'і'ї], [в'е'с'н'і'я'нка], [к'ап'о'ус'т'і'я'ній], [в'і'дз'і'д'і'ти], [м'і'ц'н'і'с'т'];

б) напівпом'якшеними: [з'в'і'т], [з'м'і'я], [с'м'і'х], [с'в'і'т'і'н'о'к], [дз'в'і'я'к'ати], [ц'в'і'а'х], [ц'в'і'р'і'н'к'ати] тощо. Якщо губний приголосний напівпом'якшений голосним [і], що чергується з [о], асиміляція свистячих [з], [с], [дз], [ц] перед ним може не відбуватися: [св'і'ї] (бо *свого*), [дзв'і'ні] (бо *дзвона*), [зв'і'р] (тобто *яр*, бо *звору*) — порівняймо [з'в'і'р] (*тварина*) тощо.

Близьким до обов'язкового є факультативне м'якшення в межах однієї морфеми: [п'і'з'н'і'ї], [в'е'с'н'і'я'нка], [к'ап'о'ус'т'і'я'ній], [м'і'ц'н'і'с'т']; [з'м'і'я], [с'м'і'х], [с'в'і'т'і'н'о'к], [дз'в'і'я'к'ати], [ц'в'і'а'х], [ц'в'і'р'і'н'к'ати] та ін. Факультативною в такому разі можна вважати відсутність асиміляції за м'якістю (збереження твердості). *з, с, дз, ц, р ≠ напівпом'*

3. Відсутність м'якшення (збереження твердості) характерна для сполучень приголосних:

а) [д], [т], [л], [н] із наступним [р'] і всіма напівпом'якшеними ([б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ш'], [д'ж'], [ч'], [г'], [к'], [х'], [г']). Наприклад: [п'о'д'р'і'п'ати], [м'а'н'др'і'ї'ка], [п'о'т'р'і'ї'ній], [г'е'н'р'і'х]; [дв'і'р'ній], [к'а'н'д'і'н'і'м'ум], [тв'і'р], [тх'і'р], [п'алк'і], [г'о'лк'і'п'е'р], [алх'і'м'і'к], [г'а'нч'і'рка], [т'о'нш'і], [к'о'нк'і'ста'д'о'р], [к'о'нф'і'д'і'н'і'ц'і'н'о'д] тощо;

б) губних [б], [п], [в], [м], [ф], шиплячих [ж], [ш], [дж], [ч], задньо-язикових [г], [к], [х], глоткового [ґ] та альвеолярного [р] із наступними м'якими та напівпом'якшеними: [з̣амр'і́жнї́й], [к'о́л'і́бр'і́], [к'ра́пл'а́], [ка́пц'і́], [те́рпк'іс'т'а́], [а́йт'і́йка], [п'і́жн'і́ч], [т'о́фл'і́]; [ка́шл'ати́], [ві́шн'а́], [ті́жн'і́], [м'і́жг'і́р'я́], [п'о́р'учн'і́], [сма́чн'і́], [рв'у́чк'і́], [на́джч'і́ткї́й]; [хл'і́б], [хв'і́ртка], [кр'і́плє́н'а́], [кл'і́тї́нā], [кв'і́тка], [гн'і́т]; [огл'а́дї́єнї́й], [гл'і́д]; [к'о́рт'і́ти], [п'о́рц'і́я́], [ба́рв'і́н'о́к], [к'о́рч'і́], [ха́рч'і́], [з'о́урк'і́т], [ма́рк'і́за] тощо.

Асиміляція за твердістю в українській мові не дуже поширена — вона трапляється значно рідше, ніж асиміляція за м'якістю, і відбувається у сполуках приголосних “м'який + твердий”. Асиміляція за твердістю завжди повна, контактна і регресивна, може супроводжуватися подовженням (після спрощення); її виникнення в основному пов'язане з дією суфіксального -н-. Наприклад:

[д'~н] → [дн]	[с'~н] → [сн]	[н'~н] → [нн] → [н:]
[м'і́д'] — [м'і́днї́й]	[с'і́с'] — [дв'о́оснї́й]	[к'і́н'] — [к'і́н:ї́й]
[р'о́зн'о́в'і́д'] — [р'о́зн'о́в'і́днї́й]	[з'л'і́с'т'] — [з'л'і́снї́й]	[дє́н'] — [дє́н:ї́й]

Ще рідше асиміляція за твердістю може відбуватися на межі слів: [л'і́з_с̣ам] (лізь сам), [п'я́д:є́н'с'атк'і́й] (п'ять десятків) тощо.

Асиміляція за твердістю не відбувається, якщо перед твердим приголосним стоїть [л']. Наприклад: [с'о́л'а́] — [с'і́л'нї́й], [п'о́кр'і́йл'а́] — [п'о́кр'і́єл'нї́й], [пара́л'є́л'] — [пара́л'є́л'нї́й], [сти́л'] — [сти́л'нї́й].

Дисиміляція приголосних

Дисиміляція (розподібнення) — фонетичне явище якісного характеру, яке полягає у розподібненні артикуляції двох однакових або подібних звуків у межах слова, втраті ними спільних фонетичних ознак. Це процес, протилежний *асиміляції*. Дисиміляція робить сполучення приголосних більш зручним для вимови (з двох проривних звуків, що стоять поруч, один стає щільним, або ж із двох суміжних щільних звуків один стає проривним тощо), може бути регресивною і прогресивною, контактною і дистантною. Дисиміляція поширена у діалектному й просторічному мовленні (*бомба*, *доктор* тощо) і має живомовний характер. Дисиміляція в літературній мові має історичний характер і закріплена на письмі. Серед основних видів дисиміляції як історичного процесу розрізняють такі, як:

Регресивна контактна дисиміляція

[к̂т] → [хт]
к̂то → хто,
аналогічно
квохтати

[ч̂н] → [шн]
м̂рочьникъ → мірошник
ручьникъ → рушник,
аналогічно
соняшник, сердешний¹ тощо.

[к̂р] → [хр]
кр̂сть → хрест

Внаслідок дисиміляції утворились деякі сучасні форми інфінітива на -сти: *вести* (від *ведти*), *мести* (від *метти*) — звуки основи [д] і [т] зберігаються в особових формах *веду*, *мету*.

У більшості слів літературної мови дисимілятивні процеси не відбуваються: *лікті*, *точний*, *нічний* та ін., проте намітилася стилістична тенденція розрізнати вимову *чн* і *шн*. Так, у науковій термінології вживається тільки *чн* (*Соня[чн]а система*, *моло[чн]окислі бактерії*, *міся[чн]ий ґрунт*, *яє[чн]ик*), у розмовному мовленні можлива вимова як *чн*, так і *шн* (*соня[чн]ий і соня[шн]ий (день)*, *моло[чн]а і моло[шн]а (каша)*, *міся[чн]а і міся[шн]а (ніч)*, *сма[чн]ого і сма[шн]ого (вам)*, але: *яє[шн]я*).

Дисиміляція набула поширення у просторіччі: *бонба*, *транвай* (сусідні звуки розподібноються за місцем творення), *дохтор*, *трахтор* (за способом творення) тощо.

Прогресивна контактна дисиміляція

У сучасній українській мові прогресивна контактна дисиміляція відбувається у сполученнях двох однакових або однорідних щілинних приголосних. Наприклад:

[с] + [ш] → [ш̂ш] → [шч]
[кращий]
кращий (від *красивий*),
аналогічно
вищий

[з] + [ш] → [ж̂ш] → [жч]
[ближчий]
ближчий (від *близький*),
аналогічно
нижчий, вужчий

Регресивна дистантна дисиміляція

[р]̂[р] → [л]...[р]
рицар → лицар
римар → лимар

[л]̂[л] → [р]...[л]
велблюд → верблюд

¹ Слова *сердешний* і *сердечний* розрізняються не тільки написанням і звучанням, а й значенням: *сердешний* — бідолашний, *сердечний* — щирий, привітний.

Прогресивна дистантна дисиміляція

[p]~[p] → [p]--[л]

срібро → *срібло*

рибарство → *рибальство*

Унаслідок дисиміляції приголосних можуть виникати й інші різновиди комбінаторних змін звуків: *епентеза* (виникнення між двома звуками у слові додаткового приголосного чи голосного, не зумовленого етимологічно: [a·p'ij·a] (*арія* від італ. *aria*); *гаплогія* (випадіння одного з двох сусідніх однакових або подібних складів: *морфофонологія* → *морфонологія*, *трагікокомедія* → *трагікомедія*, *дикообраз* → *дикообраз*); *метатеза* (взаємна перестановка звуків і складів у слові: *мольберт* від нім. *Malbrett*, *футляр* від нім. *Futteral* тощо).

Спрощення (редукція) приголосних

Спрощення (редукція) — фонетичне явище кількісного характеру: втрата одного зі звуків у групах приголосних, що утворилися внаслідок давньої історичної зміни (занепаду слабких зредукованих [ъ], [ь]). Новоутворені тризвукові сполуки — найчастіше із зімкнено-проривними [д], [т] або [к] усередині, рідше з сонорними [р], [л], [н], порушували фонетичні закони живої мови і тому зазнали спрощення:

[здж] > [зн] *проїзд* — *проїзний*,

[ждж] > [жн] *тиждень* — *тижневий*,

[рдц] > [рц] *сердечко* — *серцевий*,

[стн] > [сн] *честь* — *чесний*,

[стл] > [сл] *постіль* — *слати*,

[стц] > [сц] *містечко* — *місцевий*,

[скн] > [сн] *писк* — *писнути*,

[зкн] > [зн] *бряк* — *брянути*,

[слн] > [сн] *мислити* — *умисний*,

[рнч] > [нч] *горно* — *гончар*.

Спрощення у таких сполуках фіксує також і правопис.

Проте у словах із суфіксами -н-, -ськ-, -ств-, утворених від основ іншомовного походження, спрощення (редукція [т]) відбувається тільки в усній формі й не передається на письмі:

[стн] > [сн] *контрастний* — [к^однтрáсній],

[нтс'к] > [нс'к] *студентський* — [ст^оудѐн'с'киї],

[нтств] > [нств] *агентство* – [агѣнств°о],
[стс'к] > [с'к] *туристський* – [т°урис'киї].

Тільки в усній формі відбувається спрощення (випадіння [т]) також у сполуках [стч], [стц']:

[стч] > [сч] > [шч] *невістчин* – [нѣ^ив'ішчї^єн],
[стц'] > [с'ц'] *звістці* – [зв'іс'ц'ї],

у числівниках *шістнадцять, шістдесят, шістсот*:

[стн] > [сн] *шістнадцять* – [ш'існѣ^дѣз'ц'а^т'],
[стд] > [сд] > [зд] *шістдесят* – [ш'ізде^ас'а^т'],
[стс] > [сс] > [с:] *шістсот* – [ш'іс°о^т].

Як виняток, не відбувається спрощення ні в усній формі, ні на письмі у словах: *кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, зап'ястний*.

Подовження приголосних

Подовженням приголосних — фонетичним явищем кількісного характеру при взаємодії звуків — називають збільшення тривалості звучання приголосних, яке в сучасній українській мові є наслідком:

- 1) історичних змін (асиміляції [j]) у процесі розвитку мови;
- 2) фонетичних (живих) регресивних та прогресивних асиміляцій;
- 3) збігу однакових приголосних при словозміні та словотворі на межі морфем;
- 4) абрєвіації;
- 5) засвоєння слів іншомовного походження.

Внаслідок *історичної асиміляції [j]* м'якими приголосними [д'], [т'], [н'], [л'], [з'], [с'], [ц'] (у тому числі й колишніми м'якими шиплячими [ж'], [ч'], [ш']) у звукосполученнях, що виникли після занепаду редукованого [ь], в сучасній українській мові у деяких формах іменників, прислівників та дієслова *лити* з'явилися подовжені приголосні [д':] (*судила* [суд'іја] > [суд'ја] > [суд'д'а] > [суд':а] > *суддя*), аналогічно [т':] (*життя*), [н':] (*знання*), [л':] (*рілля, лляти*), [з':] (*маззю*), [с':] (*віссю*), [ж':] (*збіжжя*), [ц':] (*міццю*), [ч':] (*узбіччя*), [ш':] (*затишшя*) тощо.

Подовження приголосних можливе також у результаті *живих асиміляцій* — як регресивних (за місцем і способом творення, за глухістю, за дзвінкістю та ін.): [з'~жіти^єс'а] → [ж:їти^єс'а] — *зжи-*

тися, [p°oz˘ʒari˘eti] → [p°oj:ari˘eti] — розжарити, [z˘ʃiiti] → [ʃ:iiti] — зшитий, [z˘ʃo˘oʃk˘u] → [ʃ˘o˘oʃk˘u] — з шовку, [ʉv˘it˘dɛre˘va] → [ʉv˘id:ɛre˘va] — цвіт дерева, [cip˘b˘il˘ʃe] → [cipb˘:il˘ʃe] — сип більше, [krik˘ɣavi] → [kriɣ˘:avi] — крик гави, [pl˘o˘uz˘zali˘ʃo˘ok] → [pl˘o˘uz:ali˘ʃo˘ok] — плюс залишок тощо, так і регресивно-прогресивних, зокрема за способом творення: [stará˘je˘m˘c˘a] → [stará˘je˘ʉ˘c˘a] → [stará˘je˘ʉ˘ʉ˘a] → [stará˘je˘ʉ˘:˘a] — старається та ін.

Часто подовження (подвоєння) приголосних виникає на межі морфем — так званому морфемному шві: на межі префікса й кореня ([v˘id:ati] — віддати, [n˘iv˘:idrá] — піввідра, [be˘z:ane˘rɛ˘n˘o˘d] — беззаперечно, [k˘o˘dntɾ˘o˘z˘v˘idka] — контррозвідка), кореня й суфікса ([o˘c˘in˘:ii] — осінній, [zám˘in˘:ik] — замітник), кореня й постфікса ([p˘o˘zɾic˘:a] — розрісся) тощо, а також на стику слів: [be˘z:ɛlɛ˘n˘i] — без зелені, [bez˘li˘c˘e˘rɛ˘nax] — безліч черепак, [smá˘k:avi] — смак кави та ін.

Іноді причиною подовження (подвоєння) приголосних може бути аббревіація: [f˘iz:ar˘ádka] — фізарядка (фізична зарядка), [n˘o˘l˘it˘e˘x˘n˘o˘l˘o˘z] — політтехнолог, [pɾe˘s˘e˘kɾe˘tár] — прес-секретар, [j˘o˘n˘:át] — юннат (юний натураліст), [ukɾ˘e˘stai˘ra˘ʉ˘ij˘a] — “Укрреставрація” тощо.

Також подовження відбувається у словах іншомовного походження: [br˘out˘:o] — брутто, [b˘ul˘:a] — булла, [ván˘:á] — ванна, [el˘:in˘:ist] — еллініст, [im˘:igrá˘ij˘a] — імміграція, [kán˘:ii] — Кани, [k˘o˘dntɾ˘e˘v˘o˘l˘o˘ʉ˘ij˘a] — контрреволюція, [má˘d˘o˘bn˘:á] — мадонна, [mán˘:á] — манна, [nét˘:o] — нетто, [pán˘:ó] — панно тощо.

Стягнення приголосних

Це фонетичне явище спостерігаємо, як правило, при словотворенні, коли приголосний, подовжений внаслідок збігу двох однакових звуків, поєднується з іншим приголосним, контрастним за способом творення: Одес(a) + -c˘k- → оде[c˘c˘]кий → оде[c˘]кий; боягуз + -ств- → боягуз[c˘]тво → боягуз[зз]тво → боягуз[з]тво; вій[c˘кк]омат (військовий комісаріат) → вій[c˘]омат.

Стягнення подовжених приголосних характерне й для абсолютного кінця слова як в усній, так і в писемній формах: зна[n˘n˘]а — зна[n˘]. У запозиченнях це явище відбувається лише в усному мовленні, а на письмі зберігається подовження: білля — [b˘il˘], тонна, тонн — [t˘o˘n].

4. Позиційні зміни

Позиційними називаються зміни звуків у потоці мовлення, спричинені впливом загальних умов вимови: позицією щодо наголосу (голосні звуки), положенням на початку чи в кінці слова, складу, у відкритому чи закритому складі (приголосні звуки).

У ненаголошеній позиції всі голосні української мови зазнають значних кількісних і якісних змін у зв'язку з ослабленням загальної артикуляційної напруженості й скороченням тривалості. Ненаголошеність безпосередньо пов'язана з явищем редукції звуків.

Позиційні зміни приголосних зумовлені їх місцем у слові — позицією початку чи кінця слова (складу), перед наступним голосним чи приголосним (вокалізація сонорних [в] та [й]); позицією кінця слова перед паузою (втрата зімкненими носовими сонорними [м], [н], [н'] обов'язковості розімкнення й набуття ними імплозивності — *сом, мамин, зелень* тощо).

Редукція ненаголошених голосних

В українській мові голосні звуки в ненаголошеній позиції зазнають **редукції** (від лат. *reductio* — скорочення, відсунення, повернення, зменшення, відведення назад) — видозміни звуків унаслідок меншої напруженості й тривалості артикуляції, тобто ослаблення, скорочення їхнього звучання. Розрізняють редукцію кількісну (часокількісну) і якісну; також редукцію класифікують за ступенями (I—IV). Для української мови характерні I та II ступені редукції.

Кількісна редукція виявляється у зменшенні тривалості й артикуляційної напруженості ненаголошених голосних при збереженні характерного тембру звука: порівняймо *сад* — *садо́вий*, де [а] в другому слові буде слабшим і коротшим, ніж у першому ([а] в наголошеній позиції).

Якісна редукція передбачає якісну зміну ненаголошених голосних, які, втративши напруженість, утворюються при нейтральному або близькому до нейтрального положенні мовних органів: задні голосні посуваються наперед, передні — назад, високі — вниз, низькі — вгору. При цьому зміни ненаголошених [а], [у], [і] на слух майже непомітні (це редукція I ступеня). Натомість вимова ненаголошених [е], [и], [о] зазнає значних змін внаслідок редукції II ступеня:

1) [е] не під наголосом звужується й наближається до [и] або — в оточенні м'яких приголосних — до [і]: [*зе^uрнійⁿд*], [*се^uл'о*], [*п'окла́д^uн'о́д*], [*зе^uл'ній*], [*окра́ж'е'ц'*], [*бе^uл'г'іж'е'ц'*];

2) [и] ненаголошений розширюється й наближається у вимові до [е]: [*ки^eше́н'д*], [*сх'ова́ти^e'а*], [*ки^eрпа́ти*], [*ки^eс'іл*], [*ви^eс'о́ки*], [*ми^eсли́ве^u'ц*];

3) ненаголошений [о] перед складом із наголошеними [у] та [і] звужується й наближається у вимові до [у] — особливо помітно перед складом із наголошеним [у]: [p°o°z°úmniĭ], [k°o°c°ú·l°a], [k°o°ž°úx], [n°o°l°údn°úvati], [z°o°z°ú·l°ka], [np°o°š°ú], [n°ǫ°c°it°], [c°o°·n°ilka], [ǫ°o°·p°ižka].

На початку слова або в позиції після голосного перед приголосним ненаголошений [у] може ослаблюватись у вимові до [ǫ] нескладового ([ǫz°·ati], [ǫčiti°c°·a], [aǫdit°o°·p°ija]), ненаголошений [і] — до [i] нескладового ([iǫnē], [za·iǫnā]).

Кількісна і якісна редукції виявляються одночасно — вважають, що якісна редукція є безпосереднім наслідком кількісної.

Позиційна редукція ненаголошених голосних послідовно взаємодіє з комбінаторною зміною — *гармонійною асиміляцією голосних*.

Вокалізація приголосних

Сонорні приголосні [в] та [j] залежно від позиції у слові (складі) можуть зберігати консонантні характеристики або набувати більшої звучності й вокалізуватись, переходити у так звані нескладові голосні [ǫ] та [i].

Як приголосні [в] та [j] виступають на початку складу перед голосним: [v°o°·l°a], [v°irni°c°t°], [k°ová·l°], [zax°ová·y·je], [zǫ°orová·n°]; [j°ábl°uk°o], [sv°o·j·ā], [j°úška], [šij°e·j°·y], [j°orž], [j°ot°ová·nā], [znā·j°·y], [kij°·ānī], [jisti] тощо.

На початку слова (складу) перед приголосним, у середині слова (у кінці складу) після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова (складу) після голосного сонорні приголосні [в] та [j] переходять у нескладові голосні [ǫ] та [i]: [ǫláda], [ǫderti°c°·a], [iti], [im°o°·v°irno°ǫ]; [k°oǫbasā], [nāǫmā·n°·ā], [z°iznāǫc°·a], [nāimē·n°úvā·n°·ā], [k°oiñē], [znāiti], [m°ǫiva]; [brā·t·iǫ], [leǫ], [b°ováǫ], [kraī], [cnp°ob°oū], [pri°b°i], [gē·p°oi].

У випадку збігу двох *в* у слові можлива подвійна вимова: [ǫvéde·n°·ā] і [v°:éde·n°·ā], [n°iǫv°idra] і [n°i·v°:idra], [zaiǫv°id°:il°y] і [za·v°:id°:il°y] тощо.

Слід відрізнити позиційну *зміну* — вокалізацію приголосних [в] та [j], яку на фонологічному рівні трактують як позиційну модифікацію однієї й тієї самої фонемі ([в] та [ǫ] — алофони фонемі /в/, [j] та [i] — алофони фонемі /й/), від позиційного чергування різних фонем: /в/ та /у/, /й/ та /і/. Вокалізація приголосних є лише орфоепічною нормою (функціонує в усному мовленні): *вдень* — [ǫdē·n°], *йти* — [iti], *вдалий* — [ǫdālii], а позиційне чергування позначається й на письмі (орфографічно): *був учителем* — *була вчителькою*, *вона й він* — *він і вона* тощо.

В абсолютному кінці слова після приголосного сонорні [в] та [j] не вокалізуються, а, навпаки, дещо втрачають свою звучність: [т^оварістѣ], [верстѣ]. У живомовній реалізації у цих випадках можлива поява вставного [о] з відповідною кінцевою вокалізацією [ў]: [в^ерст^оў] та ін.

§ 11. Власне лінгвістичний (функціональний) аспект вивчення звукових одиниць. Фонологія.

Основні поняття

З-поміж аспектів вивчення звукової будови мови функціональний аспект має першорядне значення, оскільки вивчення особливостей породження і сприйняття мовних звуків зумовлене насамперед тією роллю, яку вони виконують, матеріалізуючи значущі одиниці мови, тобто слугуючи формуванню, розпізнаванню і розрізнюванню значущих мовних одиниць — морфем, слів тощо. Саме тому функціональний аспект у вивченні звуків називають **власне лінгвістичним**.

Основоположником функціонального, власне лінгвістичного, аспекту вивчення звуків мови був учений зі світовим ім'ям — Іван (Ігнатій Нецислав) Олександрович Бодуен де Куртене (1845—1929), який уперше вказав на необхідність вивчення не тільки матеріальної природи звуків, а й їхньої ролі у механізмах мови: “<...> Поки ми маємо справу зі змінним говорінням і слуханням, нам вистачає терміна **звук**, який означає найдрібнішу фонаційну, або вимовну, одиницю, що справляє єдине акустично-фонетичне враження. Та коли ми станемо на ґрунт справжньої мови, що існує у своїй безперервності тільки психічно, тільки як світ уявлень, нам уже не вистачатиме поняття звук, і ми шукатимемо іншого терміна, спроможного позначати психічний еквівалент звука. Саме таким терміном і є термін **фонема**”¹.

Таким чином, І. Бодуен де Куртене, чітко розмежувавши **звук** як змінну фонаційну одиницю і **фонему** як “психічний еквівалент звука”, як стійкий образ звука, заклав підвалини **теорії фонем**, а відтак — і фонології як функціонального аспекту вивчення мовних звуків.

І. Бодуен де Куртене визначив критерії виділення фонем, а також окреслив принципи і методи фонологічних досліджень. У теорії фонем І. Бодуена де Куртене домінантним є психологічний підхід. Теорія фонем видатного вченого, обґрунтована на матеріалі поль-

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избр. труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртенэ. — М., 1963. — Т. 1. — С. 351.

ської мови, здобула визнання й поширення у світовій лінгвістиці, зокрема в середовищі європейських і американських мовознавців. Відтак протягом ХХ ст. теорію фонем розглядали у межах кожної лінгвістичної школи згідно з провідними концепціями і підходами цих шкіл, застосовуючи психологічний, семантичний, морфологічний, фізичний і логічний критерії.

Термін “фонема” (від грец. *phōnēma* — звук) уперше з’явився у французькій лінгвістиці у значенні “мовний звук”. Уважають, що його ввів А. Дюфріш-Дежанетт у 1873 р. замість незручного для використання терміна “son du langage”. І. Бодуен де Куртене використав цей термін за порадою свого учня М. Крушевського.

Уявлення про фонему існували ще до появи самого терміна. Ці “дофонемні уявлення” почали формуватися одночасно з першими спробами записувати мови за допомогою знаків звукового письма, з необхідністю розмежування літери і звука. Ці думки викладені у працях староіндійських граматистів (Паніні, Вхартріхарі), античних філософів (Арістотель), а також у працях арабських філологів класичної доби (Сибавейгі).

1. Поняття фонем. Фонологічні школи

Змінність фонаційної одиниці полягає насамперед у тому, що один і той самий звук різні мовці — носії тієї самої мови — вимовляють по-різному (залежно від різних позицій звука у слові, а також залежно від статі мовця, його віку, фізичного й психічного стану тощо). У цьому особливо неважко переконатися сьогодні, коли експериментальна (інструментальна) фонетика має у своєму розпорядженні потужний арсенал спеціальних засобів фіксації усного мовлення.

Як же слухач упізнає звуки в потоці мовлення, не плутаючи їх один з одним? Відповідь на це питання не можна дати без урахування основної функції звуків — хоч як би ми їх називали — звуковими сигналами, артикуляторними жестами чи одиницями психологічного простору — виступати в ролі матеріального носія нематеріальних властивостей будь-якого повідомлення, тобто в ролі форми мовного значення.

У живому мовленні ми виділяємо тільки ті звукові одиниці, які служать для побудови й розрізнювання слів, тобто для їх упізнавання. Наприклад, у словах *гора* — *кора* — *нора* — *пора* таку функцію виконують звуки [г], [к], [н], [п].

Саме в такому напрямі розвивав ідею І. Бодуена де Куртене про функціональну звукову одиницю — фонему — його учень Л. Щерба (1880—1944), який у своїй праці “Русские гласные в качественном и количественном отношении” (1912), ще називаючи фонему

“фонетичним уявленням”, наполегливо підкреслював, що це уявлення здатне асоціюватися зі смисловими уявленнями і диференціювати слова. Згодом Л. Щерба вже відмовляється від психологічної термінології і вказує чітко на лінгвістичний аспект фонему: “У живій мові вимовляється значно більша, ніж ми це звичайно думаємо, кількість різноманітних звуків, які в кожній конкретній мові об’єднуються в невелику кількість звукових типів, здатних диференціювати слова і їхні форми, тобто служити цілям людського спілкування. Ці звукові типи і мають на увазі, коли говорять про окремі звуки мови. Ми будемо їх називати фонемами”¹.

Реально вимовлюваний звук Л. Щерба вважав відтінком фонему, тим окремим, у якому реалізується загальне (фонема) як найменша лінійна неподільна одиниця мови.

На цих принципах базується створена Л. Щербою Ленінградська (Петербурзька) школа (ЛФШ). Розвиваючи ідеї Л. Щерби, його послідовники (Л. Зіндер, М. Матусевич, Л. Бондарко, Л. Вербицька та ін.) інтерпретують фонему як звуковий тип, який реалізується в окремих відтінках, серед яких виділяють *типовий* відтінок, котрий і усвідомлюється мовцями як фонема. Крім типового відтінку, ЛФШ розрізняє ще *комбінаторні*, *позиційні* та *факультативні* відтінки фонем. Усі фонему певної мови утворюють єдину систему протиставлень, у якій кожна фонема чи група фонем характеризується окремим набором протиставлень. ЛФШ визнає відносну автономність фонологічної системи, а саму фонему вважає словорозрізнявальним засобом.

Інша російська фонологічна школа — Московська (МФШ) — також бере свій початок від ідей І. Бодуена де Куртене. Проте її представники (М. Яковлев, П. Кузнецов, О. Сухотін, О. Реформатський, Р. Аванесов, В. Сидоров) взяли за вихідний для своєї концепції морфологічний критерій. На їхню думку, важливим є не звукове вираження фонему, а її роль розрізнявача значущих одиниць мови — морфем і слів. Тому й визначення фонему в МФШ базується на інтерпретації фонему як єдності звукових варіантів, що формується на основі єдності частин слова (морфем). Звуки об’єднуються, за МФШ, не за подібністю звучання, а за єдністю функцій. Тобто, усі позиційні видозміни звука в межах однієї морфему становлять одну фонему.

Іншими словами, за МФШ, дві різні фонему в умовах їх нейтралізації можуть виражатися одним звуком, що є зовсім неприйнятним для концепції ЛФШ, а для мовознавців МФШ принцип нейтралізації фонем є ключовим.

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка / Л.В. Щерба. — М., 1953. — С. 19.

Великий внесок у розбудову теорії фонему зробив один із чільних представників Празького лінгвістичного гуртка М. Трубецької.

У концепції М. Трубецького фонологія як вчення про звуки мови (фонетику вчений трактував як науку про звуки мовлення, сфера якої лежить у ділянці психічного) повинна вивчати відношення та опозиції. А саму *фонему* М. Трубецької визначав як *сукупність фонологічно суттєвих ознак, властивих певному звуковому утворенню*.

Він запропонував розгалужену класифікацію опозицій, з-поміж яких названі й постійні та нейтралізовані опозиції. З позицією нейтралізації вчений пов'язав поняття *архіфонему*, яку він визначав як сукупність спільних для двох фонем диференційних ознак.

Як *пучок диференційних ознак* визначав фонему ще один відомий представник Празького лінгвістичного гуртка — Р. Якобсон.

У низці інших європейських (Копенгагенська, Лондонська) та американській фонологічній школі зміст терміна “фонема” також неоднаковий.

В українській лінгвістиці активна рецепція ідей теорії фонему почалася у 20-ті роки ХХ ст., а до цього періоду (від початку ХХ ст.) спроби систематизації звукового складу української мови з урахуванням анатомо-фізіологічного (артикуляційного), фізичного (акустичного) чи психологічного (сприймального) критеріїв здійснили П. Залозний, Є. Тимченко, І. Свенціцький, В. Сімович та ін., увівши в науковий обіг поняття *окремих типів звуків* та *форми звука*.

Термін “фонема” в українській лінгвістиці у близькому до сучасного розумінні уперше використав М. Йогансен (1924), який описав процеси вимови та ідентифікації фонем і з позиції мовця, і з позиції слухача (науковця) на матеріалі однієї української говірки, базуючись на психологічному критерії. Психологічне пояснення сутності фонему застосовували й українські мовознавці О. Курило, Є. Тимченко та ін.

Так, О. Курило (1926—1930) визначала фонему як *психофонетичну одиницю*, яка об'єднує всі звукові відтінки. Є. Тимченко (1927) розмежовував *звук як слухове враження*, що виникає внаслідок подразнення слухового нерва, і *фонему — як звуковий тип*, що об'єднує групу історично близьких діалектних варіантів. А збереження фонему у процесі історичного розвитку мови Є. Тимченко пов'язує з тим, що фонема може позначати у словоформі певну граматичну категорію.

О. Синявський у праці “Спроба звукової характеристики літературної української мови” (1929) запропонував поділ типів фонем на “фонему зі значення” та “фонему зі становища”; самостійні та менш самостійні фонему; поширені та менш поширені фонему. Крім того,

О. Синявський виділив ще “*фонему словосполучення*” (на позначення звукових явищ, які виникають на стикові слів).

Наприкінці 40-х років ХХ ст. поняття фонему вже постійно застосовувалося в описах звукової будови української мови. Один із найповніших описів системи голосних і приголосних фонем сучасної української літературної мови здійснив М. Наконечний у розділі “Фонетика” академічного “Курсу сучасної української літературної мови” (1951).

Фонему М. Наконечний визначав як *найменшу звукову одиницю, конкретним виявом якої є варіанти*. Провідною функцією фонему М. Наконечний вважав семантичну (смыслеорозрізнявальну).

Ідеї Щербівської фонологічної школи (ЛФШ) підтримує і розвиває відомий український фонетист Н. Тоцька (1973)¹. У виробленій нею структурно-семантичній концепції *фонема* постає як *найменша самостійна одиниця мови, потенційно пов’язана зі значенням, яка утворює план вираження мовних знаків*. Система фонем формується на основі смислових асоціацій і встановлюється через парадигматичну ідентифікацію, після якої відбувається семантична ідентифікація.

Розуміння фонему як *наукового узагальнення, як одиниці фонологічної підсистеми мови* виклав український мовознавець П. Коструба у розділі “Фонологічна система української літературної мови” академічної праці “Сучасна українська літературна мова” (1969) і запропонував виділити для наукового опису фонем як функціональних одиниць мови окрему галузь фонології — фонематику. У встановленні інвентаря фонем і системи фонем П. Коструба дотримуються поглядів МФШ.

Основні положення МФШ, зокрема принцип нейтралізації фонем, підтримують також і українські мовознавці Ф. Жилко, Ю. Карпенко.

Короткий огляд концепцій теорії фонему в українській лінгвістиці, зокрема другої половини ХХ ст., свідчить, що ці концепції в основному зорієнтовані на положення Щербівської (ЛФШ) та Московської (МФШ) фонологічних шкіл. Хоча при застосуванні теорії фонему до матеріалу української мови використовується й фонологічна концепція М. Трубецького, елементи методу дистрибутивного аналізу, модель диференційних ознак та ін.

Одним з найпріоритетніших напрямків розвитку теорії фонему наприкінці ХХ ст. знову стає психологічний, зокрема з’ясування психологічних процесів породження й розпізнавання мовлення.

¹ Тоцька Н.І. Голосні фонему української літературної мови / Н.І. Тоцька. — К., 1973.

Загалом же теорія фонем на сучасному етапі стала невіддільним і обов'язковим складником опису фонологічних систем мов. Кожна з фонологічних шкіл має своє власне визначення фонем і у зв'язку з цим по-різному підходить до проблеми встановлення фонемного складу конкретного слова.

2. Фонема й алофон. Різновиди алофонів

Фонема як функціональна одиниця не збігається зі звуком, оскільки вона є узагальненням усіх її звукових реалізацій, певною абстракцією.

Конкретний вияв фонем у мовному потоці називається **алофоном** (або відтінком) фонем. Усі мовні звуки є конкретними реалізаціями фонем.

Алофони, пов'язані з місцем у слові (початок, кінець), а також положенням щодо наголосу (для голосних), називаються **позиційними**.

Алофони, зумовлені впливом сусідніх фонем, називаються **комбінаторними**.

Не залежний ні від позиції в слові, ні від сусідства інших фонем алофон називається основним. Тому він може бути виділений із мовного потоку і легко вимовлений. Інші алофони досить важко вимовити ізолювано.

У мовленні є ще так звані факультативні алофони (варіанти) фонем, зумовлені або різними стилями вимови, або діалектними чи індивідуальними вимовними особливостями мовців. При цьому такі алофони можуть співіснувати паралельно з основним. Кожна фонема може реалізуватись у певних, властивих їй фонетичних положеннях. Сукупність цих положень називається **дистрибуцією**. Наприклад: у слові *лак* фонема /a/ реалізується в основному алофоні [a]; у слові *ляк* — у комбінаторному алофоні [·a]; у слові *лазь* — в іншому комбінаторному алофоні [a·]; у слові *ляльці* — у комбінаторному алофоні [·a·]; у слові *нам* — у комбінаторному алофоні [ã] і т. ін.

3. Принципи виділення фонем у мові

Кінцевою метою застосування на практиці методів аналізу різних фонологічних шкіл є чітке встановлення фонологічного статусу звуків конкретного мовленнєвого відтинку (слова). Проте у жодній зі світових фонологічних шкіл немає бездоганного розв'язку проблеми встановлення складу фонем слова, зокрема істотні розбіжності, які сформувалися між школами в процесі розвитку вчення про фо-

нему, полягають у визначенні фонемі й алофона. Щодо ЛФШ й МФШ, то питання про те, що є основною одиницею фонологічної системи — фонема чи диференційна ознака — вони розв'язують на користь фонемі. Однак підходи до ідентифікації фонем у цих шкіл різні.

Представники ЛФШ, розглядаючи фонему як звуковий тип, як мінімальну одиницю звукової будови мови, у центр своєї уваги ставлять функцію фонемі, що полягає в розрізненні й розпізнаванні значущих одиниць — морфем, а через них і слів. Згідно з концепцією ЛФШ, у складі однієї й тієї самої морфемі можуть бути різні фонемі (як наслідок чергувань фонем у морфемі). Наприклад: у словах *збити* і *спити* та сама префіксальна морфема представлена різними фонемами (/з/ і /с/), у словформах *ніготь* і *нігті* коренева морфема має різний фонемний склад /н'іг/і /н'іх/ унаслідок чергування фонем /г/:/х/. Для ЛФШ концептуально важливим є визнання автономності фонемі, яка виявляється насамперед у тому, що носії мови легко членують на фонемі будь-яке слово, в тому числі й незнайоме.

Як уже зазначалося, самі по собі фонемі не мають значення, вони тільки потенційно можуть бути пов'язані зі змістом. У мовному потоці фонемі розрізняються не значенням, а неоднаковим звучанням. Звукова відмінність є обов'язковою умовою існування фонемі і виконання нею ролі — бути формою, елементом плану вираження мовного знака.

Таким чином, послідовники Щербівської ідеї щодо потенційного зв'язку фонемі зі значенням розуміють цей зв'язок як здатність фонемі розрізнявати не зміст (не значення), а змістові одиниці (слова і їх форми). Відриваючись від морфемі, звук набуває певної самостійності, незалежності. Відтак ЛФШ визнає лише генетичний зв'язок фонемі з морфемою.

Представники Московської фонологічної школи не визнають автономності фонемі, розглядаючи фонему як елемент морфемі. Тому, на їхню думку, поза морфемою фонема не існує. Використання морфологічного критерію при визначенні фонемного складу мови і варіативного ряду звуків, що виступають реалізаціями однієї й тієї самої фонемі, є найважливішим принципом МФШ. Згідно з цим принципом, фонему /з/ можна розглядати як таку, що реалізується в українській мові у звуках [з] — *збити*; [с] — *спити*, *зцементувати*; [ш] — *зшити*; [ж] — *зжувати*.

Для об'єднання різних звуків ув одну фонему прихильники МФШ використовують так званий *додатковий розподіл (додаткову дис-трибуцію)*, згідно з яким ці звуки чергуються залежно від фонетичних позицій, посідаючи одне й те саме місце в тій самій морфемі. У

контексті теорії позицій (умови функціонування й реалізації фонем у мовленні) як одного із важливих аспектів МФШ позиційні чергування можуть залежати від фонетичних або морфологічних чинників. Фонетичні чергування призводять до чергування звуків, у яких реалізується одна і та сама фонема; морфологічні — до чергування фонем. У сильних позиціях виступають основні представники фонем, або домінанти, а в слабких — варіанти фонем. Крім сильної і слабкої позиції, послідовники МФШ виділяють ще позицію нейтралізації (нерозрізнення) фонем. Функціональна одиниця, що виступає в цій позиції (позиції нейтралізації), кваліфікується МФШ як *гіперфонема*.

Опис системи фонем української мови в цьому підручнику здійснено з позицій ЛФШ, які розвиває Н. Тоцька у своїй структурно-семантичній концепції фонем.

СИСТЕМА ФОНЕМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Систему (від грец. *systema* — утворення) слід розуміти як цілісну впорядковану сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених мовних фактів і явищ, як єдине ціле, де кожний елемент виявляє себе лише у взаємозв'язках з іншими елементами і явищами.

І. Бодуен де Куртене перший у світовій лінгвістиці теоретично обґрунтував уявлення про мову як про систему, елементи якої пов'язані між собою різними відношеннями. Основний його внесок у цьому напрямі — побудова теорії фонем і фонетичних чергувань.

Кожна мова є складною системою, до якої входять різні підсистеми: фонологічна, морфологічна, лексична, синтаксична. Ці підсистеми тісно пов'язані між собою і взаємозумовлені: з фонем складаються морфеми, з морфем — слова, зі слів — речення.

У завдання фонології входить установлення принципів і методів визначення фонемного складу (фонемного інвентаря) мови, а також опозицій (протиставлень), у яких перебувають фонемні та зв'язків, що існують між окремими фонемами чи їх групами, на основі чого й складається єдина система фонем.

В основі фонологічної системи лежить вимога максимальної диференціації її одиниць, чіткості її побудови, що знаходить свій вияв насамперед у прагненні до простоти й чіткості протиставлень фонем.

Розрізняючи слова і форми слів, фонема у мовному потоці протиставляється іншій (чи іншим) фонемам певними (артикуляційно-

акустичними) ознаками. Такими ознаками є тільки *постійні* ознаки фонем, тобто ті ознаки, що не залежать ні від позиції в слові, ні від сусідства з іншими фонемами. Постійні (конститутивні) ознаки, якими фонема відрізняється від іншої фонемі з властивими їй постійними ознаками, називаються *диференційними* ознаками. Поняття диференційної ознаки увів у фонологію, розбудовуючи її, М. Трубецької.

Інші ознаки фонем, які не використовуються в мові для протиставлення фонем, називаються *інтегральними*, або змінними, непостійними ознаками. Змінними ознаками відрізняється кожний алофон фонемі від іншого алофона цієї самої фонемі. Наприклад, у парі різних слів *лак* [лак] і *ляк* [л'ак] твердість / м'якість фонем /л/ і /л'/ є диференційною ознакою, а палаталізованість фонемі /а/ ([а]) є інтегральною ознакою, якої набуває комбінаторний алофон [а] фонемі /а/ внаслідок її сусідства з палатальною фонемою /л'/.

Протиставленість звукових одиниць у тотожних фонетичних умовах за конститутивними диференційними ознаками дає можливість визначити склад (систему) фонем конкретної мови.

Кожна фонема має свій набір диференційних ознак. Однією з цих ознак конкретна фонема протиставляється одним фонемам, іншою іншим і т. д.

Визначення складу фонем — це встановлення не тільки функціонально значущих одиниць (фонем), але й тих алофонів, у яких вони реально існують у мові. Крім того, необхідно також виявити їх сполучуваність (синтагматику) та їх протиставленість (парадигматику) у тісному зв'язку з лексико-граматичною системою мови.

§ 12. Система голосних фонем сучасної української мови. Дискусійні питання щодо складу голосних фонем. Класифікація

Найбільш протиставленими у фонологічній системі української мови є група голосних і група приголосних фонем. У середині кожної з груп є свої протиставлення, сила яких залежить від позиції, в якій перебуває фонема: у *сильній позиції* фонемі максимально розрізняються; у *слабкій* — вживання фонем обмежене.

Для голосних фонем в українській мові сильною вважається позиція під наголосом, на початку слова та між твердими приголосними. Ще більш незалежним є ізольоване вживання голосних (у ролі самостійного слова: сполучника, прийменника).

Найпоширенішим прийомом фонемних протиставлень, використовуваним у фонології, є метод добору мінімальних пар (квазіомонімів). На випадок відсутності квазіомонімів щодо якоїсь опозиції використовується протиставлення фонем у складі різних значущих одиниць (слів) з дотриманням тотожності чи подібності фонетичних умов.

Диференційними ознаками українських голосних є чотири ступені підняття (високий, високо-середній, середній та низький), два ряди (передній і задній) і лабіалізація.

З використанням зазначеного механізму протиставлень в українській мові чітко доведеною є фонематичність 4 голосних: /a/, /e/, /o/ та /y/. Що ж до фонематичності [i] та [и] існують різні погляди, зокрема висловлюються думки про те, що звук [и] є алофоном фонемі /i/.

На наш погляд, переконливими у цій дискусії є докази фонематичності /и/, висунуті Н. Тоцькою в її монографії “Голосні фонемі української літературної мови”¹.

З метою встановлення фонематичності /и/ Н. Тоцька скористалася, за її словами, методикою, запропонованою Л. Щербою та Л. Зіндером. Те, що звуки [и] та [i] перебувають у відношенні додаткової дистрибуції, тобто не протиставляються самостійно, а тільки одночасно з м’якістю (перед [i]) чи твердістю (перед [и]) попереднього приголосного, ще не може служити запереченням їхньої фонематичності. Остаточним критерієм, вважає Н. Тоцька, повинен бути тільки функціональний критерій. Саме за цим критерієм /и/ та /i/ є двома самостійними фонемами. Одним із аргументів на користь фонематичності /и/ є наявність в українській мові так званих морфологізованих чергувань /и/ з /i/ у дієслівних видових формах типу *сидіти* — *сісти* та розрізнення перехідних / неперехідних дієслів за суфіксами -і/-и-: *біліти* — *білити*, *чорніти* — *чорнити* тощо.

Отже, в українській мові функціонує 6 голосних фонем: /a/, /o/, /y/, /e/, /и/, /i/.

Як доводить Н. Тоцька, “у положенні найбільшого розрізнення перебувають фонемі /y/ — /e/; /y/ — /и/; /и/ — /o/; /i/ — /o/, що зовсім не мають спільних диференційних ознак. Найбільш спорідненими виступають фонемі /o/ — /y/; /e/ — /и/; /e/ — /i/; /i/ — /и/, що мають по дві спільні диференційні ознаки. Фонема /a/ не перебуває у відношенні максимального розрізнення з жодною голосною фонемою”² (табл. 1).

¹ Тоцька Н.І. Вказ. праця. — С. 85—88.

² Там само. — С. 125—126.

Таблиця 1. Голосні фонем сучасної української літературної мови

Ознаки Фонем	Передній ряд	Непередній ряд	Верхнє підняття	Верхнє обнижене підняття	Середнє підняття	Нижнє підняття	Лабіалізованість	Нелабіалізованість
а		+				+		+
о		+			+		+	
у		+	+				+	
е	+				+			+
и	+			+				+
і	+		+					+

§ 13. Система приголосних фонем сучасної української мови. Дискусійні питання щодо складу приголосних фонем. Класифікація

Для приголосних фонем сильною є позиція їх перед будь-яким голосним заднього ряду або в кінці слова. Слабкою є позиція перед іншим приголосним.

Диференційні ознаки приголосних в українській мові — це всі не зумовлені позиційно й сусідством інших фонем артикуляційні ознаки приголосної фонем: шумність і сонорність, глухість і дзвінкість, місце творення (активний мовний орган і пасивний мовний орган), спосіб творення, твердість і м'якість.

В українській мові протиставляються, тобто розрізняють слова та їх форми, 32 приголосні фонем (табл. 2; 3). Цієї думки дотримуються більшість дослідників.

Фонематичність твердих губних приголосних /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, а також твердих передньоязикових приголосних /д/, /т/, /н/, /л/, /з/, /с/, /ц/, /ж/, /ч/, /ш/, /р/ встановлюється доволі легко. Вони протиставляються за диференційними ознаками в однакових або подібних фонетичних умовах. Наприклад: /б/ує — /д/ує, /п/ут — /т/ут — /к/ут, /д/им — /т/им — /з/им — /ц/им — /н/им — /ч/им — /к/им — /р/им. Так само переконаливо доводиться фонематичність задньоязикових приголосних /к/, /х/ та глоткового /г/: /к/ору — /х/ору — /г/ору.

Таблиця 2. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови

Ознаки	Участь голосу і шуму		Місце творення						Спосіб творення					Твердість/м'якість					
	Сонорні		Шумні		Губні		Язикові				Замкнені		Щілинні			Тверді	М'які		
Фонемі	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
/б/	+			+								+						+	
/п/			+	+	+							+						+	
/в/	+			+	+									+				+	
/м/	+			+									+					+	
/ф/			+		+									+				+	
/д/		+				+						+						+	
/д'/		+						+				+						+	
/т/			+			+						+						+	
/т'/			+					+				+						+	
/з/		+				+						+		+				+	
/з'/		+				+						+		+				+	
/с/			+			+								+				+	

Таблиця 3. Кількісна характеристика системи фонем сучасної української мови

Кількість фонем	Характерні співвідношення одиниць фонологічної системи сучасної української літературної мови
38 (100 %)	<p>Між голосними і приголосними — 6 : 32 (15,8 % : 84,2 %)</p> <p>Між сонорними і шумними приголосними — 9 : 23 (28,1 % : 71,9 %)</p> <p>Між дзвінкими і глухими приголосними — 20 : 12 (62,5 % : 37,5 %)</p> <p>Між твердими і м'якими приголосними — 20 : 10 (68,7 % : 31,3 %)</p> <p>За місцем творення приголосних</p> <p>передньоязикових фонем — 22 (68,7 %)</p> <p>губних — 5 (15,5 %)</p> <p>задньоязикових — 3 (9,4 %)</p> <p>середньоязикова — 1 (3,2 %)</p> <p>фарингальна — 1 (3,2 %)</p> <p>За способом творення приголосних</p> <p>щілинних фонем — 11 (34,4 %)</p> <p>зімкнених фонем — 21 (65,6 %)</p>

Примітка. Кількість фонем в інших слов'янських мовах:

- російська — 39,
- білоруська — 38,
- болгарська — 44,
- польська — 41,
- словацька — 39.

У решті слов'янських мов — по 31—35 фонем.

Самостійними є й м'які приголосні /д'/, /т'/, /н'/, /з'/, /с'/, /ц'/, /дз'/ (або /џ'/), /л'/, /р'/, /й'/, оскільки всі вони, крім /й'/, протиставляються твердим приголосним /д/, /т/, /н/, /з/, /с/, /ц/, /дз/, /л/ та /р/. Наприклад: /л/ак — /л'/ак, лі/з/ — лі/з'/.

Небагато протиставлень мають фонемі /џ/ (/џс/) і /г/, але вони є самостійними фонемами. Переконливими є протиставлення: во/џ/у — во/ж/у, ка/џ/у — ка/ж/у, хоча є чимало випадків, коли замість /џ/ у просторіччі вживається /ж/ без зміни значення: хо/џ/у — хо/ж/у, бро/џ/у — бро/ж/у, са/џ/у — са/ж/у.

Приголосна /г/ виступає в порівняно невеликій кількості питомих, запозичених, а також звуконаслідувальних слів: /г/анок, /г/удзик та ін. Протиставлення /г/ іншим фонемам обмежене, але можливе: /г/рати — /џ/рати — /б/рати (за місцем творення); /г/ава — /к/ава, /г/уля — /к/уля (за глухістю/дзвінкістю); /г/рати — /г/рати, /г/уля — /г/уля, /г/ніт — /г/ніт (за місцем і способом творення).

Деякі приголосні фонемі мають ще меншу кількість протиставлень, однак їхня фонематичність є доведеною, оскільки вони виконують основні функції фонемі — конститутивну, ідентифікаційну та розрізнявальну. Це стосується насамперед фонем /дз/ та /дз'/, /ц/ та /ц'/, для яких немає квазіомонімів.

Відкритим залишається питання про фонематичність так званих напівпом'якшених приголосних [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [г'], [к'], [х'], [г'], [дж'], [ч'], [ш'], [ж'], оскільки всі вони вживаються насамперед у запозичених словах і, виконуючи ідентифікаційну та конститутивну функцію, не виконують диференційної функції (за незначними винятками). М. Жовтобрюх¹, а слідом за ним і Н. Тоцька², схильні вважати їх *фонемами периферійної підсистеми*. Тим часом побудова фонологічної опозиції на основі українських і запозичених слів (порівняймо, наприклад, *ревю* — *реву*, *бюро* — *буро*) не має достатніх підстав, оскільки тверда чи м'яка вимова приголосних у таких іншомовних словах зумовлена насамперед чинною орфографією, яка, як відомо, може з часом змінюватися (порівняймо, наприклад, сучасне написання іншомовних слів *журі*, *парфумерія*, *парашут*). Тому не можна не погодитися з думкою П. Коструби про те, що "розв'язувати питання про фонологічну систему української мови, спираючись на факти поза її системою, взагалі неправомірно; а такими фактами є

¹ Жовтобрюх М.А. Приголосні в українському усному літературному мовленні / М.А. Жовтобрюх // Закономірності розвитку українського літературного мовлення. — К. : Наук. думка, 1965. — С. 56.

² Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія / Н.І. Тоцька. — К. : Вища школа, 1981. — С. 63.

запозичені слова, що не піддалися ще фонетичному освоєнню, не повністю пристосувалися до її фонетичних норм¹.

Питання про фонематичність подовжених приголосних (твердих і м'яких) також є дискусійним. Довгі приголосні звуки виникають в українській мові або в процесі словотворення (префіксація, суфіксація, словоскладання), або в результаті асимілятивних змін, що відбулися в минулому або відбуваються нині. Протиставлення довгих приголосних коротким не на межі морфем української мови не властиве, тому з фонологічного (функціонального) погляду у кожному довгому звукові реалізуються дві фонемі. Відтак аргументи, що заперечують фонематичність подовжених приголосних, зокрема подовження приголосних на межі морфем, а також як наслідок історичних і сучасних асиміляцій, є більш переконливими.

Сполучуваність приголосних фонем в українській мові

Основи вивчення дистрибуції (сполучуваності) фонем закладені у працях М. Трубецького. Дистрибутивний аналіз дає можливість виявити закономірності фонологічної структури слова і складу в конкретній мові, виявити й описати наявні в ній фонемосполучки, окреслити тенденції в розвитку сполучуваності фонем.

В українській мові сполучуваність фонем досліджували В. Перебийніс, Н. Тоцька та ін. Основні закономірності дистрибуції приголосних української мови такі:

— на *початку слова* перед голосною можуть виступати всі 32 приголосні фонемі, а в кінці слова після голосної — лише 31. Зовсім не вживається в кінці слова /р'/;

— *перед голосною /и/* можуть виступати тільки тверді приголосні, а перед /і/ — всі м'які, а також губні, шиплячі, задньоязикові й фарингальна (як напівпом'якшені алофони);

— *перед /е/* вживаються тверді приголосні, а також м'які /т'/, /н'/, /л'/ (наприклад: *життєвий, насінневий, лється*);

— *перед голосними заднього ряду* у власне українських словах вживаються тверді й м'які приголосні фонемі. Не вживаються в цій позиції напівпом'якшені алофони твердих, крім [в'] та [м'] у словах *свято, цвѣхати, тьмянйй*. У запозичених словах перед голосними заднього ряду виступають як м'які приголосні, так і тверді та напівпом'якшені, наприклад: *миля, Гюго, група, сума, гума, курорт, кювет* тощо.

Щодо сполучуваності двох суміжних приголосних в українській мові існують такі правила:

¹ Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. — К., 1969. — С. 240.

— глухі приголосні не можуть стояти перед наступною дзвінкою;

— дзвінки шумні, крім /г/, можуть стояти перед наступною глухою: *губка, книжка, рідко*, але: *дъогтю* → *дъо/х/тю*, *вогко* → *во/х/ко*;

— дві однакові приголосні фонемі не можуть поєднуватися з третьою, наприклад: *тонна* — *тритонка*;

— дві однакові приголосні не можуть виступати в кінці (*знан-ня* — *знань*), а також на початку слів (крім *лляти, ссати* та їхніх форм);

— зімкнена приголосна не поєднується з наступною африкатою того самого місця творення: *вітчизна* → */віччизна/*; *коритце* → */корицице/*;

— не поєднуються між собою свистяча і шипляча фонемі: *зшити* → */шшити/*, *зжити* → */жжити/*.

§ 14. Фонологічна інтерпретація змін звуків у мовному потоці

У науці ще не вироблено єдиного погляду на причини фонетичної еволюції мови, але думку І. Бодуена де Куртене, висловлену ним у праці “Опыт теории фонетических альтернатив” про те, що “жоден з періодів мовного життя не знає абсолютної відсутності альтернатив <...> у кожному мовному стані відбуваються певні антропофонічні зміни, певні акомодатії фонем до антропофонічних умов, а потім результати цих акомодатій переходять від покоління до покоління шляхом традиції, передачі, поки, нарешті, результати здійснених у минулі періоди змін не будуть усунуті новими змінами”¹, підтримують усі мовознавці.

Щільний зв’язок вузькофонетичного та структурно-фонологічного аспектів звукової будови мови добре ілюструється співвідношенням таких фонетичних явищ, як, по-перше, акомодатія й асиміляція, а, по-друге, — модифікація як чергування алофонів тієї самої фонемі і чергування (живі й історичні) фонем.

Найбільш незалежною позицією фонемі є ізольована позиція. Однак мовні звуки — реалізації фонем — дуже рідко вживаються ізольовано. У мовному потоці, поєднуючись між собою, алофони фонем пристосовуються один до одного або до загальних фонетичних умов (початок чи кінець складу, наголошеність чи ненаголошеність тощо), внаслідок чого відбуваються певні зміни мовних звуків. За-

¹ Бодуэн де Куртенэ И.А. Вказ. праця. — С. 347.

18
лежно від кінцевого результату цих змін фонології ЛФШ розрізняють модифікації фонем і чергування фонем. Модифікації ще називають субфонемними (за Ю. Масловим) чергуваннями, або чергуваннями алофонів тієї самої фонемі. При чергуванні фонем відбувається перехід однієї фонемі в іншу.

1. Модифікації фонем

Модифікації голосних

Чергування алофонів, або модифікації, голосних фонем, в українській мові зумовлені позицією фонемі в слові (наголошеність / ненаголошеність), а також безпосереднім сусідством приголосних. Тому й розрізняють *позиційні* та *комбінаторні* модифікації голосних.

Позиційні модифікації. Загалом українські голосні в позиції ненаголошеності не зазнають значних змін, вони зберігають повнозвучність (і кількісну, і якісну). Зменшення напруженості й тривалості артикуляції голосних, що дістало у фонетиці назву *редукція*, в українській мові дуже незначне і не призводить до появи голосних неповного творення, як, скажімо, це спостерігається в російській мові. Найбільш помітними в українській мові є позиційні модифікації голосних фонем /e/, /и/, /o/, що виявляються у зближенні голосного [e] з голосним [и] щодо ступеня підняття (і навпаки — [и] з [e]). Те саме відбувається і з голосним [o], який підвищує свою артикуляцію й зближується з голосним високого підняття [y].

Комбінаторні модифікації. Характерною особливістю українських ненаголошених голосних є гармонійна (дистантна) асиміляція, яка полягає в тому, що голосний попереднього ненаголошеного складу певною мірою уподібнюється до голосного наступного наголошеного складу, внаслідок чого й відбувається чергування алофонів тієї самої фонемі: /e/ → [e] : [e^н]; /и/ → [и] : [и^н]; /o/ → [o] : [o^н]. Хоча гармонійна асиміляція, як зазначає Н. Тоцька, є властивістю всіх голосних, “проте в суцільному мовному потоці на слух сприймаються тільки зміни, що загрожують змішуванню фонем, як-то: e > и; и > e; o > y”¹. Наприклад: [вe^нлікиі]; [мй^ннѐ·ц’·а]; [г^ол’убка]; [мй^ннѐ]; [мѐнѐ]. Відтак, як бачимо, гармонійної асиміляції зазнають ті самі ненаголошені голосні, які модифікуються й унаслідок редукції. Причина цього явища ще чекає на наукове пояснення.

До комбінаторних модифікацій голосних належать і ті, що відбуваються внаслідок акомодаций, тобто пристосування голосних до

¹ Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфографія. Графіка. Орфографія / Н.І. Тоцька. — К., 1981. — С. 104.

сусідніх приголосних: назалізація голосних під впливом носових приголосних (наприклад: *нам* [н̄ам]); палаталізація, тобто підвищення артикуляції голосних під впливом м'яких приголосних (наприклад: *сядь* [с'а·д']).

Модифікації приголосних

Серед модифікацій приголосних також розрізняють позиційні та комбінаторні.

Позиційних модифікацій зазнають тільки дві приголосні фонем української мови: /в/ та /й/ в позиції початку складу (слова) перед приголосною, або кінця складу (слова) після голосної. У цих позиціях звучність (сонорність) [в] та [й] посилюється — вони вокалізуються, стають напівголосними: [ў] та [ї]. Наприклад: *дав* [даў]; *дай-те* [даїте]; *вхід* [ўх'ід]; *йдуть* [їд'ут']. Іншими словами, в названих позиціях відбувається чергування основних алофонів фонем з позиційними: [в]:[ў]; [й]:[ї].

Комбінаторні модифікації приголосних відбуваються внаслідок акомодатії приголосних до голосних та асиміляції суміжних приголосних. Найпоширеніші модифікації приголосних, що є наслідком їх акомодатії до голосних:

а) палаталізація (неповна) губних [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], передньоязикових [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], фарингального [г'], задньоязикових [г'], [к'], [х'] перед голосним [і]. Наприклад: [б']ігти, [п']існя, [в']ікно, [м']істо, [ф']ігура, [ж']інка, ве[ч']ір, ва[ш']і, б[дж']ілка, [г']ілка, [к']іт, ви[х']ід;

б) лабіалізація (огубленість) приголосних перед голосними [о] та [у]: [б'ол'ога], [з'ор'овій], [к'ушч] і под.

Модифікації, що є наслідком асиміляції:

а) оглушення (часткове) дзвінких приголосних перед наступними глухими. Наприклад: [бе^нз'не^нр'ечн'о̄], [ро^нз'хи^нта̄ти] і под.;

б) зміна способу творення приголосних [п], [б], [т], [д], [т'], [д'] під впливом наступних носових [м], [н], [н'], під час якого ротове зімкнення замінюється на вибух у зоні зів'а (фаукса) з наступним виходом повітря через ніс, внаслідок чого утворюються так звані *фаукальні* (Н. Тоцька) приголосні. Наприклад: [об'м'ін], [х'лодн'о̄], [д'н'ї] і под.;

в) зміна способу творення приголосних [т], [д] перед щілинними боковими [л] та [л'], коли зімкненість замінюється боковою щілинністю, внаслідок чого утворюються *латеральні* (Н. Тоцька) [т] і [д]. Наприклад: [т'л'а], [д'л'а] і под.

2. Чергування фонем

Чергуванням фонем називається фонемна відмінність аломорфів тієї самої морфеми. Питання про чергування фонем та його типи по-різному трактується представниками ЛФШ та МФШ.

У ЛФШ розрізняють *живі* чергування та *історичні*. Визначення “живі” застосовується до тих чергувань, які зумовлюються чинними фонетичними закономірностями в сучасній мові. Історичні ж чергування не можуть бути пояснені з погляду сучасної мови, оскільки вони здійснюються лише за традицією — фонетичні причини, які викликали в минулому ці чергування, вже зникли. Наприклад, у словоформах [кніз'і] і [кніз'ц'і] фонема /з'/ з'являється внаслідок різних типів чергувань — історичного /г/ : /з'/ у першій словоформі [кніга — кніз'і] та живого (фонетичного) /ж/ : /з'/ у другій словоформі ([кніжка] — [кніз'ц'і]). Всі історичні чергування закріплені орфографічно. Живі чергування фіксуються на письмі в поодиноких випадках.

На відміну від історичних чергувань, живі чергування в сучасній мові поширені тільки в системі приголосних фонем.

Живі чергування фонем

Фонетичними причинами, які зумовлюють живі чергування в сучасній мові, є асиміляція, дисиміляція, спрощення тощо.

Наслідком повних асиміляцій є такі чергування: а) за дзвінкістю / глухістю; б) чергування за місцем і способом творення; в) чергування за твердістю / м'якістю. Чергування з нулем звука є наслідком спрощення в групах приголосних. До живих чергувань належать і позиційно зумовлені чергування голосних фонем /у/, /і/ з приголосними фонемами /в/, /й/.

Чергування приголосних за дзвінкістю/глухістю

1) /з/:/с/ — /з/питати → /с/питати, /з/казати → /с/казати, /з/садити → /с/садити, /з/тобою → /с/тобою і под.;

2) /г/:/х/ — ні/г/ті → ні/х/ті, ле/г/ко → ле/х/ко;

3) чергування глухих із дзвінкими перед наступними дзвінками в українській мові відбувається послідовно. Наприклад: боро/т'/ба → боро/д'/ба, про/с'/ба → про/з'/ба, хо/ч/би → хо/дж/би і под.

Чергування приголосних за способом творення

Наслідком повної асиміляції за способом творення є живі чергування:

- 1) /д/:/дз/ — ві/д/знака → ві/дз/знака, зві/д/си → зві/дз/си, блю/д/це → блю/дз/це;
- 2) /т/:/ц/ — кори/т/це → кори/ц/це;
- 3) /д':/дз'/ — ра/д'/ся → ра/дз'/ся;
- 4) /т':/ц'/ — сміє/т'/ся → сміє/ц'/ся.

Чергування приголосних за місцем і способом творення

Наслідком повної асиміляції за місцем і способом творення є живі чергування:

- 1) /з/:/ж/ — /з/журбою → /ж/журбою, бе/з/журно → бе/ж/журно, /з/джерела → /ж/джерела;
- 2) /с/:/ш/ — кла/с/чергує → кла/ш/чергує, прині/с/ши → прині/ш/ши, пі/с/чина → пі/ш/чина;
- 3) /ж/:/з/ — мі/ж/зоряний → мі/з/зоряний, мі/ж/дзвонами → мі/з/дзвонами;¹
- 4) /ж/:/з'/ — кни/ж/ці → кни/з'/ці, зва/ж/ся → зва/з'/ся;
- 5) /ш/:/с'/ — сміє/ш/ся → сміє/с'/ся, на до/ш/ці → на до/с'/ці;
- 6) /ч/:/ц'/ у рі/ч/ці → у рі/ц'/ці, не моро/ч/ся → не моро/ц'/ся;
- 7) /т/:/ч/ /т/чемо → /ч/чемо, ві/т/чизна → ві/ч/чизна;
- 8) /д/:/дж/ ві/д/жимати → ві/дж/жимати, досві/д/чений → до-сві/дж/чений, шви/д/ше — шви/дж/ше.

Чергування приголосних за м'якістю/твердістю

Оскільки асиміляція твердих приголосних перед м'якими приголосними в українській мові може бути обов'язковою і необов'язковою, то до живих чергувань фонем за м'якістю / твердістю можна віднести випадки обов'язкового м'якшення²:

- 1) /д/:/д'/ — ві/д/ніс → ві/д'/ніс, /д/ні → /д'/ні;
- 2) /т/:/т'/ — само/т/ність → само/т'/ність, сві/т/лі → сві/т'/лі;
- 3) /н/:/н'/ — і/н/дієць → і/н'/дієць, Лео/н/тій → Лео/н'/тій.

Чергування приголосних з фонемним нулем

Ці чергування є наслідком спрощення груп приголосних. Більша частина цих чергувань закріплена в орфографії:

- 1) /здн/:/зн/ — проїзд → проїзний;
- 2) /ждн/:/жн/ — тиждень → тижневий;
- 3) /скн/:/сн/ — тріск → тріснутий;

¹ Таке чергування залежить від темпу вимови.

² Див.: Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Орфоенія. Графіка. Орфографія / Н.І. Тоцька. — К., 1981. — С. 112—113.

- 4) /стн/:/сн/ — *честь* → *чесний*;
- 5) /стл/:/сл/ — *щастя* — *щасливий*;
- 6) /стс'к/:/с'к/ — *місто* → *міський*;
- 7) /стн/:/сн/* — *шістнадцять* → *ші/сн/адцять*;
- 8) /нтств/:/нств/* — *агентство* → *аге/нств/о*;
- 9) /нтс'к/:/н'с'к/* — *студентський* → *студе/н'с'к/ий*;
- 10) /стс'к/:/с'к/* — *туристський* → *туре/с'к/ий*.

Примітка. У прикладах, позначених зірочкою (*), чергування на письмі не зафіксоване.

Позиційні чергування голосних /у/, /і/ з приголосними /в/, /й/

Чергування приголосних з голосними називають ще евфонічними чергуваннями, оскільки завдяки цим чергуванням усувається збіг приголосних або голосних, що не тільки полегшує вимову, а й сприяє мелодійності (милозвучності).

Відтак, позиційні чергування /в/:/у/, /й/:/і/ та /у/:/в/, /і/:/й/ відбуваються:

- 1) у позиції між приголосними: *ходив у кіно*; *був у Миколи*; *він і вона*; *брат і сестра*;
- 2) у позиції між голосними: *сиділи в аудиторії*; *була в Оксани*; *Оксана й Олена*; *Світлана й Андрій*;
- 3) на початку слів: *учитель* — *вчитель*, *удень* — *вдень*, *іти* — *йти*, *наш Іван* — *нашого Йвана*;
- 4) на початку речення: *У місті...* — *В армії...*

Історичні чергування фонем

Спираючись на теорію фонетичних альтернатив І. Бодуена де Куртене та його послідовників (Ю. Маслова та ін.), є всі підстави розглядати традиційні, або історичні, чергування фонем й у фонетичному, а не тільки у морфологічному аспекті, як це роблять представники МФШ. Історичні чергування несуть інформаційний слід фонетичних законів (акомодатив, асиміляцій), дія яких припинилася в минулому, а в сучасній мові ці чергування морфологізувалися, тому їх ще розглядають у спеціальній дисципліні морфонології.

Історичні чергування голосних

В основу класифікації історичних чергувань голосних покладено хронологічний підхід. Тому в сучасній українській мові розрізняють найдавніші (доісторичні) і пізніші чергування голосних.

I. Найдавніші чергування голосних (виникли в дослов'янську добу і в період спільнослов'янської мовної єдності). Ці чергування морфологізувалися. Розрізняють повторюваність (тяглість) / неповторюваність (одноразовість) дії (табл. 4).

Таблиця 4. Найдавніші чергування голосних

1. Чергування /e/ — /o/	Розвинулось у дослов'янський період з коротких <i>ě</i> та <i>ǫ</i>	<i>нести</i> — <i>носити</i> — <i>ноша</i> ; <i>вести</i> — <i>возити</i> — <i>вози</i> ; <i>мелю</i> — <i>молоти</i>
2. Чергування /i/ — /a/	Розвинулося з індоєвропейських довгих голосних <i>ē</i> та <i>ā</i>	<i>сідати</i> — <i>садити</i> ; <i>лізти</i> — <i>лазити</i>
3. Чергування /o/ — /a/	Є наслідком спільнослов'янського чергування коротких <i>ǫ</i> та <i>ǣ</i> з довгими <i>ō</i> та <i>ā</i>	<i>ломити</i> — <i>ламати</i> ; <i>гонити</i> — <i>ганяти</i> ; <i>котити</i> — <i>катати</i>
4. Чергування /e/ — /i/	Є наслідком колишнього чергування короткого <i>ě</i> з довгим <i>ē</i> , яке в українській мові перейшло в <i>i</i> (з <i>ĕ</i>).	<i>мести</i> — <i>замітати</i> ; <i>пекти</i> — <i>випікати</i> ; <i>летіти</i> — <i>літати</i>
5. Чергування /y/ — /a/ /i/ — /и/ /e/ — /и/ — /Ø/ /y/ — /ов/ /y/ — /и/ — /o/ — /Ø/ та ін.	Найдавніші чергування (їхні причини різні), властиві всім слов'янським мовам	<i>трусити</i> — <i>трясти</i> ; <i>ліпити</i> — <i>липнути</i> ; <i>дерти</i> — <i>здирати</i> — <i>д/Ø/рати</i> ; <i>кузня</i> — <i>коваль</i> ; <i>сухий</i> — <i>висихати</i> — <i>сохнути</i> — <i>вис/Ø/хлий</i>

II. Пізніші чергування голосних:

1. Чергування /o/ та /e/ з фонемним нулем /Ø/ (розвинулося в XI—XII ст. на місці зредукованих /ъ/ та /ь/ і перейшло в усі східнослов'янські мови). Тепер чергування /o/ та /e/ з фонемним нулем /Ø/ відбувається:

а) у суфіксах -ок-, -к- (із -ьк-, -ьк-): *сучок* — *сучка*; *порошок* — *порошка*;

б) у суфіксі -ець-: *борець* — *борця*; *хлопець* — *хлопця*;

в) у префіксі: *відозва* — *відзиватися*;

г) у коренях: *сон* — *сну*; *пень* — *пня* (інколи це чергування порушується — за аналогією до називного відмінка: *лоб* — *лоба* (з *лѣба*); *мох* — *моху* (з *мѣха*); *рот* — *рота* (з *рѣта*);

д) вставні /o/ та /e/, що розвинулися після шумних перед сонорними /р/, /л/, /м/, /н/: *крапля* — *крапель*; *сосна* — *сосон*.

2. Чергування /o/ та /e/ з /i/ (теж пов'язане із занепадом зредукованих /ъ/ та /ь/, жодній іншій слов'янській мові це явище не властиве).

Дві необхідні умови цього чергування: а) з /і/ чергуються тільки давні (етимологічні) /о/, /е/, тобто ті, які не походять з /ъ/ або /ь/; б) /о/ та /е/ чергуються з /і/ тільки в новозакритому складі (який утворився після занепаду /ъ/ та /ь/). Ці чергування поширені в усіх змінюваних частинах мови:

а) іменниках: *вола* — *віл*; *вечора* — *вечір*; *речі* — *річ*; *кона* — *кінь*; *печі* — *піч*.

б) в іменниках із суфіксом *-івк-*: *долівка*, *Ковалівка*, *вишнівка*;

в) у словах одного кореня: *гора* — *гірка*; *нора* — *нірка*;

г) прикметниках і займенниках: *синів* — *синового*; *ковалів* — *ковалевого*; *свій* — *свого*;

д) числівниках: *шести* — *шість*; *семи* — *сім*;

е) дієсловах: *везла* — *віз*; *могла* — *міг*; *несла* — *ніс*.

Не чергуються /о/, /е/ з /і/ в закритих складах:

а) у фонемосполуках *-ор-*, *-ер-* (з *-ър-*, *-ьр-*): *торг*, *верх*;

б) у повноголосих формах *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* зі сталим наголосом: *берег*, *сторож* (винятки: *пори́г*, *мори́г*, *обори́г*, *смори́д*);

в) у новотворах із словотворчими частинами *-вод*, *-воз*, *-нос*, *-роб*, *-ход*, де звук [о] наголошений: *діловод*, *медонос*. Проте в багатьох словах чергування відбувається: *всюди́хид*, *газопрі́від* та под.;

г) у суфіксах *-очк-*, *-ечк-*, *-оньк-*, *-еньк-*, *-тель*: *весняночка*, *веселочка*, *донечка*, *голубонька*, *гарненька*, *учителька*;

д) у префіксі *воз-*: *возвеличення*, *возз'єднання*.

3. Чергування /е/ з /о/ після шиплячих та /й/: після /ж/, /ч/, /ш/, /дж/ та /ј/ може виступати в сучасній українській мові як фонема /е/, так і фонема /о/, оскільки закономірність цього чергування (пов'язаного з м'якістю чи твердістю приголосного в давньоруській мові) часто порушується (переважно за законом аналогії): *щоці* (бо *щока*), *бджолі* (бо *бджола*); *свіжої* (за аналогією до *молодої*); *рожевий* (за аналогією до *жовтневий*) і под.

4. Чергування фонем /и/ з /о/ у фонемосполуках /ри/, /ли/ — /ро/, /ло/: у порівняно невеликій групі слів /и/ у фонемосполуках /ри/, /ли/ (з давніх /ръ/, /лъ/) може чергуватися з /о/ у фонемосполуках /ро/, /ло/: *кривавий* — *кров*; *глитати* — *глотка*; *чорнобровий* (і *чорнобровий*) — *брова*.

Історичні чергування приголосних

Історичні чергування приголосних — це успадковані сучасною українською мовою *наслідки* перехідних акомодацийних *палаталізацій* задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду та змін приголосних перед наступним [j], які відбулися ще на праслов'янському мовному ґрунті.

Внаслідок акомодатійного впливу передньорядних голосних артикуляція задньоязикових приголосних *г, к, х* пересувалася у сферу твердопіднебінної артикуляції, і вони палаталізувалися, а далі змінювалися на шиплячі і на свистячі.

У переважній більшості випадків ці фонетичні процеси зреалізувалися на межі кореневих і словозмінних або словотвірних морфем. Ця коротка історична довідка свідчить про фонетичну природу цих чергувань.

До найпоширеніших у сучасній українській літературній мові належать чергування приголосних, зумовлені:

1) *першою перехідною палаталізацією*, яка збережена в усіх слов'янських мовах:

/г/ — /ж/ друг — друже — дружити;
/к/ — /ч/ рік — річний; вік — вічний;
/х/ — /ш/ страх — страшний; колихати — колишу;

2) *другою перехідною палаталізацією*:

/г/ — /з'/ друг — друзі; дорога — дорозі;
/к/ — /ц'/ рука — руці; курка — курці; річка — річці;
/х/ — /с'/ стріха — стрісі; муха — мусі; свекруха — свекрусі;

3) *палаталізацією під впливом [j]* (зумовлена позицією приголосних перед [j]):

/г/ — /ж/ допомогти — допоможу;
/к/ — /ч/ плакати — плачу;
/х/ — /ш/ колихати — колишу; сухий — сушу — суша;
/д/ — /дж/ або /ж/ садити — саджати — сажати;
/т/ — /ч/ крутити — кручу — кручений — круча;
/з/ — /ж/ мазати — мажу;
/с/ — /ш/ носити — ношу — ношений;
/ст/ — /шч/ простити — про/шч/ений;
/р/ — /р'/ морити — морю; твір — творю; варити — варю;
/л/ — /л'/ колоти — колю; полоти — полю; палити — палю;
/н/ — /н'/ боронити — бороню; женити — женю;

<i>/б/</i>	} + /й/ =	<i>/бл'/</i>	<i>любити — люблю; голубити — голублю;</i>
<i>/п/</i>		<i>/пл'/</i>	<i>ліпити — ліплю; зціпити — зціплю;</i>
<i>/в/</i>		<i>/вл'/</i>	<i>ловити — ловлю; уявити — уявлю;</i>
<i>/м/</i>		<i>/мл'/</i>	<i>тямити — тямлю; ломити — ломлю;</i>
<i>/ф/</i>		<i>/фл'/</i>	<i>розграфити — розграфлю — розграфлений;</i>

/б/	}	/бй/	бити — б'ю; голуб — голуб'ячий;	
/п/		/пй/	пйти — п'ю;	
/в/		+ /й/ =	/вй/	вити — в'ю; кров — кров'ю;
/м/			/мй/	солома — солом'яний;
/ф/			/фй/	торф — торф'яний; верф — верф'ю;
/р/		/рй/	перо — пір'я; матір — матір'ю;	

4) *подовженням* приголосних перед давньою сполукою **-ьї-е**:

одружений — подружжя;
тиша — затишшя;
річка — заріччя;

5) *утратою подовження*:

/жж/ — /ж/	подруж (від подружжя);
/шш/ — /ш/	піддаш (від піддашшя);
/д'д'/ — /д'/	знарядь (від знаряддя);
/н'н'/ — /н'/	знань (від знання).

Чергування в групах приголосних

При словотворенні в групах приголосних може відбуватися цілий комплекс різнотипних чергувань — історичних, живих (зумовлених асиміляцією, дисиміляцією, спрощенням, до яких додається ще й процес стягнення):

1) при утворенні прикметників вищого ступеня порівняння:

г	}	= жч	дорогий — дорожчий;
с		+ ш = шч	красивий — кра[шч]ий;
з		= жч	близький — ближчий;

2) при утворенні прикметників:

г	}	+ -ськ- (< ьск-) = -зьк-	Рига — ризький;
ж			Париж — паризький;
з			Святий — свитязький;
к	}	+ -ськ- = -цьк-	козак — козацький;
ч			Галич — галицький;
ц			молодець — молодецький;
х	}	+ -ськ- = -ськ-	волох — волоський;
ш			товариш — товариський;
с			

3) при утворенні іменників із суфіксом **-енк-(о)**:

с'к + енк(о) = шч + енк(о)

Онисько — Онищенко;

з'к + енк(о) = жч + енк(о)

Кузько — Кужченко;

4) при утворенні іменників із суфіксом **-ств-(о)**:

Г }
к } + **-ств-(о) =**
х }
ш }

зтв(о)

убогий — убозтво;

цтв(о)

козак — козацтво;

ств(о)

птаx — птаство;

товариш — товариство;

5) при утворенні іменників із суфіксом **-ин-(а)**:

ц'к + ин(а) = чч

німецький — Німеччина;

с'к + ин(а) = шч

полтавський — Полтав[шч]ина;

ск + ин(а) = шч

пісок — пі[шч]ина.

Розділ III

НАДСЕГМЕНТНА ФОНЕТИКА

ОДИНИЦІ І ЗАСОБИ НАДСЕГМЕНТНОЇ ФОНЕТИКИ

Для сучасної фонетики характерний вихід за межі дослідження сегментних одиниць (звуків) мовлення, зокрема зростає інтерес до всіх аспектів звукової поведінки — інтонації, експресивних функцій мовлення, індивідуальних та соціальних особливостей вимови¹.

Протягом останнього десятиліття активно розробляються технічно досконалі методи аналізу звукової матерії мови. З'явилися методи комплексної реєстрації артикуляторних рухів, опрацьовано “інтелектуальні” комп'ютерні програми аналізу усного мовлення, які сприяють дальшому розвитку експериментальної фонетики, науки, яка інтегрує й переосмислює відповідно до своїх завдань інформацію із суміжних галузей знань: акустики і психоакустики, когнітивної психології, розпізнавання образів, штучного інтелекту. Сьогодні народжується нова галузь науки і техніки — лінгвокібернетика, зокрема мовленнєва кібернетика як один з її розділів. За допомогою комп'ютерних програм можна синхронно одержувати спектрограми, осцилограми, тонограми, визначати тональні, динамічні, темпоральні характеристики не тільки окремих фраз, а й фоноабзаців, фонотекстів, можна виявити групові та індивідуальні особливості реалізації мовленнєвих одиниць (їхні перцептивні, артикуля-

¹ *Кодзасов С.В.* Общая фонетика / *С.В. Кодзасов, О.Ф. Кривнова.* — М., 2001. — 238 с.

ційні та акустичні параметри), а відтак ідентифікувати особу за голосом, емоційним станом, за ситуацією спілкування тощо. Ці нові можливості дослідження усного мовлення впливають на зростання кількості експериментальних досліджень у сфері надсегментної фонетики. Лінгвісти починають розглядати просодичні ознаки у тісному зв'язку із сегментним рівнем, який, виконуючи роль основи для реалізації просодичних засобів, бере опосередковану участь у передачі смислу висловлювання¹.

Більшість сучасних експериментально-фонетичних досліджень проводиться в руслі комунікативної лінгвістики.

Отже, сучасна фонетика має вивчати не тільки звуки (фонем), але й ті звукові (просодичні) засоби, які накладаються на послідовність звукових одиниць і служать для об'єднання їх у значущі одиниці — слова, синтагми, висловлювання. Відтак у фонетиці, крім сегментного рівня, виділяють ще надсегментний рівень, який часто синонімізують із просодією мовлення.

§ 15. Поняття просодії

Термін **просодія** походить з грецької мови, де він уживався грецькими граматистами на позначення незалежних від основної артикуляції звука додаткових особливостей мовлення: придиху, тривалості звучання, висоти тону тощо².

У сучасному мовознавстві під просодією (просодикою) найчастіше розуміють сукупність надсегментних, або ритміко-інтонаційних властивостей мовлення, використовуючи в цьому ж значенні також терміни **просодичні характеристики**, **просодичні ознаки**.

Використання набору просодичних характеристик (ознак) мовлення — тривалості, інтенсивності й частоти основного тону — для інтонаційно-сислового членування мовлення, для реалізації комунікативного типу висловлювання, а також емоційних значень можна вважати універсальною особливістю людського мовлення.

Просодичні характеристики обслуговують у мові ряд автономних систем, найважливіші з яких — **наголос** та **інтонація**.

Дослідження просодичних характеристик мовлення є доволі складним завданням.

Складність цього завдання полягає у використанні одних і тих самих об'єктивних властивостей і сприйраних ознак мовленнєвого

¹ *Калита А.А.* Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлювання / А.А. Калита. — К., 2001. — 356 с.

² *Марузо Ж.* Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо. — М., 1960. — С. 239.

сигналу для його сегментної і надсегментної організації, а в межах останньої — для різних її систем. Крім того, просодичні ознаки, передаючи важливу лінгвістичну інформацію, беруть участь і в передачі інформації екстралінгвістичної. Іншими словами, дослідникові просодії необхідно в структурі мовленнєвого сигналу відокремити мовне від позамовного, сегментне від надсегментного, явища, пов'язані зі словесним наголосом, від інтонаційних явищ тощо.

§ 16. Склад як сегментно-надсегментна (просодична) одиниця, носій просодичних характеристик мовлення

Склад є одиницею силабічної підсистеми фонетичної системи мови (від грец. *syllabe* — звукосполучення, склад).

Специфічність складу виявляється у тому, що він об'єднує в собі ознаки сегментних і несегментних фонетичних одиниць: вичленовується з послідовності мовного потоку (сегментність) і водночас є базою для вияву надсегментних явищ, зокрема словесного наголосу, а також матеріальною основою для стилістично зумовлених інтонаційних засобів — художньої мелодії, ритміки тощо. Тому його визначають як *сегментно-просодичну* одиницю (від грец. *prosodia* — вимовляння).

Склад — найменший вимовний відрізок, який можна вичленувати з мовленнєвого потоку. Його варто розглядати як явище фонетичне (акустичне й анатоμο-фізіологічне), фонологічне та історичне.

Фонетично склад є формою організації звуків у слові.

З акустичного погляду це поєднання звуків, у якому спостерігається відносне зростання і спад інтенсивності звучання.

Під складом з **анатоμο-фізіологічного** (артикуляційного) погляду розуміють послідовне наростання м'язового напруження мовних органів, досягнення максимуму цього напруження у вершині складу і наступне ослаблення, тобто склад — це відрізок потоку мовлення, що артикуляторно відокремлюється від сусідніх послабленим м'язового напруження.

Визначальною для складу є вершина голосного, в якій виявляється акустичний максимум частоти основного тону, що корелює з найвищою артикуляційною напруженістю органів мовлення. Максимальне м'язове стиснення сприяє збільшенню об'єму надгортанного резонатора, а періодичність вібрацій напружених м'язів язика посилюється напруженим станом внутрішніх м'язових структур усієї ротової та інших зон надгортанного резонатора. Тобто відбувається загальне, не локалізоване посилення артикуляційної напруженості.

Артикуляційно-акустичні характеристики компонентів складу — приголосного і голосного — виявляються настільки взаємопроникними, що відділити їх один від одного, не порушуючи фонетичної цілісності складу, не видається можливим.

З фонологічного погляду склад є формою-моделлю організації фонем у мовленні. Саме у складі фонеми реалізуються, закономірно поєднуючись у типових для мови комбінаціях. Отже, в такому розумінні поняття складу стає абстрактним, оскільки узагальнює типи комбінування фонем. У цьому полягає фонологічність складу (силабеми).

В історичному аспекті актуальними є питання походження й розвитку складу. Якісна і кількісна будова складів сучасної мови різноманітна й істотно відрізняється від тієї, яка була типовою у попередні періоди розвитку. Однак найважливіші риси збереглися донині. Зокрема діахронічні дослідження свідчать, що перевагу відкритого складу над закритим українська мова (як і інші слов'янські мови) успадкувала з прадавніх часів, гіпотетично з доіндоєвропейського періоду (Ю. Мосенкіс). З відкритістю складу пов'язана ще одна тенденція у складовій структурі — висхідна звучність.

Фонетична природа складу

У кінці XIX ст. німецькими лінгвістами була запропонована *експіраторна теорія складу* (від лат. *expiratio* — видихання). Її сутність полягає в тому, що склад визначається як відрізок мовлення, утворюваний одним поштовхом (порцією) видихуваного повітря.

У 50-х роках XX ст. американський лінгвіст Р. Стетсон експериментальним шляхом довів існування зв'язку між процесом утворення складів і скороченням міжреберних м'язів, які активно працюють під час дихання. Такий погляд на фонетичну природу складу не здобув у сучасному мовознавстві особливого поширення.

Теорія м'язового напруження. Основоположником цієї теорії вважають Л. Щербу, який визначав склад як відрізок слова, утворений поєднанням звуків з неоднаковим виявом м'язового напруження при їх артикуляції. Л. Щерба зокрема зазначав, що приголосні, які утворюють початок складу, є сильнокінцевими (кінець приголосного сильніший від його початку); приголосні, які утворюють кінець складу, є сильнопочатковими (кінець приголосного слабший від його початку). Голосний при цьому виявляється найбільш напруженим звуком — вершиною складу. Теорії м'язового напруження дотримуються українські лінгвісти М. Наконечний, В. Лобода, Л. Скалосуб.

Теорія сонорності. Згідно з цією теорією склад — вимовна цілісність, утворена поєднанням менш звучного компонента з більш звуч-

ним. Данський лінгвіст О. Єсперсен запропонував шкалу сонорності, в якій звуки розташовано в порядку наростання звучності, і позначив їх цифрами від 0 до 9: 0 — глухі зімкнені, 1 — дзвінки зімкнені, 2 — глухі щілинні, 3 — дзвінки щілинні, 4 — носові, 5 — бокові, 6 — дрижачі, 7 — голосні високого підняття, 8 — голосні середнього підняття, 9 — голосні низького підняття)¹. Межа між складами проходить у місці “зламу” звучності, тобто там, де поруч розташовані звуки з відносно нижчим рівнем сонорності. Наприклад: *пер-ли-на* (086-57-49), *піс-тря-вий* (072-069-373).

Наведені теорії розглядають склад у різних аспектах, і тільки комплексне їх застосування дозволяє найповніше схарактеризувати артикуляційно-акустичну природу найменшої вимовної одиниці.

Структура складу. Складоподіл

У структурі складу найвиразнішою з артикуляційного та акустичного поглядів є його вершина — звук, в якому здійснюється максимальна артикуляційна напруженість і акустична звучність. Звук, що становить вершину складу, називається *складотворчим*, або складовим, а решта — нескладотворчими, або нескладовими. В українській мові складотворчими є голосні звуки. Кількість складів у слові визначається кількістю голосних звуків у ньому: *сіль, до-ля, при-го-да, пе-ре-мо-га, по-пе-ре-ни-су-ва-ти*.

За структурою складу бувають різними (моделі ПГ, ППГ, ПГП, ППГП та ін.). Якщо склад закінчується на голосний, то такий склад називають *відкритим* (*по-літ, со-ро-ка*): якщо ж кінцевим є приголосний звук, то склад *закритий* (*пів-ник, сон-це*). За характером початкового елемента розрізняють *прикриті* і *неприкриті* склади. Прикритим вважається склад, що починається на приголосний (*па-рад, мар-ка*), а неприкритим — той, що починається на голосний (*о-сінь, об-мити*).

В українському мовленні переважають відкриті прикриті склади: “Структура складу <...> у слов’янських мовах загалом дуже близька і виявляє спільність в основних моментах свого розвитку. Їм <...> властива, наприклад, загальна тенденція притягати групи приголосних між голосними до другого (наступного) голосного, тобто класти границю помежи складами не всередині приголосної групи, а перед нею: *се-стра, мі-сто, ві-спа, за-дро, пу-ща, ви-ї-жджа-ти* тощо. Це дуже характерна риса слов’янського складоподілу, якою наші мови так виразно відрізняються від французької, англійської, німецької та інших мов. Друга характеристична риса всіх слов’янських

¹ Десять класів сонорності подано за: Семчинський С.В. Загальне мовознавство. — К., 1996. — С. 96.

мов у будові їх складів (що обмежує до певної міри першу, щойно відзначену тенденцію — до відкритості складу) — це більш або менш виразно виявлений у них *нахил оминати складні, важкі на вимову групи приголосних* (усувати, спрощувати їх). Нагромодження великої кількості приголосних в одному складі для української мови не є типовим...”¹

Поділ слова на склади не завжди виявляється простим і однозначним. Це стосується насамперед встановлення межі між складами при збігові кількох приголосних. Наведена вище теорія сонорності, що набула значного поширення в мовознавстві, не завжди у змозі пояснити варіативність поділу слова на склади. Наприклад, у слові *агентство* цифрові позначення звучності (9384(0)2038) свідчать про можливість таких варіантів складоподілу: *а-ген(т)с-тво* (9-384(0)2-038) або *а-ген(т)ст-во* (9-384(0)20-38), а з урахуванням морфемної структури — *а-ген(т)-ство* (9-384(0)-2038).

У правилах українського *складоподілу*² враховано дію висхідної звучності, а також тенденцію до збереження відкритості складу:

1. Один приголосний, що стоїть між голосними, завжди належить до наступного складу: *по-су-ха, за-го-ро-да, си-то*.

2. Два шумні приголосні (обидва дзвінкі або обидва глухі) належать звичайно до наступного складу: *мі-сто, во-ско-вий, ді-жда-ти-ся, не-спо-кій, при-ї-зди-ти, не-ща-стя*.

3. Три приголосні, коли два перші з них шумні (обидва дзвінкі або обидва глухі), а третій сонорний, належать до наступного складу: *го-стрий, по-стріл, за-здо-р-ці*.

4. Сусідні приголосні, перший з яких більш звучний, ніж другий, належать до різних складів: *каз-ка, груд-ка, вез-ти*.

5. Якщо між голосними є два або більше приголосних, то звуки [j], [в], [р], [л], [м], [н], що йдуть після голосного, належать до попереднього складу, а звуки, що стоять після них, — до наступного: *гай-ка, май-струвати, гав-кати, гір-ко, пал-ко, ям-ка, син-ку*.

6. Коли другим приголосним є звук [j], [в], [р], [л], [м] або [н], то разом із попереднім він відходить до наступного складу: *за-б[ju], лю-блю, му-дрій, ну-дний, по-свист, Ку-зьма*.

7. Два сусідні сонорні приголосні належать до різних складів: *гар-ний, сур-ма, сум-ний, гор-ло*.

8. Подовжені приголосні при складоподілі розділяються: одна частина належить до попереднього складу, а друга — до наступного: *об-бити, жит-тя, під-даш-ся, зіл-ля*³.

¹ *Наконечний М.Ф.* Курс сучасної української літературної мови / М.Ф. Наконечний ; за ред. Л.А. Булаховського. — К., 1951. — С. 154—155.

² Подано за: *Тоцька Н.І.* Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоенія, графіка, орфографія. — К., 1981. — С. 134—135.

³ В українському мовознавстві питання щодо межі складів у словах з подовженими приголосними остаточно не розв’язане. Сполуки такого типу

Треба мати на увазі, що поділ слова на склади і морфемне його членування часто не збігаються. Так, слово *відвести* містить префікс *від-*, корінь *-вес-* та інфінітивний суфікс *-ти*; у той час як поділ його на склади буде іншим: *від-ве-сти* або *ві-две-сти*.

Поєднання слів у реченні (фразі) відбувається за законами мови, а членування фрази на синтагми, синтагм на фонетичні слова, фонетичних слів на склади підпорядковується закономірностям мовлення, серед яких консонантно-вокалічна рівновага, ритмічний малюнок, евфонія, економія артикуляційних зусиль та ін. І саме в мовленні склад домінує, часто ігноруючи не лише межі морфем, а й межі слів: *До-щі-де* (*Дошч іде*), *зле-ті-ву-го-ру* (*злетів угору*).

§ 17. Наголос

Наголос (або акцент — від лат. *accentus* — наголос) належить до надсегментних явищ фонетичної системи мови: він не існує поза словом, складом і не вичленовується з мовлення окремо від них. Наголос накладається на такі лінійні, чи сегментні одиниці, як звук і склад, організовує послідовність складів, об'єднуючи їх в єдине ціле й остаточно надаючи цій єдності рис слова.

Наголос є необхідним елементом мовлення, оскільки в сукупності з іншими просодичними компонентами є складовою частиною інтонації фрази.

Наголос у слові

Розрізняють наголоси *словесний* (виділяє склад у слові), *синтагматичний* (виділяє слово в синтагмі — як правило, останнє, підсилюючи його словесний наголос), *фразовий* (виділяє останнє слово фрази, підсилюючи його словесний та синтагматичний наголоси), *логічний* (виділяє будь-яке важливе за змістом слово синтагми та

Л. Щерба називав двовершинними, “коли початок і кінець приголосного є однаково сильними, середина ж його значно послаблена”, і додавав, що “двовершинні можуть перебувати тільки на складоподілі”. “...У російській (мові) двовершинні приголосні трапляються на стику двох самостійних слів: *дом мой, кот такой, вкус соли*. При дуже чіткій вимові *от тона, без сада* і под. теж вимовляються, перше — з подвоєним *т*, друге — з подвоєним *с*, тобто *от-тона, бес-сада*; однак при пришвидшеній вимові подвоєні *т* і *с* у цих прийменникових сполуках перетворюються на подовжені сильнокінцеві *т* і *с*: *о-ттона, бе-ссада*, як і в наведених вище *ра-ззадорить, ра-ссоритьсья...*” (*Щерба Л.В. Фонетика французского языка / Л.В. Щерба. — Л., 1939. — С. 75*).

фрази), *емфатичний* (робить слово емоційно насиченим; є різновидом логічного наголосу).

Словесний наголос як звукове виокремлення в слові одного зі складів реалізується різними фонетичними засобами: посиленням м'язової напруги (*динамічний*, або *силовий* чи *експіраторний*, наголос), зміною висоти тону (*тонічний*, або *музичний* чи *мелодійний*, наголос), збільшенням тривалості звучання (*часокількісний*, або *квантитативний* чи *довготний*, наголос). Залежно від місця у слові, закріпленості за певним складом наголос буває *вільним* (*різномісним*, *нефіксованим*) і *постійним* (*стійким*, *сталим*, *фіксованим*), а відповідно до рухливості наголосу в межах парадигми певного слова — *рухомим* і *нерухомим*. Різновиди словесного наголосу схематично представлені на рис. 17.

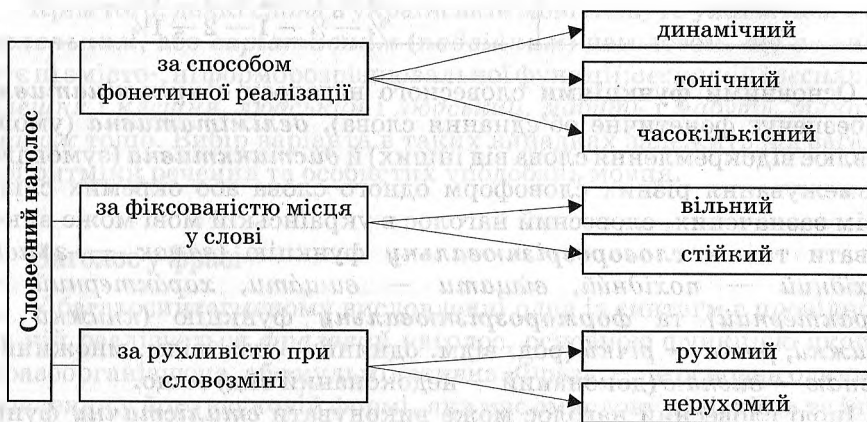

Рис. 17. Різновиди словесного наголосу

На думку більшості науковців, в українській мові словесний наголос є *динамічним* за фонетичною природою. Також він є *вільним* щодо закріпленості за певним складом (наголошеним може бути будь-який склад у слові: *віра* (1-й), *коліска* (2-й), *університет* (5-й) тощо) й *рухомим* при зміні граматичної форми слова (*вода* — *води*, *сінови* — *синім*, *люблю* — *любиш* та ін.).

Співвідношення тривалості ненаголошених голосних з наголошеними, а також ненаголошених між собою залежно від місця в слові показано в табл. 4, де тривалість наголошеного голосного позначено цифрою 2, а ненаголошених голосних — меншими величинами¹.

¹ Тоцька Н.І. Ненаголошені голосні // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 376.

Таблиця 4. Співвідношення тривалості голосних

Кількість складів у слові	Співвідношення тривалості голосних
II	2 — 1½ 1 — 2
III	2 — 1 — 1½ 1 — 2 — 1½ ¾ — 1 — 2
IV	2 — ¾ — ¾ — 1¾ 1 — 2 — ¾ — 1 1 — ¾ — 2 — 1½ 1 — ¾ — ¾ — 2
V	2 — ¾ — 1 — ¾ — 1¼ 1 — 2 — 1 — ¾ — 1¼ ¾ — 1 — 2 — ¾ — 1¼ ¾ — ¾ — 1 — 2 — 1¼

Основними функціями словесного наголосу є *кульмінативна* (забезпечує фонетичне об'єднання слова), *делімітативна* (уможливорює відокремлення слова від інших) й *дистинктивна* (зумовлює розмежування різних словоформ одного слова або окремих слів). Крім зазначених, словесний наголос в українській мові може виконувати також *словорозрізнявальну* функцію (*за́мок* — *замо́к*, *похі́дний* — *похі́дній*, *ви́щати* — *вищáти*, *харáктерний* — *характёрний*) та *форморозрізнявальну* функцію (*кни́жки* — *книжкі́*, *рі́чки* — *річкі́* (род. відм. однини — наз. відм. множини); *визнаю́* — *визнаю́* (доконаний — недоконаний вид) тощо.

Іноді словесний наголос може виконувати *стилістичну* функцію: слова *висо́ко*, *глибо́ко* вживаються переважно у поетичному мовленні; у деяких випадках наголос розрізняє загальноновживані слова й професійну лексику — *креді́т* і *кредит* (бухгалтерський термін), *іскра́* й *іскра́* (у мовленні шоферів), *ко́мпас* і *компа́с* (у мореплавців) тощо.

У живому мовленні односкладові слова (службові або й самостійні частини мови), як правило, не мають самостійного наголосу й приєднуються до наступних або попередніх слів, утворюючи з ними **фонетичне слово**, поєднане одним спільним словесним наголосом. Ненаголошені слова, поєднані з наступним наголошеним в одне фонетичне слово, називають **проклітиками**: *не_оби́цяймо*, *я_зна́в*, *на_ра́дість*. Ненаголошені слова, приєднані до попереднього наголошеного слова, називають **енклітиками**: *стрива́й_же*, *чита́в_би_ти* тощо.

Як правило, фонетичне слово складається з одного чи двох лексикографічних слів (службових та рідше самостійних), проте в різних функціональних стилях кількість компонентів фонетичного слова

варіює. Зокрема в художньому стилі одне фонетичне слово може поєднувати до чотирьох (або й більше) лексикографічних слів і містити як енклітики, так і проклітики: *так у нас же, та не було вже, та куди ж ти* тощо.

Рідко наголос у фонетичному слові приймає на себе службове слово, залишаючи самостійне ненаголошеним: *наніч, зосміху, раз пораз, світ заочі* тощо.

У фонетичних словах, а також у багатоскладових, поруч із основним наголосом може з'являтися й **побічний наголос**: *подсереддвору, високотехнологічний та ін.* Особливо характерною є поява побічного наголосу у складних словах, у яких відстань між головним і побічним наголосами вимірюється, як правило, двома або більшою кількістю складів: *землевласник, золотоволоска, високопродуктивний, але: *міськрада, водограй, ясноокий.**

Крім того, деякі слова в українській мові можуть уживатися з **паралельним**, або **варіативним (подвійним)** наголосом, що не виконує ні змісто-, ні форморозрізнявальної функції: *весняний і весняний, клешня і клешня, людський і людський, мабуть і мабуть, також і також тощо. Вибір варіанта в таких випадках залежить від загальної ритміки речення та особистих уподобань мовця.*

Наголос у фразі

У багатосинтагменому висловленні одна із синтагм є провідною, на ній реалізується **фразовий** наголос, основною функцією якого є фразоорганізуюча, або кульмінативна. Фраза — це основна одиниця мовлення у його звуковій формі, яка має смислову цілісність та інтонаційну структуру. Фраза нерідко відповідає поняттю *речення*, проте не має таких синтаксичних обмежень, які властиві реченню¹.

Для інтонаційної структури фрази важливим є фразовий наголос, який створює цілісність фрази, об'єднуючи її інтонаційний контур.

В односинтагменій емоційно нейтральній фразі фразовий наголос реалізується на останньому слові, накладаючись на наголос словесний. Такий наголос В. Матезіус (представник Празького лінгвістичного гуртка) називає **автоматизованим**, наприклад: *Ми слухаємо лекцію.*

У фразі з логічним виділенням (протиставленням) виступає **логічний** наголос, який може розташовуватися в будь-якій позиції — кінцевій і некінцевій. Наприклад: *Ми слухаємо лекцію; Ми слухаємо лекцію;*

У фразі може реалізуватися й **емфатичний** наголос, якщо фраза вимовлена з високим ступенем емоційності. Наприклад: *Геть звідси!*

¹ Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 707.

§ 18. Інтонація

Ритміко-інтонаційна організація мовленнєвого потоку. Синтагма як мінімальна інтонаційна одиниця

У синтаксисі мінімальною одиницею, яка передає значення висловлення, є речення. Проте з фонетичного погляду речення може членуватися на дрібніші відтинки, які мають і своє фонетичне оформлення, і певну завершеність значення.

Мінімальною ланкою мовленнєвого ланцюга, яка об'єднує у своєму складі кілька слів (або одне слово) і становить собою "найпростіше синтаксичне ціле", є **синтагма**. За визначенням Л. Щерби, основною властивістю синтагми є її змістова і фонетична єдність. Фонетична єдність синтагми досягається "посиленням останнього словесного наголосу: *різати яблуко; читати вірші напам'ять...*"¹.

Якщо в реченні є кілька синтагм, то й синтагматичних наголосів стільки, скільки синтагм.

Об'єднуючи слова в одне фонетичне ціле, синтагма повинна відокремлюватися від інших синтагм. Межею між синтагмами може бути пауза (перерва в звучанні), а також специфічне просодичне оформлення синтагми, яке вказує на те, що одна синтагма завершилася і далі починається інша. Це так звана психологічна пауза, коли ефект перерви в звучанні створюється зламом у русі основного тону або зміною темпу вимови тощо.

Місце інтонації в системі мови

Поняття **інтонація** має різні тлумачення. Представники англійської (Д. Суїт, Д. Джонс та інші) й американської (К. Пайк, Д. Болінджер та ін.) лінгвістичних шкіл тлумачать це поняття дуже вузько, ототожнюючи його з мелодикою. Представники інших лінгвістичних шкіл дотримуються ширшого розуміння інтонації, трактуючи її як складне ціле, що об'єднує певну кількість компонентів.

Л. Щерба **інтонацією** називав *зміни висоти голосу (мелодика), сили звуку (ритміка), відносної тривалості (або "кількості") окремих звуків (просодія)* і, нарешті, **тембру голосу** тієї чи тієї мовленнєвої одиниці, починаючи від речення і закінчуючи складом або окремим звуком. **Паузу** Л. Щерба вважав також **важливим інтонаційним засобом** та **основним засобом ритмічного членування мовлення**.

¹ Щерба Л.В. Фонетика французского языка / Л.В. Щерба. — М., 1953. — С. 88.

І до сьогодні дефініції інтонації суттєво відрізняються, як відрізняються і погляди мовознавців щодо мінімальних одиниць, компонентів та функцій цього явища. Тривають суперечки лінгвістів і щодо співвідношення понять *просодія* й *інтонація*.

Цікавий підхід до цих понять висловили С. Кодзасов та О. Кривнова. Вони виділяють *складову, словесну та фразову просодію*. Про складову просодію йдеться тоді, коли кожен склад слова має певну просодичну ознаку (чи набір ознак), які в сукупності утворюють обов'язкову і самостійну характеристику складу, що не впливає ні з його звукової (сегментної) будови, ні з його місця у слові. У тональних мовах, наприклад, кожен склад у слові має свій особливий тон. Засобом словесної просодії є словесний наголос. Щодо фразової просодії, то вона збігається з інтонацією фрази (у найширшому розумінні терміна “інтонація”). Найбільш навантаженим параметром інтонації при цьому є частота основного тону¹.

Багато сучасних дослідників уживають ці терміни як цілком синонімічні. Однак така синонімічність, на наш погляд, є відносною, адже просодія обіймає ширший простір — від складу до фрази і навіть цілого тексту. Що ж до інтонації, то сфера її дії — фраза (одночи багатосинтагмена).

У лінгвоукраїністиці поширеним є визначення *інтонації* (від лат. *intonare* — голосно вимовляти) як *сукупності звукових мовних засобів, завдяки яким передається змістовий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця*².

Поняття *інтонація* охоплює всі просодичні явища, які спостерігаються у межах синтаксичних одиниць. Ця особливість інтонації великою мірою спричинилася до розгляду її то в розділі “Фонетика”, то в розділі “Синтаксис”, або і в тому, і в тому. Крім того, віднесення інтонації до різних мовних рівнів у різних мовознавчих працях вочевидь пов'язане з аспектом її розгляду — чисто звуковим, матеріальним, чи зі змістовим. Зрештою різне трактування інтонації викликане специфікою цього явища — водночас живого, конкретного і разом з тим важко вловлюваного порівняно з іншими синтаксичними явищами, умовними за своїм характером, і надто безпосередньо пов'язаного зі значенням, на відміну від інших фонетичних засобів мови³.

¹ Кодзасов С.В. Вказ. праця. — С. 186—191.

² Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 210.

³ Светозарова Н.Д. Интонационная система русского языка / Н.Д. Светозарова. — Л., 1982. — С. 13.

Загалом у лінгвістиці можна виділити такі основні підходи до розуміння інтонації:

— *синтаксичний*, згідно з яким інтонацію включають у систему засобів передачі синтаксичних відношень;

— *фонетичний*, за яким інтонація розглядається і як засіб оформлення висловлювань, їх цілісності, і як засіб членування мовного потоку на мінімальні змістові одиниці (синтагми);

— *фонологічний*, згідно з яким інтонація розглядається як система опозицій, а її одиниці включають до списку фонологічних одиниць.

Існує в лінгвістиці й такий підхід, коли інтонація виділяється в окремий рівень мовної структури, який має свої формальні й змістові одиниці. Такий підхід теоретично обґрунтовується в працях Т. Ніколаєвої, яка визначає три *функції інтонації*: функція членування мовного потоку (через оформлення); функція зв'язку і функція передачі смислових відношень.

У живому мовленні всі функції інтонації реалізуються одночасно і з допомогою тих самих засобів¹.

Фонетисти Щербівської школи розглядають інтонацію як *сукупність просодичних засобів, які беруть участь у членуванні й організації мовного потоку відповідно до змісту повідомлення*.

Функції інтонації

Питання про функціональний аспект інтонаційних явищ в лінгвістиці поставив чеський мовознавець Франтішек Данеш. Саме він визначив основні функції інтонації: *комунікативну, модальну, емоційну* тощо. Після Ф. Данеша перелік функцій інтонації то розширювався, то звужувався у працях різних дослідників. Характеристика цих переліків наведена у вже згаданій праці Т. Ніколаєвої.

Одиниці інтонації

Щодо одиниць інтонації в науковій літературі також ще немає необхідного чіткого й формалізованого опису. Так, є описи, що базуються переважно на значеннях, що їх передає інтонація, і тоді інтонаційними одиницями називають *інтонацію питання, інтонацію повідомлення, інтонацію переліку* тощо.

Інші описи ґрунтуються на формі інтонаційного контура, і тоді одиницями інтонації вважають ту чи ту кількість *мелодій, інтонацій, інтонаційних конструкцій, моделей* тощо. Таким чином, при

¹ *Николаева Т.М.* Фразовая интонация славянских языков / Т.М. Николаева. — М., 1977. — С. 9.

визначенні інтонаційних одиниць враховуються і семантичні, і формальні критерії.

Не вироблено ще й єдиного типу інтонаційної транскрипції. Так, є графічні і цифрові позначення тональних рівнів, є так звані тонограми зі вказівкою на висотний рівень складів та ін.

Графічні й цифрові позначення використовує дослідниця російської інтонації О. Бризгунова, яка виділила 7 типів інтонаційних конструкцій синтагми: ІК-1, ІК-2... ІК-7¹.

Акустичні характеристики інтонації

Найважливішим компонентом інтонації є *мелодика*, тобто рух основного тону голосу (підвищення і спад), який утворює тональний контур висловлювання та його частин.

Так, підвищення тону несе інформацію про незавершеність думки або про питання, подив і т. ін. Зниження тону свідчить про завершеність повідомлення або його частини. Наприклад: Ви читали книгу? (питання). Ми читали книгу (відповідь).

Другий важливий компонент інтонації — *інтенсивність*, яка використовується разом з *мелодикою* та *тривалістю* (темпом) для підкреслення певних частин висловлювання, для їх протиставлення. Наприклад: Ми читали про це (а не ви). Ми читали книгу (а не продивлялися їй). Ми читали книжку (а не журнал).

У дослідженні інтонації мовлення використовуються методи слухового та інструментального аналізу². Протягом останнього десятиліття створено комп'ютерні програми для аналізу інтонації, які дають можливість обстежувати цілі тексти, що стимулює фоностилістичні дослідження.

Типологічні особливості інтонації комунікативних типів речення в українській мові. Основні інтонаційні моделі

Комунікативна функція інтонації є провідною, цій функції підпорядковуються інші функції — логічна, модальна, синтаксична, стилістична, емоційна тощо.

¹ Русская грамматика. — М., 1980. — Т. I. — С. 96—122.

² Вивчення інтонації із застосуванням слухового (аудиторського) й інструментального методів здійснюється в Лабораторії експериментальної фонетики Інституту української мови НАН України, в Лабораторії експериментальної фонетики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, в Одеському університеті та в Київському лінгвістичному університеті.

Питання про наявність у мовленні інтонаційних універсалій, властивих усім мовам, широко обговорюється в сучасному мовознавстві.

Загальною типологічною ознакою мовлення може служити така універсалія, як інтонація комунікативних типів розповіді, питання та спонукання.

Інтонація розповіді

Однією з найважливіших функцій інтонації, як уже зазначалося вище, є комунікативна, яка полягає в здатності інтонації розрізняти речення-висловлювання за комунікативним спрямуванням, або, як це відзначається в шкільних підручниках, за метою висловлювання. За метою висловлювання в українській мові, як і в низці інших мов, розрізняються такі комунікативні типи висловлювань: розповідь, питання, спонукання.

Інтонаційна конструкція розповідного висловлення має висхідно-спадний (↗) або спадний (↘) напрям руху основного тону (мелодії), що означає завершеність думки. Спад тону характеризує, як правило, останнє слово розповідного висловлювання, найбільш вагоме щодо змісту.

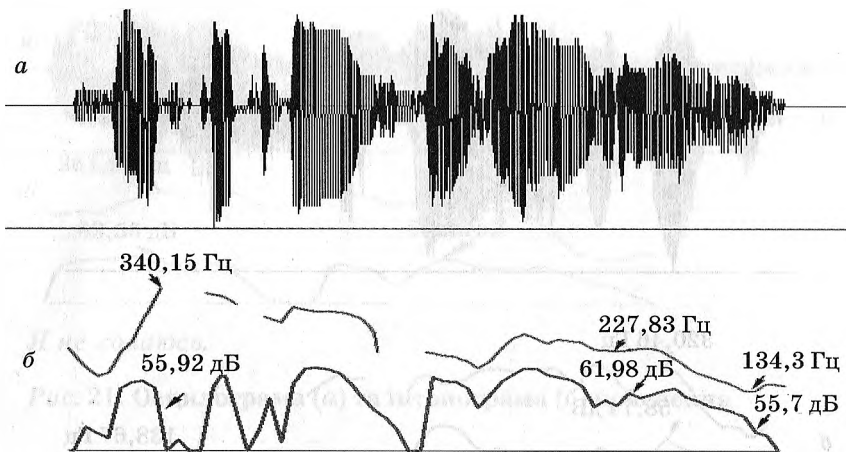
Разом зі спадом тону спадає й інтенсивність (сила) вимови. Що ж до часу вимови, то в закінченому односинтагменому висловлюванні тривалість складу зростає в напрямі до кінця висловлювання.

Уважне спостереження за живим усним мовленням показує, що в середині розповідних висловлювань за інтонаційними показниками виділяються ще й підтипи, або види, розповідних висловлювань. Так, зокрема, у розповіді вичленовується: власне розповідь, повідомлення, заява, пояснення.

Власне розповідні висловлювання більш властиві монологічному мовленню. Найтипівішим для них є фразовий наголос на останньому слові або рівномірне виділення всіх слів у фразі, наприклад: *Батько твій загинув рано*. На рис. 18, а показано осцилограму, а на рис. 18, б інтонограму цього висловлювання.

Осцилограма дає можливість візуально спостерігати швидко зміни в часі частоту основного тону та інтенсивність вимови. Інтонограма вичленовується з осцилограми за допомогою спеціальної комп'ютерної програми. Верхня лінія на інтонограмі відображає огинаючу криву руху частоти основного тону (в Гц), що на слуховому рівні сприймається як рух мелодії (вгору, вниз, рівно і под.). Нижня лінія показує огинаючу криву руху інтенсивності (в Дб), що на слуховому рівні сприймається як сила (гучність) вимови. Цифрові дані на цих кривих наведено тільки на найвагоміших відтинках висловлювань.

Як видно з інтонограми, загальний напрям руху в цій фразі спадний (верхня крива). Такий самий характер руху має й інтенсивність (нижня крива).

Батько твій загинув рано.

Рис. 18. Осцилограма (а) та інтонограма (б) власне розповідного висловлювання

Інформація, яка міститься в **повідомленні**, спрямована на безпосереднє сприйняття її співрозмовником чи слухачем, причому мовець, констатуєчи факт, повинен обов'язково враховувати ознайомленість — неознайомленість слухача з предметом повідомлення. Якщо мовець не впевнений у тому, що слухач його правильно зрозуміє, в нього виникає потреба зосередити увагу слухача на певному елементі інформації.

Так, наприклад, у фразі "*Я говорю не про всіх*" особливо виділяється слово "всіх", бо в ньому мовець висловлює, крім повідомлення про факт, ще й протиставлення — *я говорю не про всіх, а лише про декого*.

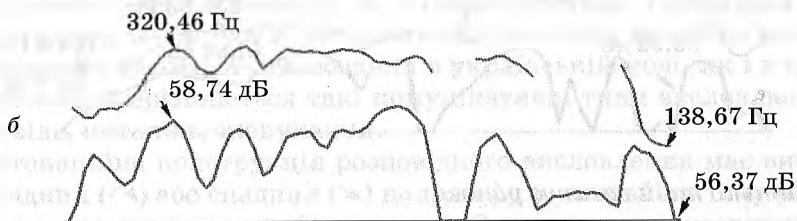
На слові "всіх" відбувається різкий спад тону, порівняно з рівнем тону на словах "я" і "говорю" (рис. 19).

У **заяві**, крім ствердної чи заперечної констатації факту, яскраво виражене ставлення мовця до повідомлюваного (рис. 20).

На зображеній інтонограмі фрази-заяви "*Я не поїду*" (рис. 20) видно великий частотний інтервал між переднаголошеним складом [по-] слова *поїду* та наголошеним [ji].

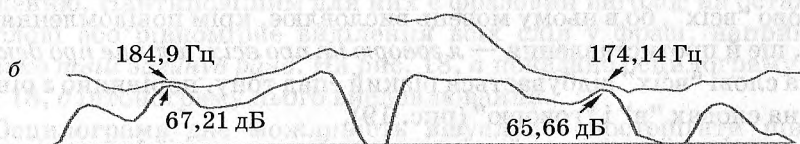
Пояснення характеризується тим, що, виступаючи як окреме висловлення, воно тісно пов'язується з попереднім висловленням.

В інтонаційному малюнку висловлень-пояснень спостерігається рівномірний розподіл тональних і динамічних характеристик між переднаголошеним, наголошеним і післянаголошеним складами інтонаційного центру фрази ("*не ховаюсь*"). Наприклад: *Я не ховаюсь* (рис. 21).

Я говорю не про всіх.

Рис. 19. Осцилограма (а) та інтонограма (б) повідомлення

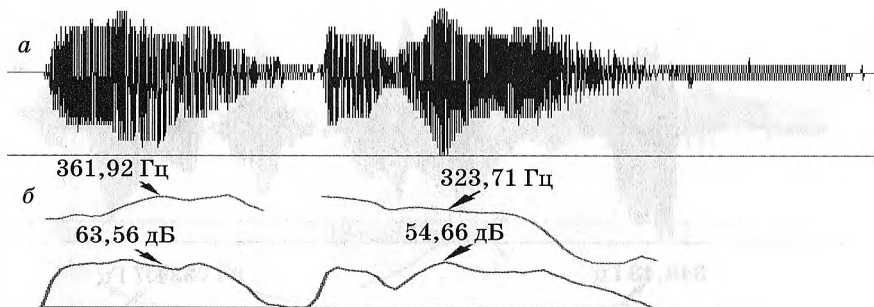

Я не поїду.

Рис. 20. Осцилограма (а) та інтонограма (б) фрази-заяви

Внаслідок експериментально-фонетичного дослідження інтонаційних характеристик комунікативних видів розповіді¹ виявлено, що в їхній інтонаційній організації є як спільні (їх, звичайно, більше), так і прикметні риси.

¹ Див.: *Плюц Н.П.* Інтонація розповідного речення / *Н.П. Плюц* // Типологія інтонації мовлення. — К., 1977. — С. 54—55.

Я не ховаюсь.

Рис. 21. Осцилограма (а) та інтонограма (б) пояснення

Спільним для всіх видів розповіді є загальний *характер руху основного тону* — висхідно-спадний або спадний, причому початок лінії руху основного тону переважно підвищений. Спад у русі основного тону відбувається завжди на слові, що несе на собі фразовий або логічний наголос.

Інтенсивність усіх видів розповіді також має спадний характер.

У всіх видах розповіді виділяються два тривалих склади — склад із фразовим або логічним наголосом та абсолютно кінцевий склад. Якщо склад із фразовим наголосом займає абсолютно кінцеву позицію, то він завжди має найтриваліший час звучання.

Розрізняються види розповіді *темпом вимови*. Для власне розповіді властивий уповільнений темп. Пояснення характеризується пришвидшеним темпом вимови. У повідомленні й заяві темп має строкатіші характеристики. Загалом же темп повідомлення й заяви середній.

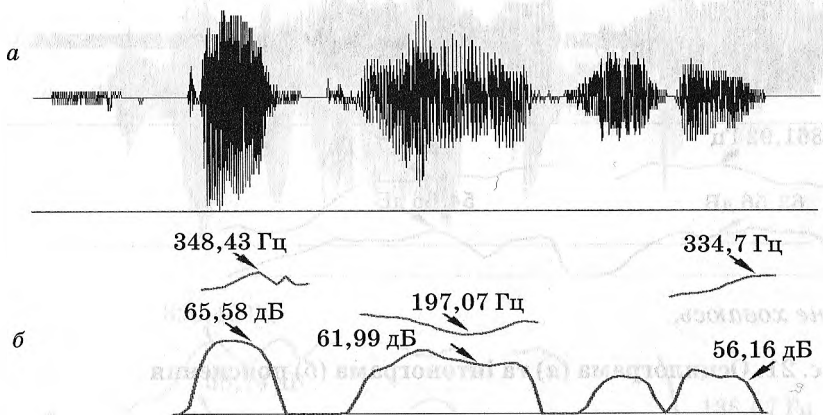
Інтонація питання

Як і в розповідному реченні, в питальному реченні виділяються комунікативні різновиди питання, зокрема: 1) питання про нову інформацію; 2) питання на підтвердження вже відомої мовцеві інформації; 3) питання-перепит; 4) зустрічне питання; 5) риторичне питання.

Питання про нову інформацію має значення власне питальності: воно вимагає від співрозмовника такої відповіді, яка розширює знання того, хто запитує, наприклад: *Хто плаче?* (рис. 22).

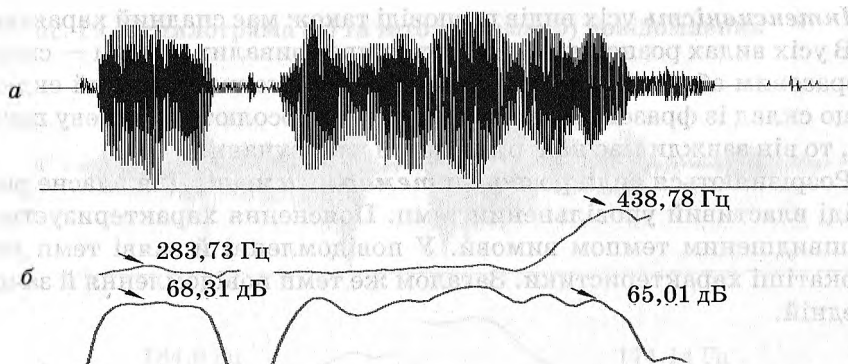
З огляду на наявність у таких питальних висловлюваннях питального займенника, ці питання називають ще *займенниковими*.

Питання про вже відому інформацію передбачають лише ствердну чи заперечну відповідь, наприклад: *Ти аквалангіст?* (рис. 23).

Хто плаче?

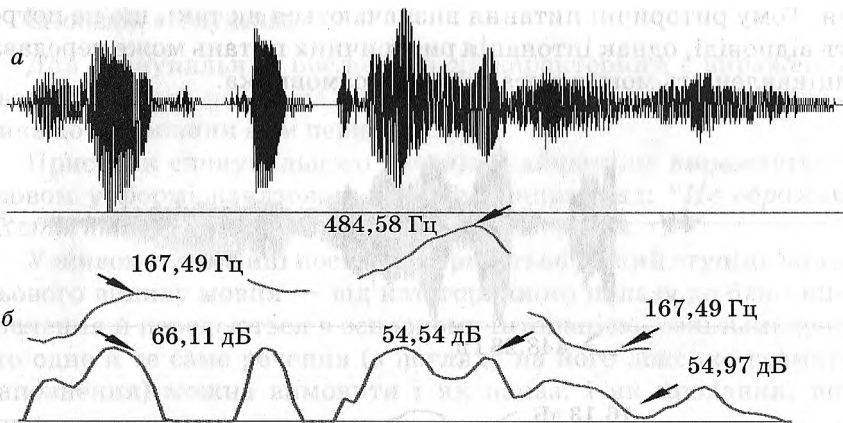
Рис. 22. Осцилограма (а) та інтонограма (б) питань про нову інформацію (займенникових)

Ти аквалангіст?

Рис. 23. Осцилограма (а) та інтонограма (б) питання про вже відому інформацію

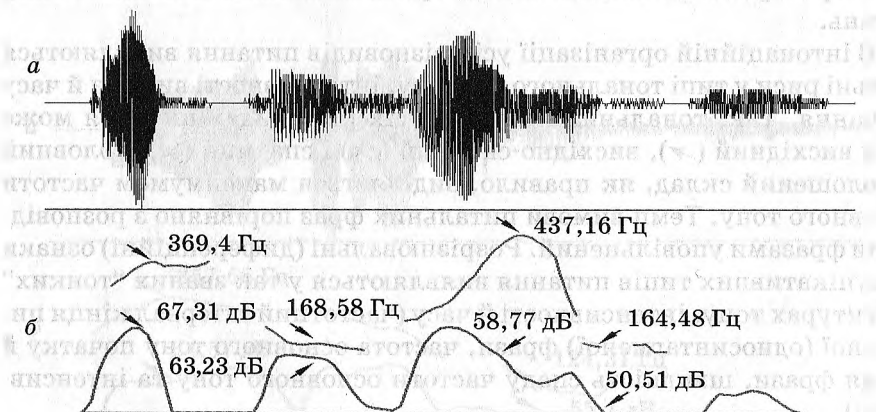
Питання-перепит виникає у такій ситуації спілкування, коли слова співрозмовника були або не почуті, або щось заважало їх зрозуміти. Відповіддю на таке питання має бути повторення питання або уточнення раніше висловленого, наприклад: *Як ти кажеш?* (рис. 24).

Як ти кажеш?

Рис. 24. Осцилограма (а) та інтонограма (б) питання-перепиту

Зустрічне питання функціонує, як правило, у такій ситуації, коли мовець з якихось причин хоче ухилитися від прямої відповіді на питання, поставлене йому співрозмовником, наприклад: *А ти знаєш?* (рис. 25).

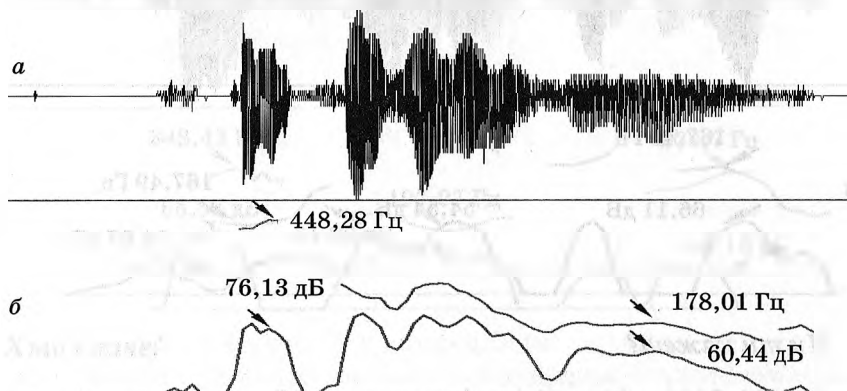

А ти знаєш?

Рис. 25. Осцилограма (а) та інтонограма (б) зустрічного питання

Риторичне питання — це категоричне ствердження або заперечення, виражене у формі питання, наприклад: *Хто цього не знає?* (рис. 26). По суті, риторичне питання є антитезою справжнього пи-

тання. Тому риторичні питання визначаються як такі, що не потребують відповіді, однак інтонація риторичних питань може передавати зацікавленість мовця в реакції співрозмовника.

Хто цього не знає?

Рис. 26. Осцилограма (а) та інтонограма (б) риторичного питання

У класичній риторичі ці питання віднесені до стилістичних фігур. Із риторики запозичено й сам термін на позначення такого типу питань.

В інтонаційній організації усіх різновидів питання виявляються спільні риси у типі тонального контуру, інтенсивності вимови й часу звучання. Так, тональний контур в усіх різновидах питання може бути висхідний (↗), висхідно-спадний (↘) і спадний (↘). Головний наголошений склад, як правило, виділяється максимумом частоти основного тону. Темп вимови питальних фраз порівняно з розповідними фразами уповільнений. Розрізнявальні (диференційні) ознаки комунікативних типів питання виявляються у так званих “тонких” структурах тону, інтенсивності й часу (частотний інтервал кінця питальної (односинтагменної) фрази, частота основного тону початку й кінця фрази, швидкість спаду частоти основного тону та інтенсивності).

За кількістю диференційних ознак найбільше розрізняються питання про нову інформацію і питання-перепит, питання про нову інформацію і питання вибору (або альтернативне питання), перепит і риторичне питання, перепит і питання вибору. Найменш розрізняються питання про нову інформацію і питання про відому інформацію.

Інтонація спонування

Для спонукальних висловлювань характерним є вираження волевого впливу мовця на співрозмовника, спонування співрозмовника до виконання ним певної дії.

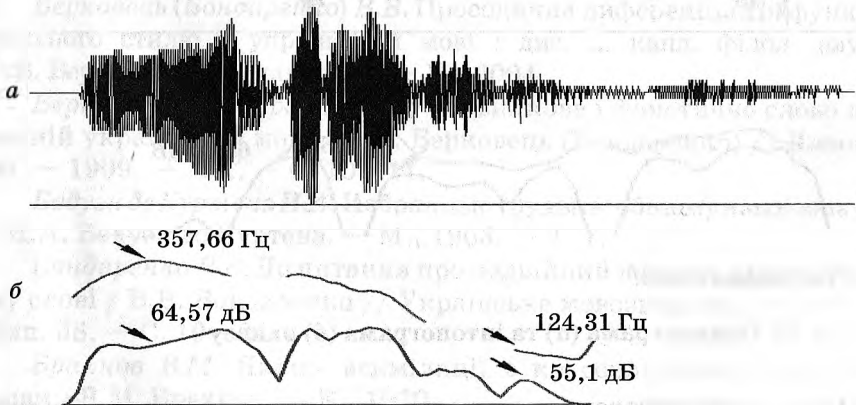
Присудок спонукального речення найчастіше виражається дієсловом у формі наказового способу, наприклад: “*Не ображайся*”, “*Ходім до мене*”, “*Приготуватись!*” (О. Гончар).

У живому мовленні постійно варіюється різний ступінь вияву волевого впливу мовця — від категоричного наказу до благання. Ці значення й передаються в основному інтонацією, оскільки дуже часто одне й те саме речення (з погляду на його лексико-граматичне наповнення) можна вимовити і як наказ, і як прохання, пораду тощо.

Таким чином, всередині спонукального речення як комунікативного типу розрізняємо такі його комунікативні види: *наказ, вимога, пропозиція, порада, прохання*.

Загальний характер руху основного тону всіх комунікативних видів спонування висхідно-спадний (↘), рідше — спадний (↘).

Що ж стосується такого комунікативного виду спонування, як *прохання*, то в ньому тон може значно варіюватися від висхідно-спадного до висхідного. Мовець, прохаючи про щось, не впевнений, чи його прохання буде виконане (рис. 27).

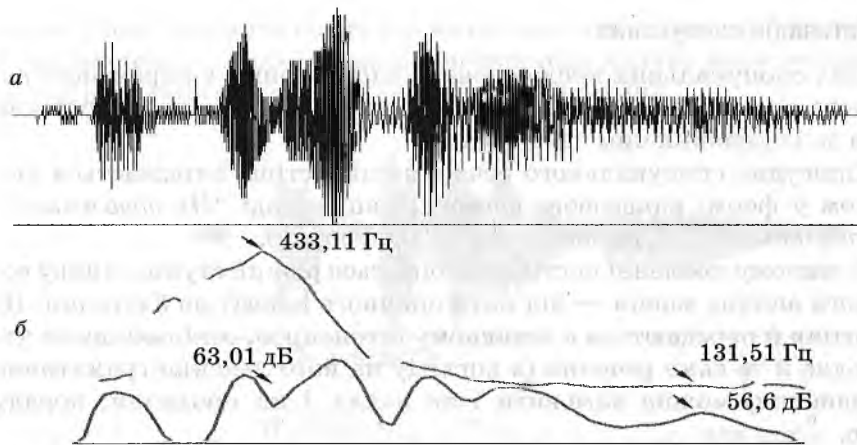

Не ображайся!

Рис. 27. Осцилограма (а) та інтонограма (б) прохання

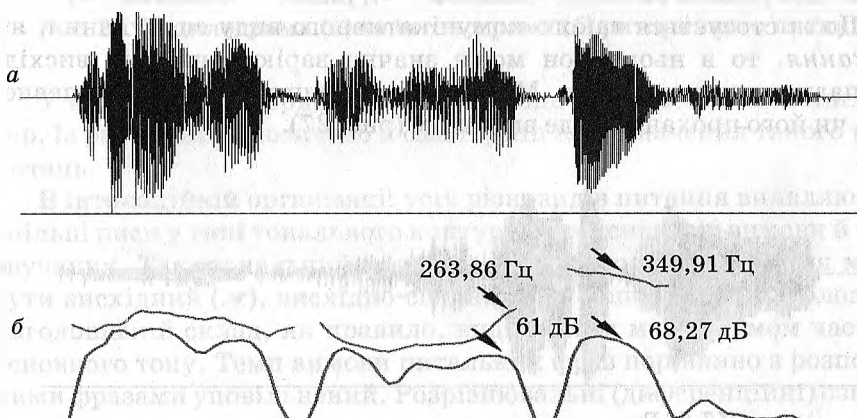
Початок звучання наказу й вимоги за висотою тону нижчий, ніж у проханні, пропозиції й пораді.

Наказ і вимогу характеризує більша сила вимови, ніж у проханні, пораді чи пропозиції (рис. 28, 29).

Ходім до мене!

Рис. 28. Осцилограма (а) та інтонограма (б) вимоги

Приготуватись!

Рис. 29. Осцилограма (а) та інтонограма (б) наказу

Не слід ототожнювати спонукальні речення з окличними. Окличні речення не становлять окремого комунікативного типу, оскільки вони виражають емоційне наповнення того чи того розповідного, питального або спонукального висловлювання.

Література

Багмут А.Й. Семантика і інтонація в українській мові / А.Й. Багмут. — К., 1991.

Багмут А.Й. Інтонація спонтанного мовлення / А.Й. Багмут, І.В. Борисюк, Г.П. Олійник. — К., 1985.

Багмут А.Й. Сприйняття українського мовлення в умовах шумових завод / А.Й. Багмут, І.В. Борисюк, О.М. Покидько. — К., 2000.

Бас-Кононенко О.В. Артикуляційна база української мови (за даними палатографування і кінорентгенографування відкритих складів) / О.В. Бас-Кононенко // Torun (Польща): Studia slavica VI — Nauki humanistyczne-spoeczne. — Zeszyt 351. — 2001. — S. 57—69.

Бас-Кононенко О.В. Домінанта вокалічності в артикуляторній динаміці українського складотворення / О.В. Бас-Кононенко // Українське мовознавство. — К., 2001. — № 22.

Бас-Кононенко О.В. Склад в українському мовленні: складотворення та артикуляторна типізація (експериментально-фонетичне дослідження артикуляційної динаміки) : дис. ... канд. філол. наук / О.В. Бас-Кононенко. — К., 1999.

Берковець (Бондаренко) В.В. Акцентно-ритмічна будова українського слова у словнику й тексті: національно-мовна специфіка і стилістичний потенціал / В.В. Берковець (Бондаренко) // Мовні і концептуальні картини світу. — 2002. — № 7. — С. 23—35.

Берковець (Бондаренко) В.В. Просодична диференціація функціонального стилю в українській мові : дис. ... канд. філол. наук / В.В. Берковець (Бондаренко). — К., 2004.

Берковець (Бондаренко) В.В. Словникове і фонетичне слово в сучасній українській мові / В.В. Берковець (Бондаренко) // Дивослово. — 1999. — № 1. — С. 10—11.

Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию / И.А. Бодуэн де Куртенэ. — М., 1963. — Т. 1.

Бондаренко В.В. До питання про подвійний наголос в українському слові / В.В. Бондаренко // Українське мовознавство. — 2008. — Вип. 38. — С. 19—24.

Брахнов В.М. Явище асиміляції в консонантизмі української мови / В.М. Брахнов. — К., 1970.

Булаховський Л.А. Український літературний наголос. (Характеристика норми) / Л.А. Булаховський. — К. ; Львів, 1947.

Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові / В.М. Винницький. — К., 1984.

Вовк П.С. Теорія центрів і периферії фонологічної та акцентологічної систем / П.С. Вовк. — К., 1997.

Жовтобрюх М.А. Курс сучасної української літературної мови : в 2 ч. / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик. — 4-те вид. — К., 1972. — Ч. 1.

Загальна та експериментальна фонетика. — К., 2001.

Зиндер Л.Р. Общая фонетика / Л.Р. Зиндер. — М., 1979.

Зиновьева Н.В. Прикладные системы с использованием фонетических знаний / Н.В. Зиновьева, О.Ф. Кривнова // Проблемы фонетики. — М., 1993.

Інтонаційна організація мовлення. — К., 1972.

Інтонація мовлення. — К., 1968.

Інтонація як мовний засіб вираження думки. — К., 1975.

Кодзасов С.В. Общая фонетика / С.В. Кодзасов, О.Ф. Кривнова. — М., 2000.

Коструба П.П. Фонетика сучасної української літературної мови (Курс лекцій для студентів філологічного факультету) / П.П. Коструба. — Л., 1963. — Ч. 1.

Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А. Булаховського. — Т. 1. — К., 1951.

Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.

Мартине А. Принцип экономии в фонетических изменениях / А. Мартине. — М., 1960.

Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков / Т.М. Николаева. — М., 1977.

Орфоепічний словник / уклад. М.І. Погрібний. — К., 1986.

Плющ Н.П. Інтонація вставності в українській мові / Н.П. Плющ. — К., 1976.

Плющ Н.П. Інтонація розповідного речення / Н.П. Плющ // Типологія інтонації мовлення. — К., 1977. — С. 54—55.

Плющ Н. Сучасна українська літературна мова. Фонетика : навч. посіб. / Н. Плющ, О. Бас-Кононенко, З. Дудник, О. Зубань. — К., 2002.

Плющ Н. Сучасна українська мова. Орфоепія : навч. посіб. / Н. Плющ, В. Бондаренко. — К., 2008.

Прокопова Л.І. Приголосні фонемі сучасної української літературної мови / Л.І. Прокопова. — К., 1958.

Скалозуб Л.Г. Динаміка звукообрання / Л.Г. Скалозуб. — К., 1979.

Сучасна українська мова: Вступ. Фонетика / за ред. І.К. Білодіда. — К., 1969.

Типологія інтонації мовлення. — К., 1977.

Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови / Н.І. Тоцька. — К., 1973.

Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Н.І. Тоцька. — К., 1981.

Трубецкой Н.С. Основы фонологии / Н.С. Трубецкой. — М., 1960.

Українська літературна вимова і наголос : словник-довідник. — К., 1973.

Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000.

Чистович Л.А. Физиология речи. Восприятие речи человеком / Л.А. Чистович [и др.]. — Л., 1976.

Щерба Л.В. Очередные проблемы языковедения / Л.В. Щерба // Изв. ОЛЯ. — 1945. — Т. 4. — Вып. 5.

Щерба Л.В. Фонетика французского языка / Л.В. Щерба. — Л., 1939.

Про авторів

Мойсієнко Анатолій Кирилович — завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук, професор. Голова вченої спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій. Відповідальний редактор міжвідомчого наукового збірника “Українське мовознавство”. Член Національної спілки письменників України, лауреат літературних премій “Благовіст”, імені Бориса Нечерди, Івана Кошелівця. Автор десяти поетичних збірок, двотомної антології української поезії світу. Досліджує питання синтаксичної системи сучасної української мови, зокрема типології ускладнення. Автор близько 200 публікацій, з-поміж яких монографії, підручники, посібники, хрестоматії та численні статті з проблем словотвору, синтаксису, поезики.

Бас-Кононенко Оксана Василівна — доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук. Науковий керівник лабораторії експериментальної фонетики (ЛЕФ) Інституту філології. Упродовж 2000—2003 років учений секретар експертної ради ВАК України з мовознавства. Досліджує проблеми сегментної фонетики, породження мовлення, орфоепії, культури мовлення. Автор близько 40 наукових і науково-методичних праць.

Бондаренко Віра Володимирівна — доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук. Коло наукових інтересів — фонетика, орфоепія, фоностилістика, культура української мови. Автор близько 20 наукових публікацій.

Гапченко Олена Анатоліївна — доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук. У 1996—2008 роках — член президії, вчений секретар комісії з української мови і літератури, слов'янської філології НМК МОН України. Автор численних праць із проблем номінації, психо- і прагмалінгвістичних аспектів природи значення, впливу культурологічних і соціальних чинників на функціонування номінативних одиниць, специфіки організації внутрішнього лексикону людини.

Кравченко Людмила Олександрівна — доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук. Коло наукових інтересів — ономастика, лексикологія, словотвір. Автор близько 20 наукових публікацій.

Мацько Оксана Михайлівна — доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук. У 1998—1999 роках викладала українську мову в Університеті Крістіана Альбрехта (Німеччина, Кіль). Досліджує проблеми риторики, стилістики та лексикології української мови. Автор численних праць у цій царині.

Мосенкіс Юрій Леонідович — доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доктор філологічних наук. Досліджує питання загального мовознавства, порівняльно-історичного та типологічного мовознавства, історії української мови. Автор понад 200 наукових публікацій.

Плющ Надія Прокопівна — доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Академії наук України. Відомий фахівець у галузі суперсегментної фонетики. 13 років працювала в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. Упродовж 1989—1993 років викладала українську, російську й польську мови в Німецькому університеті імені Людвіга Максиміліана (Мюнхен). Відмінник народної освіти України, Лауреат премії ім. Михайла Грушевського, нагороджена Грамотою Верховної Ради УРСР, Почесною грамотою Університету. Автор близько 100 публікацій, з-поміж яких монографії, підручники, посібники та численні статті з фонетики, орфоенії, стилістики, культури української мови.

Сидоренко Олеся Михайлівна — доцент кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук. Протягом 2003—2005 років викладала українську мову у Віденському університеті. Коло наукових інтересів — лексикологія та лексикографія української мови. Автор підручників та посібників з української мови, стилістики.

Колектив авторів висловлює подяку Анатолію Мойсієнку, Оксані Бас-Кононенко, Вірі Бондаренко, Вікторії Коломийцевій й Людмилі Кравченко за координацію наукових зусиль, роботу з упорядкування й підготовки тексту до друку, плідну співпрацю з освітніми установами всіх рівнів й організацію контактів авторської групи з видавництвом.

Особлива наша вдячність — творчому колективу видавництва “Знання”, зокрема головному редакторові Володимирі Розумному, редакторам Юлії Полулященко, Катерині Кононунченко, Світлані Торбі, Ользі Назарчук, художникові Ірині Олійник — усім, хто доброзичливо, злагоджено і професійно працював над створенням цього підручника.

До уваги читачів

Пропонований підручник разом із підручником “Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис” (автори — А.К. Мойсієнко, І.М. Арібжанова, В.В. Коломийцева та ін. — К., “Знання”, 2010) охоплюють повний академічний курс сучасної української літературної мови, який протягом останніх років викладається студентам класичних університетів України і відповідає вимогам найновіших стандартів вищої школи.

Підручник розраховано насамперед на студентів філологічних факультетів, які вивчають навчальну дисципліну “Сучасна українська літературна мова”. Книга буде корисною також вчителям-словесникам, викладачам вищих навчальних закладів, науковцям у галузі мовознавства, юристам, журналістам, державним службовцям, усім, кого цікавить українська мова.

Автори будуть вдячні всім, хто надішле на адресу видавництва “Знання” (або безпосередньо авторів) свої пропозиції чи поради, спрямовані на покращення підручника.

Навчальне видання

МОЙСІЄНКО Анатолій Кирилович
БАС-КОНОНЕНКО Оксана Василівна
БОНДАРЕНКО Віра Володимирівна
ГАПЧЕНКО Олена Анатоліївна
КРАВЧЕНКО Людмила Олександрівна
МАЦЬКО Оксана Михайлівна
МОСЕНКІС Юрій Леонідович
ПЛЮЩ Надія Прокопівна
СИДОРЕНКО Олеся Михайлівна

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА: ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФОНЕТИКА

Підручник

Підп. до друку 27.07.2010. Формат 60×90 1/16.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 17,0. Обл.-вид. арк. 19,9. Зам. № 10-364.

Видавництво “Знання”

01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@znannia.com.ua <http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано на ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”,

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Свідоцтво серія ДК № 567 від 14.08.2001р.